

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L D Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 8/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,

Gandhi Road, Ahmedabad-1.

Motilal Banarasidas

Varanasi, Patna, Delhi

Sarasvati Pustak Bhandar

Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1

Munshi Ram Manoharalal

Nai Sarak, Delhi.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितस्य रत्नाकरावतारिकास्य प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य समन्विता ।

गूजरभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमंलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

श्री जैन श्वेताम्बर स्यान्कवासी सर्व
नृणां गुरुः श्री नारायण

प्रकाशकः
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदावाद-९

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જ્ઞેન ગ્રંથમાળા- (૨૧-૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે તેના સંપાદક હતા શ્રી પ. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. બેચરદાસ દોશી વળી, એ જ ગ્રંથમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી તેના ચાર પરિચ્છેદનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉચ્ચાથી પ્રકાશિત થયો હતો પણ તેનો 'ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સક્ષિપ્ત છતાં પણ જ્ઞેનદર્શન અને પ્રમાણુવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રંથ જ્ઞેનદર્શનની પરીક્ષાઓમાં પાઠ્યગ્રંથ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાપવિત્રચંદ્રના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતા અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે યત્નત્ર અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક- દ્વયને છે. પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતા નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતા તે પંજિકા-ટિપ્પણ છપાયાં હતાં ન્યારે અમારે તો પૂરી અવતારિકાના પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવા હતા.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દરપર્શી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે આથી અનેક સ્થળોએ તે શકા-સમાધાનરૂપે રણુ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સવાઈશૈલી અપનાવી છે. છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચક જ કરી શકશે.

પૂ. મહાપવિત્રચંદ્રએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ય શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૬૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખભાત આતુર્ભાસિમાં શરૂ કર્યું હતું તેમાં શ્રી પ. જમીદાસ કેસરીય દે તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

તે નિમિત્ત અન્ય હતુ અનુવાદ થયા પછી શ્રી ૫ ઉમાશંકર દયારામ દ્વિવેદીની મદદથી તેની પુનરાવૃત્તિ વિ ૨૦૧૩-૧૫માં તેમણે કરી હતી અને છેવટે તે અનુવાદને અતિમરૂપ આપવામાં મેં મારાથી અનતી સહાય તેમને કરી હતી. મુનિશ્રી મલયવિજયજીને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય ખલાતના શ્રી ઓસવાલ સંઘે અને શ્રી રમણલાલ દલસુખરામે તથા શ્રી શાંતિલાલ રાયચંદલાઈ મહેતા અમરેલીવાળાએ કરી છે તેની સહર્પ નોંધ લેવામાં આવે છે

પ્રસ્તુત સસ્કરણમાં નીચેના મુદ્રિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે જે સંકેતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલકાર—યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા અક ૨૧-૨૨ વીર સવત ૨૪૩૭

મુપા ઉપરના સસ્કરણમાં આપેલા પાઠાન્તરોના નિર્દેશ માટે.

મુટિ ઉપરના સસ્કરણમાં આપેલ ટિપ્પણો માટે

પુ૧ રત્નાકરાવતારિકાની પૂ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની લાલભાઈ દલપત-ભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં ૩૦૪૬ પ્રત આના પત્ર ૨૬ થી ૮૨ છે. પ્રતિ શુદ્ધ છે અને તે લગભગ ૧૮મા શતકમાં લખાયેલ છે અને તેના માર્ગિનમાં કોઈએ ટિપ્પણી કરી છે

પુ૨ રત્નાકરાવતારિકાની છર્ણુપ્રત આ પ્રત ત્રુટક છે, પણ શુદ્ધ છે અને તેમાં માર્ગિનમાં ટિપ્પણી લખેલ છે કુલ પાના ૭૯ છે પ્રારભના ત્રણ પાના નથી ૫, ૬, ૭, ૮, ૩૪-૪૪, ૬૦-૬૭, ૭૦-૭૨ આટલા પત્રો નથી આ પણ ઉક્ત સંગ્રહની નં. ૮૮૭૦ છે આ પ્રતને ઉધ્ધરે ખાધી છે પ્રતિ સ ૧૬૪૧માં લખાઈ છે

મુ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલકારસ્ય પરિચ્છેદદ્વયમ્—શ્રી યશોવિજય જૈનગ્રન્થમાલા અક ૫ વીર સ ૨૪૩૧ આમાં ટિપ્પણ અને પંજિકા મુદ્રિત છે. આનો રત્નાકરાવતા-રિકાનો પાઠ પૂર્વોક્ત ૧મા જણાવેલ સસ્કરણની સમાન છે એટલે આના પાઠા-તરની નોંધ લીધી નથી પણ ટિપ્પણ અને પંજિકાનાં પાઠાતરોની નોંધ મુ સંકેતથી લેવામાં આવી છે

લ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—લવારની પોળના જૈન ભાડારની પ્રત ૧૬મી શતીમાં અદાજે લખાયેલી છે અને તેના પત્ર ૪૨ છે તેનો નં. ૩૪ પ્રત ૧૨ નં ૩૯૧ છે પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પંજિકા માટે આ પ્રત ઉપરથી પ્રેસ કોપી કરવામાં આવી છે.

કે૧ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની કેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાળડા નં. બી ૩૯ પ્રત નં ૧૭ આના પત્ર ૨૦ છે લગભગ ૧૬મી શતીમાં લખાયેલ જણાય છે.

કે૨ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની કેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાળડા નં બી ૩૯, પ્રત નં. ૧૬ છે પત્ર ૪૧ છે અને ૧૭મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે

ક રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના શ્રી કીર્તિમુનિના સંગ્રહની નં ૫૩૫ છે. તેના પત્ર ૧૬ છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે તેનો લેખન સવત ૧૬૩૩ છે.

કે૩ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાગ્રયના ભંડારની છે અને તે સ ૧૪૭૬ મા લખાયેલી છે. તેના પત્ર ૩૫ છે તેનો ડા ન બી. ૩૯ પ્રત ન ૧૫ છે ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે

પુ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના પૂ મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિનયજીના સંગ્રહની ન ૩૪૪૦ છે તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમા લખાયેલી જણાય છે

કે૪ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત ન ૯૧૫૦ છે તેના પત્ર ૫૬ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગા છે સ ૧૯૫૭ મા લખાયેલી છે અશુદ્ધ છે

કે૫ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત ડેલાના ઉપાગ્રયના જ્ઞાન ભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં બી ૩૯, પ્રત ન ૧૩ છે તેના પત્ર ૧૧૪ છે આ પ્રતનો ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે

કે૬ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં બી ૩૯, પ્રત ન ૧૪ છે તેના પત્ર ૬૯ છે આનો ઉપયોગ પણ શકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે

કે૭ રત્નાકરાવતારિકા— ઉક્ત ભંડારની ડાખડા ન ૬૬ પ્રત ન ૬૩ છે તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે

કે૮ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત ન ૫૭ છે તેના પત્ર ૧૧૯ છે આનો પણ ઉપયોગ શકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમા જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રંથ આવરી લે છે તે દૃષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે

પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સલાના વિદ્વાન પંડિત-રત્ન હતા તેમણે પોતાના સમય મુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રંથની રચના કરી અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિમ્નૂત ટીકા પણ પોતે જ રચી તેઓનો જન્મ વિ ૧૧૪૩ (ઈ ૧૦૮૬)મા થયો તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ ૧૧૫૨ (ઈ ૧૦૯૫)મા દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામાં આવ્યું તેઓ વિ ૧૧૭૪ (ઈ ૧૧૧૭)મા સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ ૧૨૨૬ (ઈ ૧૧૬૯)મા થયો

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે. અતિ વિમ્નૂત એ ગ્રંથમા પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ ટીકાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

આલકારિક ભાષાને કારણે અને સક્ષેપમા વિષય પ્રતિપાદનને કારણે તે ગ્રન્થ પણ ગહન જ બની ગયો છે. આથી તેના વિવરણ માટે તેના ઉપર પંજિકા અને ટિપ્પણ લખાયા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભે સ્યાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં વાદી દેવસૂરિને સહાયતા કરી હતી તેવો ઉલ્લેખ સ્વયં આચાર્યે કર્યો છે આથી તેઓ તેમના સમકાલીન જ છે એમાં સંશય નથી.

રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર છે તેઓ અભયદેવસૂરિ મલધારીના સત્તાનીય તિલકસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સ. ૧૪૦૫ માં પ્રમધકોપની રચના કરી છે અને સ. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ ચરિતનું સંશોધન કર્યું છે આથી તેઓની પંજિકાનો રચના સમય પણ એ વર્ષોની આગળ પાછળ હોવો જોઈએ આ રાજશેખરની આજ્ઞાથી જ ગુણચંદ્રના શિષ્ય જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાકરાવતારિકાનું ટિપ્પણ રચ્યું છે આથી તેઓ પણ રાજશેખરના સમકાલીન યુવા સિદ્ધ થાય છે.

ઉક્ત મૂળકાર સહિત ચારે લેખકો વિષે તથા ગ્રન્થના વિષય વિષે પ્રસ્તુત ગ્રન્થના અંતિમ ભાગમાં વિશેષ વિવેચન કરવા વિચાર રાખ્યો છે આથી અહીં આટલાથી સંતોષ માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકના પ્રુક સંશોધનમાં શ્રી પ. અ. ગાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ આભાર માનવામાં આવે છે અને વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલ્લયવિજયજીનો અનુવાદ જોયો અને એ બાબતમાં યોગ્ય લઝામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો છે. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવો જરૂરી છે.

લા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ

૫-૧૧-'૬૫

દલસુખ માલવણિયા

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसग्रह	प्रवाअ० } प्रवाभा० }	प्रमाणवार्तिकालकार अथवा प्रमाणवार्तिकभाष्य
का०	कारिका	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का बि वि
का० वि० द्वि०	काशी विश्व विद्यालय		
गा०	गाथा		
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिक अभाव- परिच्छेद
हे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत	,, अर्था०	,, अर्थापत्तिपरिच्छेद
हे १-७	,,	,, उप	,, उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसग्रह	मु	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशो- विजयग्रन्थमाला
तत्त्वपं०	तत्त्वसग्रहपंजिका		
तत्त्वो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक	मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के पी. जाय- स्वाल इन्स्टीट्यूट	मुपा	मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकन्दली	प्रशस्तपादभाष्यटीका, वाराण- सेय संस्कृत विश्वविद्यालय	ल	हस्तप्रति-लवारनी पोल-जैन- उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
परि०	परिच्छेद	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
परीक्षा	परीक्षामुख	श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष- परिच्छेद
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्य- विजयजीसग्रह	सू०	सूत्र
पृ०	पृष्ठ	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंधी सिरीज	हेतु०	हेतुविन्दुटीका
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट	हेतुभा०	हेतुविन्दुटीकालोक

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः ।

पृ० १-१२२

१ मङ्गलाचरणम्	पृ० १	१२ सन्निकर्षादिरप्रामाण्यम्	४३
२ स्याद्वादरत्नाकरस्य वैशिष्ट्यम्	४	१३ प्रमाण व्यवसायात्मकम्	४९
३ उपकार्यपकारिस्मरणम्	६	१४ समारोपलक्षणम्	६३
४ भगवतो महावीरस्यातिशयाः	६	१५ विपर्ययलक्षणम्	६४
५ अपकारिण स्मरणम्	९	१६ सशयस्वरूपम्	७५
६ आदिवाक्योपन्यासः	१३	१७ अनध्यवसायनिरूपणम्	७५
७ शब्दार्थसवन्धविचार	१६	१८ शून्यवाद	७६
८ आदिवाक्योपन्यासप्रयोजनम्	२६	१९ ब्रह्मवाद	९३
९ आदिवाक्योपन्यासे अनेकान्तः	२९	२० स्वसवेदननिरूपणम्	९९
१० प्रमाणलक्षणम्	३०	२१ प्रामाण्याप्रामाण्यस्वरूपम्	१०९
११ ज्ञानस्य प्रामाण्यम्	४२	२२ प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुत्पत्तिज्ञप्ति- विचार	११०

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।

१२३-२२०

१ प्रमाणभेदनिरूपणम्	१२३	९ अवग्रहादेर्भेदाभेद	१६२
२ प्रमाणद्वैविध्यसमर्थनम्	१२५	१० अवग्रहादिक्रमः	१६४
३ प्रत्यक्षविचारः	१३३	११ पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६५
४ साव्यवहारिकप्रत्यक्षविचार	१३४	१२ तमसोऽभावत्वनिराकरणम्	१६०
५ चाक्षुषेन्द्रियाप्राप्यकारित्वविचार	१३५	१३ छायाया भावरूपत्वम्	१८७
६ श्रोत्रप्राप्यकारित्वविचारः	१५५	१४ सर्वज्ञत्वसिद्धि	१८८
७ साव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदाः	१६०	१५ ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वनिरासः	१९९
८ अवग्रहादिस्वरूपनिरूपणम्	१६०	१६ केवलिन कवलाहारसिद्धि	२११

(३) टिप्पणानि

२२१

(४) स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

२३३

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां

मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।

प्रत्यूहशलभण्डोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विवुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।

सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्य पुनः स दण्डः ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।

विघ्नव्रातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥

रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णजीर्णतीर्थानाम् ।

उद्धारं कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥२॥

श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकग्रन्थस्य ।

रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥

तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।

गूर्जरभाषावद्भोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

§ ૧ વિઘ્નરૂપ પત ગિયાઓને બાળવામાં જેમના લાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે, તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. ૧

જેમણે વિદ્વાનોની સમક્ષ સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરાભૂતિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. ૨

ક્ષમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્યાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. સ્યાદ્વાદમુદ્રાની આણમાં રહેનાર સન્ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષને તે મુદ્રા શોભારૂપ છે અને અન્યને માટે દંડરૂપ છે. ૩

શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંક્તિકા ।

વદન્તાશુર્દેશનાયા પાતુ વ પ્રથમો જિન ।
 પરવ્રજ્ઞપ્રકાશનાં વર્ણિકામિવ દર્શયન્ ॥૧॥
 જયન્તુ ગૌતમાદ્યાસ્તે ચેડપવર્ગ ગતા અપિ ।
 શાસ્ત્રરૂપેણ દેહેનોપકુર્વન્તિ જગન્ત્યપિ ॥૨॥
 નન્દન્તિ ગુરવોઽસ્માકં વાત્સલ્યામૃતસિન્ધવઃ ।
 મલધારિગણાધીશા શ્રીશ્રીતિલકસૂરય ॥૩॥
 સ્યાદ્વાદરત્નાકર હત્યસ્તિ તર્કો મહત્તમઃ ।
 વાદિવૃન્દારકશ્રીમદેવસૂરિવિનિમિત ॥૪॥
 શ્રીદેવસૂરિશિષ્યેન્દ્રૈ શ્રીરત્નપ્રભસૂરિમિ ।
 તત્ર ટીકા લઘુશ્વકે રત્નાકરાવતારિકા ॥૫॥
 ગ્રન્થસ્યૈતસ્ય ભાગૌ દ્વૌ સુગમાવન્તરાન્તરા ।
 ભાગાસ્ત્રયસ્તુ વિષમા પ્રાયશો મન્દમેધસામ્ ॥૬॥
 ષતોઽહ વિવૃત્તિ તત્ર કર્તુમિચ્છામિ કિઞ્ચન ।
 તનોતુ મયિ સાન્નિધ્ય શ્રીમતી ભાષિતેશ્વરી ॥૭॥
 વ્યાખ્યેયપદમિત્યન્તં તદ્વ્યાખ્યાન તુ તત્પુર ।
 એવ એવ ક્રમ શાસ્ત્રે સર્વત્રાસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ॥૮॥
 આપ્ત્રાય પુસ્તકં ચેડ્ઞ સર્વજ્ઞ સ્યુર્જયન્તિ તે ।
 કિન્ચિજ્ઞજનબોધેન સફલોઽયં મમ શ્રમઃ ॥૯॥

ગ્રન્થારમ્મે ગિષ્ટસમયપરિપાલનાય ગ્રન્થકૃદેવ-ગુરુ-સિદ્ધાન્તાના કમાન્નમસ્કારાન્નાહ—

સિદ્ધયે વર્ધમાનઃ સ્તાત્ તામ્રા યન્નચમખડલી ।

પ્રત્યૂહશલભખ્લોપે દીપદીપાહ્નકુરાયતે ॥

સિદ્ધયે એટલે મોક્ષાય પ્રારિપ્તિકાર્યસમાપ્તિલક્ષણાયે વા । પ્રત્યૂહા વિદ્યા, પ્રતિકૂલા કહાશ્ચ ।
 દીપદીપાહ્નકુરાયતે એટલે વર્તમાનનિર્દેશ સામિપ્રાય । તદાતની ભગવતો નચમખડલી હદાની

૧ જગત્પિ લ । ૨ નદં લ । ૩ મમ માં લ । ૪ વર્તમાનાનિ^૦ લ ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । दीप्रत्व दीपस्य रात्रावेव, शलभप्लोषश्च प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्कदीपा-
क्षेप, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसूरयो बृहस्पतय पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । स्वप्रभया स्वकान्त्या । दिशा
चाम्बरस्य च परा प्रकृष्टा भूतिः प्रकाशलक्षणाऽर्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं
न विद्यते । स्वप्रभयेति प्रतिभया दिगम्बरस्येति कुमुदचन्द्रस्य पराभूतिरिति पराभव ।
विबुधानामिति विदुषां देवानां च । नव्या इति स्तुत्या, अथ च नूतना ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृत टिप्पणम् ।

एकान्तमत्तमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।

प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरुपदेशतः सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।

रत्नाकरावतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियो विधेयमारमेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्य ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनाय-
कोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् सिद्धये इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णो जनकसदने राष्ट्रादि-
गज-तुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमानः । सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन
वचनातिशयो भगवत् प्रकटीचके । नहि सद्गुरुपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानाति-
शयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्ध्युपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायाप-
गमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यै
समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्वके । शास्त्रादौ हि भगवत्क्षत्वारोऽतिशया वर्ण-
नीयाः शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्धयर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपद-
प्रसादतोऽपायापगमत्व सूचयाचके । दीप्रदीपाङ्कुरायते इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिना
मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । यैः स्वप्रभया निरुपाधिप्रज्ञया दिगम्बरस्य क्षपणकुमुदचन्द्रस्य विदुषां
समक्ष पराभूतिः पराभवो दत्तः राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । नव्या
इति शुक् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति नव्याः । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना
बृहस्पतय, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या दिगम्बरस्य महेश्वरस्य परा
प्रकृष्टा भूतिः ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते
भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् ।
नास्तिकेन हि न मन्यते शिव । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिद्रभक्त्येति निरतिशयभक्त्या । स्याद्वादमुद्रां स्याद्वादमार्गम् ।
अन्येषामपि क्षमाभृतां राज्ञा मुद्रा जनैः स्तूयते । अथ च क्षमाभृतां विन्ध्यादीनां पर्वताना-
मुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धानां मुद्रा मर्यादा वर्ण्यते । मुद्रेतिपदं वाचद्वयद्वयपाकरणेन साभिप्रायम् ।
यस्यामिति स्याद्वादमुद्रायाम् । सन्न्यायेति सत्तर्कपद्धतिमाश्रितस्य सेति स्याद्वादमुद्रा । श्रीलक्ष्मी-
हेतुर्भवति, धादचत्वरे जयसिद्धिर्लाभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया श्रीः परमपदप्राप्तिर्लक्षणा ।

રૂપયમાનો માર્ત્તેન્દ્રમણ્ડલે લક્ષણયાડનવચ્ચવિયાવિનોદતેજસ્વિવિદ્વજ્જનચક્રે છમત્કાર શ્રમત્કારો યત્ર । ન ચલ્લિતિ । અપાઠીનાઃ પઠન્તીતિ પાઠિનોઽધ્યયનકારિણો લેક્ષશાલિનસ્તેષામિના સ્વામિન, પશ્ચાન્નયા સમ્બન્ધ । અધીવરા । ઇતિ ન ધિયા લુદ્ધયા વરા યે પાઠીના । સદ્વચ્ચદષ્ટ્રા મહામત્સ્યા યે ચ ધીવરા કૈવર્તીપુત્રા સમુદ્રે તીર્થમવતાર વિદાચ્ચકુ ત એવાન્તઃપ્રવેષ્ટુ-મુચિતા નાન્યે । તેષામિતિ । અપાઠીનાનામધીવરાણા ચ તીર્થદર્શનમ્ । તત્ત્વેત્યવતારદર્શનમ્ । સોઽપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શ । સૂત્રાભિધેયેતિ । સૂત્રાર્થાવધારણમન્તરેણ નોપપચતે ઇતિ શેષ । તત્સૂત્રેતિ સ્યાદ્વાદરત્નાકરસૂત્રાણામર્થમાત્રપ્રકટયિત્રી ।

૧૧ તત્ર ચેહ યત્ર ક્વચિદપિ પ્રવર્તમાનસ્ય પુરુષત્વાભિમાનિનોઽનેકપ્રકારતત્ત્વદગુણ-દોષદર્ગનાઽઽહિતસંસ્કારસ્યાઽહ્યાય દ્વયે સ્મૃતિકોટિમુપદૌકનીયા ભવન્ત્યુપકારિણઃ, અપકારિણશ્ચ, વિશેષતો યે યત્ર તદભિમતતત્ત્વાવધારણેનાઽઽરિરાધયિષિતાઃ, તદુપહિત-દોષાપસારણેન પરાચિકીર્ષિતાશ્ચ । દ્વયેઽપિ ચામી દ્વેષા-પરાપરભેદાત્, વાહ્યાન્તરઙ્ગ-ભેદાન્ચ, ઇત્યસ્મિન્ પ્રમાણનયતત્ત્વપરીક્ષાપ્રવીણે પ્રક્રમે કૃતજ્ઞાસ્તત્રભવન્તસ્તેષાં પ્રાગેવ સ્મૃતયે શ્લોકમેકમેનમચિકીર્તન—

રાગદ્વેષવિજેતારં જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ ।

શક્રપૂજ્યં ગિરામીશં તીર્થેશં સ્મૃતિમાનયે ॥૧॥

૬ ૧ આ લોકમા બેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને બે નાના પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોના દૃઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ ગમે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉપકારી અને અપકારીનું તત્કાળ સ્મરણ કરવું તેને માટે આવશ્યક થઈ પડે છે.

અને વિશેષતઃ અન્થની આદિમાં તો, બેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આશાધના કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અપાયેલ દોષો દૂર કરીને બેમનો પરાલભ કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે.

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બળે પ્રકારના છે.

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થંકર), અને ૨ અપર(ગૌતમ ગણધરથી લઈ સ્વશુરુ સુધીના) એ બે લેદ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તભતાનુસારી સૌગત આદિ)અને ૨ અતરંગ-(કામ આદિ પદ્વર્ગ)-એ બે લેદ છે.

આથી પ્રમાણનયતત્ત્વની પરીક્ષામા પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ-અન્થના પ્રારંભમાં જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતજ્ઞ પૂજ્ય-પાદ વાદી દેવસૂરિએ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

—રાગદ્વેષના વિજેતા, સર્વપદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના સ્વામી-નિયામક એવા તીર્થંકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું.

(૫૦)— અદ્યાયેતિ દ્વયેત્યેવ । દ્વયે ઇતિ પુષ્પાઃ ॥

(ટિ૦) યત્રેતિ પ્રમેયાદૌ । પ્રવર્તમાનસ્યેતિ પ્રમાતુઃ । પુરુષત્વમાત્મન્યમિમન્યતે પુરુષત્વાભિમાની નસ્ય । સ્મૃતીતિ સ્મરણાપ્ર નેયા । વિશેષત્ત્વમિતિ યે ઉપકારિણોડપકારિણશ્ચ । યત્રેતિ શાસ્ત્રારમ્ભાદિકાર્યે । તદભિમતેતિ ઉપકાર્યમીષ્ટતત્ત્વસ્ય સસ્મરણેનારાધાયિત્વમિષ્ટા , તદુપહીતિ અપકાર્યુત્પાદિતદોષતિરસ્કારેણ તિરસ્કર્તુમભિલષિતા । પરાપરેતિ ઉપકારિણો દ્વિવિધા । તત્ર પરે તીર્થદ્વરા । અપરે ગૌતમપ્રભૃતયો ગણધરા નિજસદ્ગુરુપર્યવસાનાઃ । અપકારિણસ્તુ વાહ્યા એકાન્તમતાનુસારિણ સૌગતાદય । અન્તરજ્ઞાશ્ચ કામાદિપદ્ધર્મગ્ । યદુક્તમ્ -

“કામ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માનો હર્ષો મદસ્તથા ।

અન્તરજ્ઞારિષદ્ધર્મઃ સર્વેષામપિ કીર્તિત ॥૧૧॥”

પ્રક્રમે ઇતિ પ્રમાણ-નયતત્ત્વાલોકાશ્રયસૂત્રવ્યાખ્યારમ્મે । તત્રભવન્ત ઇતિ પૂજ્યાઃ શ્રીદેવસૂરયઃ । ‘તત્રભવાન્ ભગવાનિતિ શબ્દો વૃદ્ધેઃ પ્રયુજ્યતે પૂજ્યે’ ઇતિ વચ્ચનાત્ । તેષામિતિ દ્વેધોપકારિણામપકારિણાં ચ મયા તદ્વ્યતિરિક્તા સ્મૃતિર્ન વિતન્યતે । યતસ્તત્કૃતમેવ સૂત્રમત્રાપિ સમાસતો વિવ્રિયતે । અચિકીર્ત્તિન્નિતિ ‘કૃત સંશબ્દને’ ચુરાદિવાદિત્ અવતનીત્ ‘ગિશ્રિદુશ્ચુકમિ’ ઇત્યાદિના ચળ કીર્ત્તિ-ષોકેશ્વેતિ કીર્ત્તિરાદેશઃ । વિકલ્પેન ઇતિ ચળપરસ્પર્શસ્ય ઋદિતિ ઋદ્ધાવ દ્વિવચ્ચને સિદ્ધમ્-અચિકીર્ત્તિન્ અચીકૃતન્ વા ।

§૨ તીર્થસ્ય ચતુર્વર્ણસ્ય શ્રીશ્રમણસદ્ધસ્ય, ઈશં સ્વામિનમ્, આસન્નોપકારિત્વેનાત્ર શ્રીમહાવીરમ્ ; અહમિહ પ્રક્રમે સ્મૃતિમાનયે, ઇતિ સટઙ્કઃ ।

§૨ તીર્થ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ઇશ, તે તીર્થેશ છે. અહીં ‘કોઈ તીર્થે કરવિશેષનું’ નામ જણાવેલ નથી, છતાં પણ વર્તમાન એવિશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનું આ ગ્રન્થના આરભમાં સ્મરણ કરુ છું.

§૩ રાગ-દ્વેષયોઃ પ્રતીતયોઃ, વિશેષેણ અપુનર્જેયતારૂપેણ જન્મચક્રીલમિતિ તાચ્છી-લ્પિન્ત્વન્ । તતઃ “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇતિ ત્વજા ષષ્ટીસમાસપ્રતિપેધાત્ કથમત્રાયમ્ ?—ઇતિ નાડરેકણીયમ્ । તથા વિશ્વવસ્તુનઃ કાલત્રયવર્તિસામાન્ય-વિશેષાત્મક-પદાર્થસ્ય, જ્ઞાતારમમલકેવલાલોકેન । ગત્રાણામિન્દ્રાણામ્, પૂજ્યમર્ચનીયમ્, જન્મસ્નાત્રાષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિસંપાદનેન । ગિરાં વાચામ્, ઈશમીશિતારમ્, અવિતથવસ્તુત્રાત-વિષયત્વેન તાસાં પ્રયોક્તૃત્વાત્ ।

§૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કહી પણ તેમને જીતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિજેતા અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિજય કરવાના સ્વભાવવાળા.

અહીં ‘વિજેતા’ શબ્દમાં તત્સ્વભાવને ‘જીતાવનાર’ ત્વ’ પ્રત્યય છે, આથી “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત ‘ત્વજ’ પ્રત્યયાન્તનો પછીતત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ હોવા છતાં તેવો સમાસ કેમ કયો, એવી શંકા ન કરવી. એટલેકે અહીં ‘ત્વજ’ પ્રત્યય નથી, પણ ત્વ પ્રત્યય છે.

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમા વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર-સર્વજ્ઞ.

(૩) શકો-ઈન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર-જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્માભિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિ-પાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે, તેણું જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(ટિ.)—નાડરેકળીયમિતિ નાડરેકળીયમ્ ।

§૪ અનેન ચ વિશેષણચતુષ્ટયેનામી યથાક્રમં મગવતો મૂલાતિગયાશ્ચત્વારઃ પ્રરૂપિતાઃ । તથા—અપાયાપગમાતિગયઃ, જ્ઞાનાતિગયઃ, પૂજાતિગયઃ, વાગતિગયશ્ચેતિ ।

§૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વાગતિશય.

§૫ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या, तस्याप्येकदेशेन तीर्थेगत्वात्, निगदितातिगयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

§૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત મર્વેને ગ્રંથકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે—ગણધર આદિ પણ એક દેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણ છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારની જોડે યાદ કર્યા છે.

§૬ अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्यमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्—तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्याऽऽगमस्य वा, ईं लक्ष्मीं, महिमानं वा, इयति तत्तदसद्भूतदूषणोद्घोषणैः स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेग.—तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी, तम् । किंरूपम् ' शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दानादिना यस्य स तथा, तम् । एतावता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूचयाञ्चक्रिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेगम् ' गिरामीशं वाचस्पतिम्—इति नास्तिकमतप्रवर्तयितुर्वृहस्पतेः सूचा । तथा गिरं वाचाम्, ईं लक्ष्मीं गोमां, इयति यः, तम् । परमार्थतः पदार्थप्रति-पादनं हि वाचां गोमा । तां च तासामपोहमात्रगोचरतामाचक्ष्णस्तथागतस्तनू-करोत्येव— इति विशेषणावृत्त्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् ' ज्ञातारं विश्ववस्तु

નઃ-નોડસ્માકં શ્વેતમિશ્ણુનાં સંબન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં કર્મતાડપન્નમ્,
સમાનતન્ત્રત્વાદ્ જ્ઞાતારમ્ હિતિ દિગમ્બરાવમર્ગઃ । જ્ઞાતારમિતિ ચ તૃન્નન્તમિતિ
“તૃન્નુદન્ત-” ઇત્યાદિના કર્મણિ ષષ્ટીપ્રતિષેધઃ ।

હું ૬ ગ્રંથકાર આ જ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે
છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ-ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે
સઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ-શાસ્ત્રની શ્રી-લક્ષ્મી કે મહિમાને અર્નેક પ્રકારના
અસદ્ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જે ઓછી કરે છે,
તે તીર્થેશ, અર્થાત્ બહિરગાપકારી-અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરું છું.

તે તીર્થેશ-અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી
શક-ધન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શકપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુ-
સરનાર ભટ્ટ-કુમારિલ, પ્રભાકર, કણ્ણભક્ષ-કણ્ણાદ-વૈશેષિક, અક્ષપાદ-ગૌતમ-નૈયાયિક,
કપિલ-સાંખ્યનું સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઇશ-વાચસ્પતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક
મત પ્રવર્તોવનાર બહુસ્પતિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની ‘ઈ’-શોભા, મહિમાને જે શ્વેતિ ઓછી કરે તે ગિરામીશઃ કહેવાય.
પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન-વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે
શોભાને, શબ્દનો વિષય માત્ર અપોહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે
‘ગિરામીશ’ વિશેષણની આવૃત્તિ-પુનઃ કથન કરીને સુગત-બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘જ્ઞાતાર વિશ્વવસ્તુ ન’-અમને-સ્વેતામ્બર સાધુ-
ઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને બાણુનાર, એટલે કે-સમાનતન્ત્રી હોવાથી
અમારી બાણેલ સકલ વસ્તુને બાણુતો હોય તે આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં ‘જ્ઞાતારમ્’ શબ્દ ‘તૃન્નન્ત’ છે, અને ‘તૃન્નુદન્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ
‘વિશ્વવસ્તુ’ શબ્દમાં ષષ્ઠીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(ટિ૦)—તદાધેયસ્યેતિ તીર્થતયામિહિતે સઘે સમારોપ્યસ્ય । ઇતાવતેતિ । મદ્દો જૈમિનિ-
ષ્કર્મ્યમીમાસાકૃત્ । પ્રભાકરઃ સકર્મ્યમીમાસાકૃત્ દુર્ગસિંહાપરનામા । કણભક્ષો વૈશેષિકઃ । અક્ષ-
પાદો નૈયાયિકઃ । કપિલઃ સાંખ્ય । એતે સૂચિતાઃ । પરમાર્થત્વમિતિ તત્ત્વતઃ શબ્દાનામર્થપ્રકાશનમેવ
શોભા । નહિ નિરર્થક વાક્યમામાતિ, કાર્યાનુપયોગિત્વાદુન્મત્તવિરુદ્ધત્વતઃ । તામિતિ શોભાં, તનૂ-
ન્ત્રોત્તીતિ સમ્બન્ધઃ । તાસામિતિ વાણીનામ્ । અપોહેતિ નિર્ણયમાત્રમ્ । અયમ્ ઘટ પટો ન ભવ-
તીતિ સામાન્યમ્ । ન તુ વિશિષ્ટસ્ય પરમાણુલક્ષણસ્વલક્ષણસ્ય વસ્તુનો નિર્ણયઃ વાણીનાં વિકલ્પવિષય-
ત્વાતઃ, સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશાભાવાદ્ । યદુક્તમ્—

“તેનાડન્યાપોહવિષયા પ્રોક્તા સામાન્યગોચરા ।

શબ્દાર્થ વુદ્ધયર્થૈવ વસ્તુન્યેષામસમ્ભવાત્” ॥૧૧॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—તેનાચાર્યદિગ્નાગેનાન્યાપોહવિષયા વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયા શબ્દા બુદ્ધયશ્ચ પ્રોક્તા । કિમ્ભૂતા બુદ્ધય ૨ સામાન્યગોચરા સવિકલ્પિકા ન તુ સર્વા, નિર્વિકલ્પાધ્યક્ષબુદ્ધીનાં વસ્તુવિષયતાદ્વીકારાન્ । સૌગતૈરપિ બુદ્ધિનામેવૈતદ્વિશેષણ ન તુ શબ્દાના તેષા સામાન્યવિષયતાવ્યભિચારાત્ । વિકલ્પવત્ । કિં કારણં ? વસ્તુનિ સ્વલક્ષણે એષા શબ્દાના વિકલ્પાનાં ચાસન્ભવાદિતિ । એતદર્થશ્ચ વિસ્તરાર્થિના પ્રમાણવાર્તિકે કલ્યાણચન્દ્રકૃતટીકાતોવસેય. । તથાગતો બૌદ્ધ ।

નન્વેકસ્મિન્નેવ વક્તરિ સ્વાત્માનં નિર્દિગ્તિ કથં ‘આનયે’ હત્યેકવચનમ્, ‘ન’ ઇતિ વહુવચનં ચ સમગંસાતામ્—ઇતિ ચેત્ । નૈતદ્ વચનીયં વચનીયમ્, ‘નઃ’ હત્યત્રાપિ વક્ત્રા સ્વસ્થ્યેકત્વેનૈવ નિર્દેશાત્ । વહુવચનં ત્વેકશેષવગાત્ । તથાહિ—તે ચાન્યે સર્વે શ્વેતવાસસ, અહં ચ પ્રચિક્રંસિતશાસ્ત્રસૂત્રધાર., વયમ્, તેષાં નઃ । “ત્યદાદિ” હત્યનેનાસ્મચ્છદોઽવગિષ્યતે, વહુવચનં ચ ભવતિ । તતોઽસ્માકં શ્વેતવાસોદર્ગનાશ્રિતાના સર્વેષા તત્ત્વં યો જાનાતિ, તં ચ સ્મરામીત્યુક્તં ભવતિ । હત્યં ચૈકશેષગાન્ધિવિગંષણ કુર્વાણેસ્તચ્છદોપદિષ્ટમાર્ગસ્થાશેષશ્વેતામ્વરપારતન્ત્યં સ્વસ્યાવિશ્વકે ।

શક્ષા—અહીં વક્તા એક જ છે, તો તે પોતાનો નિર્દેશ ‘આનયે’ દ્વારા એક વચનમા અને ‘નઃ’ દ્વારા બહુવચનમા કરે તે સગત કેમ થાય ?

સમાધાન—આ દ્વપણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— ‘ન’ શબ્દથી અન્યકારે પોતાનો એકલાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તો એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—‘તે-અન્યે-ચાહં-ચ’ અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને અહ-હુ એટલે પ્રારભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રનો કર્તા-અથ રચનાર, આમ બન્ને મળી વચ-અમે રૂપ થયું, અહીં ‘ત્યદાદિ’ સૂત્રથી અસ્મદ્ રહે અને તેનું બહુવચન ‘વયમ્’ રૂપ થયું અને કર્તા-રિપહીમા ન રૂપ થયું માટે ન આનયે એ નિર્દોષ છે ને સગત છે.

તેથી અમારા-સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને માન્ય તત્ત્વને જે બાણે છે, તે દિગ્મ્બરને હું યાદ કરું છું, એમ અહીં સમજવું

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને અન્યકારે ‘તદ્’ શબ્દથી બાણાયેલ માર્ગસ્થ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમા પોતાની પરાધીનતા પણ બાણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(ટિ.)—સમગંસાતામિતિ ગમ્ સમ્પૂર્ણ સમોગમ્લિત્યાદિનાત્મનેપદ સજ્જચ્છતે સ્મ । વચનીયમિતિ ન દ્રવણં વજ્રવ્યમ્ । પ્રચિક્રંસિતેતિ પ્રચિક્રમિપતેતિયાઠ । પ્રારંચુમિષ્ટ શાસ્ત્રકર્તા ।

પુનઃ કીદૃશં તમ્ ‘ગગદ્રેપવિજેતાઽઽરમ્—ઇતં ગ્રીતસંબન્ધમ્, આરં સાંસારિકા-નેકમ્લેગસ્વરૂપયાત્રુસમૂહો યર્મિસ્તીર્થિણે સ તથા, તં ચ । કથમેતાદૃશં તમ્ ?

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादित-
तत्त्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदर्हत्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-
कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशगात्रवगोचरतां गच्छ-
न्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्क-
रणम् । न खलु मोहमहागैर्दृष्टस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः
कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ પદને ‘રાગદ્વેષવિજા’-ઇત
અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને ઇતમ્—પ્રાપ્ત થયેલ છે, આરમ્—સાંસારિક કલેશ-
રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક કલેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત
થયેલ છે તે ‘જિતારમ્’ કહેવાય. તે ‘જિતારમ્’ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજા’—રાગ અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થયેલી, જે વિક્—પૃથગ્ભાવ બુદ્ધિ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવંતે
પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી
દૂષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી બુદ્ધો પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષ-
ત્મક કાળાશરૂપ કલંક-દોષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકે
તત્ત્વને ખીબા પ્રકારે-ઊલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક કલેશ-જન્મ-
મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય
પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાએ તીર્થાન્તરીએને
જણાવ્યા છે, કારણ કે—મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે
જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકેાનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે અંથકારે
સમસ્ત બહિરંગ અપકારી—સઘળા અન્યતીર્થિકેાનું સ્મરણ કયું છે એમ જાણવું.

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति
श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिगपन्ना— इति शङ्कां निरसितुं ‘राग-द्वेष-’
इति विशेषणं लिष्टमजीघटन्—अरमत्वर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशीलः, तेषां स्मृति-
मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्रायः । प्रमाणनयतत्त्वं खल्वत्र शुचि-
विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकपायितान्त.करणैर्विरच्यमानो विचार-
श्चारुतामञ्चति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

શકા— આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકેાને તેમના મતનું ખડન કરવા માટે
યાદ કરવાથી તો અન્યકર્તાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કલ્યાણ
વિશેષને માટે તત્પર થયેલ અંથકારની અકલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

સમાધાન—અહિં ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ વિશેષણ ણિલપ્ત અર્થવાળું છે, તે આ
પ્રમાણે—રાગદ્વેષવિજેતા—અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ દ્વેષને છૂટવાના

સ્વભાવવાળા, અર્મ્-અત્યંત, સર્વથા. આ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણતયા રાગદ્વેષને છૂટવાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું સ્મરણ કરૂં છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું સ્મરણ કરતો નથી એ અન્યકર્તાનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે, તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક ચતુરાક્રથી જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી કષાયયુક્ત થયેલ ચિત્તવાળા-ઓનો વિચાર ચારુતા-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કર્યું છે.

(ટિ૦) નન્વેવમેતાનિતિ પરતીર્થિકાગ્રિરાક્તુમ્ । ઉપક્ષિપત્તિ ઉપન્યાસં ક્વંતઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય ।

નનુ તથાપિ કથમેતૈર્દિવ્યદ્ગમ્ભિર્વાગ્દશોડસ્ય તત્ત્વવિચારઃ સાધીયાન્ ૨— હત્યારેકા-મપાક્તુ શ્લેષેણૈવ વ્યગ્રીશિષન્-જ્ઞાતાડરં વિશ્વવસ્તુનઃ । વિમલકેવલલોકોડ્ડલોકિત-લોકાલોકશ્રીમદર્હત્પ્રતિપાદિતાગમવશાત્ સ્વલ્પહમપિ કામં વિશ્વવસ્તૂનાં જ્ઞાતૈવેતિ । બૃહદ્વૃત્તૌ તુ સ્વકર્તૃકત્વાદ નામીષામપકારિણાં નિરાચિકીર્ષિતત્ત્વેન સ્મરણં વ્યાખ્યાયિ । ન સ્વલ્પ મહતામીદશમર્થમિત્થં પ્રકટયતામૌચિતી નાતિવર્તતે, ફલાનુમેયપ્રારમ્ભત્વાત્ તેષામ્ । સૂચમાર્ગં તુ સૂત્રે કતિપયાત્યન્તસદ્દયહૃદયસંવેચમવિરુદ્ધમિતિ ॥

શ્લોક-દિવ્યદષ્ટિ-દિવ્યજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણ્ણદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાઞ્ઢિ-અર્મ્ચક્ષુવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

સમાધાન—અહીં ‘જ્ઞાતાર વિશ્વવસ્તુન’ એ વિશેષણને અંતકાર જ્ઞાતાડર વિશ્વવસ્તુનઃ એ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરી શ્લેષ દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને જણાવે છે કે—નિર્મળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને જાણનાર શ્રીમાન્ અરિહૃતભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલા આગમના આધારે હું પણ સમસ્તપદાર્થોનો અત્યંત—સર્વથા જ્ઞાતા છું.

‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના શાસ્ત્રની ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નામની મોટી ટીકા અન્યકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી ‘જેમનું ખંડન કરવાનું છે, તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે’—આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે—મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે, કેમકે મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ તો ફલ-કાર્યસિદ્ધિ દ્વારાજ જણાય છે.

પરંતુ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે, અને તે સૂચન તો કેટલાક અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ જાણી શકે છે, તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયકોનું સૂચન માનવામાં આવે તો કશો જ વિરોધ નથી.

(ટિ૦)—નનુ તથાપીત્યાદિ । ઇતૈરિતિ કળમક્ષાક્ષપાદકપિલાદિમિ । દિવ્યેતિ જ્ઞાનદષ્ટિમિ । અર્વાગિતિ જડરૂપસ્ય ચર્મચક્ષુષ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય । તત્ત્વેતિ પ્રમાણવિચાર. સાધુઃ । આરે-કામિતિ આશક્કાં નિરાક્તુમ્ । વ્યગ્રીશિષન્નિતિ સ્વવિગ્રેષણાદ્વારેણ વ્યાખ્યા ચક્રિરે ।

§ ૧ નનુ યદિહ જ્વરપ્રસરાપસારિશેષગિરોરત્નોપદેશવદ્ અગત્યાનુષ્ઠાનાભિધેયમ્, જનનીપાણિપીડનોપદેશવદ્ અનમિતપ્રયોજનમ્, દશદાહિમાદિવાક્યવત્ સંબન્ધવન્ધ્યં ચ, ન તત્ર પ્રેક્ષાચક્ષુષઃ ક્ષોદિષ્ટામપિ પ્રવૃત્તિં પ્રારમ્ભન્તે । તદ્વદીદમપિ તથા, ન તર્હિ તેષાં પ્રવૃત્તૌ નિમિત્તં સ્યાત્—ઇત્યારેકામધરીકર્તુમચીકૃતન—

પ્રમાણ-નયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થમિદમુપક્રમ્યતે ॥૧॥

§ ૨ પ્રકર્ષેણ સંગયાદ્યભાવસ્વભાવેન, મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્ પ્રમાણમ્ । નીયતે ગમ્યતે, શ્રુતપ્રમાણપરિચ્છિન્નાર્થેકદેગોડનેનેતિ નયઃ । તતો દ્વયોરપિ દ્વન્દ્વે, વહ્નૃત્ત્વેડપિ પ્રમાણસ્યામ્યર્હિતત્વેન ‘લક્ષણ-હેત્વો’ ઇત્યાદિવદ્ અલ્પાચ્છતરાદપિ નયશબ્દાત્ પ્રાગુપા-દાનમ્ । તતઃ પ્રમાણ-નયયોસ્તત્ત્વમસાધારણં સ્વરૂપમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં યથાવસ્થિત-તત્ત્વનિષ્ઠક્રમમ્, તદેવાર્થ-પ્રયોજન યત્રોપક્રમણે તત્તદર્થમિતિ ક્રિયાયા વિશેષણમેતત્, ન પુનરિદમિતિનિર્દિષ્ટસ્ય ગાત્રસ્ય । આચાર્યો હિ ગાત્રેણ કૃત્વા પ્રમાણ-નયતત્ત્વં વ્યવસ્થા-પયતિ—ઇત્યાચાર્યવ્યાપારસ્યૈવોપક્રમસ્ય તદ્વિશેષણમનુગુણમ્, ન તુ ગાત્રસ્ય, તસ્ય કરણતયૈવ તત્રોપયોગાત્, કર્તૃત્વસ્ય તત્રૌપચારિકત્વાત્ । इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण अन्त-સ્તત્ત્વરૂપતયા પ્રતિભાસમાનં પ્રકૃતં શાસ્ત્રમ્, ઉપક્રમ્યતે વહિઃ શબ્દરૂપતયા પ્રારમ્ભ્યતે ।

§ ૧ શંકા-(૧) શેષનાગના મસ્તકમાં રહેલ મણિ તાવના પ્રસારને રોકે છે—આ ઉપદેશના અભિધેયની જેમ આ ગ્રન્થનુ અભિધેય પણ અશક્યાનુષ્ઠેય છે, અર્થાત્ તે મણિની પ્રાપ્તિ જેમ અશક્ય છે, તેમ અહિં પણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન અશક્ય છે, (૨) માતાની સાથેના વિવાહના ઉપદેશની જેમ અહિં પણ અનિષ્ટ પ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યું છે, (૩) ‘દશ દાહિમાદિ’ વાક્યની જેમ અહિં પણ સંબંધ નથી આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાસંપન્ન પુરૂષો માટે પ્રવૃત્તિ કરવાને કંઈ કારણ નથી માટે પ્રવૃત્તિ થશે નહિં.

ભાવાર્થ એ છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ કારણો જરૂરી છે—જે કહેવામાં આવે તે શક્યાનુષ્ઠેય હોવું જોઈએ, ઇષ્ટ પ્રયોજન વાળું હોવું જોઈએ, અને સુસંબદ્ધ હોવું જોઈએ. જો આમ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, માટે શકાકારની આ ગ્રન્થમા આ ત્રણે નિમિત્તો નથી તો પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? એવી શંકા છે.

સમાધાન— આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આચાર્યે નીચે મુજબ સૂત્રની રચના કરી છે :—

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને આ ગ્રન્થનો આરંભ કરાય છે.

§ ૨ જેના વડે સંશયાદિ દોષોથી રહિત પદાર્થનો બોધ થાય તે પ્રમાણ. જેનાથી શ્રુત-આગમ પ્રમાણથી જ્ઞાન-જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો બોધ થાય તે નય.

ઈદં ચ વાક્યં મુલ્યતયા પ્રયોજનમેવ પ્રતિપાદયિતુમુપન્યસ્તમ્, તસ્યૈવ પ્રાધા-
ન્યેન પ્રવૃત્ત્યજ્ઞત્વાત્ । અભિધેય-સમ્બન્ધૌ તુ સામર્થ્યાદિ ગમ્યતિ । તથાહિ—પ્રમાણ-નયતત્ત્વ-
મભિધેયમ્, ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’ઇત્યવયવેન લક્ષિતમ્, સુખાનુષ્ટેયં ચૈતત્ — ઇત્યશક્યા-
નુષ્ઠાનાભિધેયાશઙ્કા નિરાકારિ ।

પ્રયોજનં દ્વેધા-કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ । તત્ર કર્તુઃ પ્રયોજનં પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં
‘પ્રમાણ-’ઇત્યાદિસૂત્રાવયવેન ણ્યન્તેન સાક્ષાદાચ્ચક્ષે । શ્રોતૃપ્રયોજનં ચ ‘વ્યવસ્થા’—
ઇત્યુપસર્ગધાતુસમુદાયેનૈવ તદન્તર્ગતં પ્રત્યાખ્યતે । પ્રમાણનયતત્ત્વનિશ્ચયમિચ્છવો હિ શ્રોતા-
રોઽહંપ્રથમિકયાત્ર ગાત્રે પ્રવર્તેરન્ । અભિમતં ચૈતત્ પ્રયોજનં દ્વયોરપિ—ઇત્યનભિમત-
પ્રયોજનત્વારેકા નિરસ્તા ।

સંબન્ધસ્ત્વભિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ ગાત્રસ્યાવશ્યંભાવી— ઇત્યનુક્તોઽપ્ય-
ર્થાદિ ગમ્યતે— ઇતિ સંબન્ધરહિતત્વાઽઽગઙ્કાનુસ્થાનોપહતૈવેતિ ।

અને આ ‘પ્રમાણનય’ ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે
પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો
પ્રયોજન છે.

અભિધેય-પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય-સ્વશ-
ક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’ એ અંશથી પ્રમાણ અને નયતું સ્વરૂપ એ અભિધેય
છે, એમ બોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ટેય— જ્ઞાન કરવા લાયક છે,
આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો

પ્રયોજન એ પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં
‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપન’ એ સૂત્રના ણ્યન્ત-પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન
તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિ અને ક્વ ઉપસર્ગપૂર્વક
‘છા’ ધાતુના સમુદાયરૂપ ‘વ્યવસ્થા’ શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ
આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળા
શ્રોતાઓ ‘હું પહેલો હું પહેલો’ એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા-શાસ્ત્રકાર
અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા દૂર
થઈ ગઈ.

સ બ ધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે,
અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ
પ્રકારે સ બ ધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે

(ટિ.) તસ્યૈતિ પ્રયોજનસ્ય મુલ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગત
પ્રત્યાખ્યતે પ્રતીતિગોચરં નીયતે ।

§ ૩ અત્ર ધર્મોત્તરાનુસારી પ્રાહ—પ્રયોજનમાદિવાક્યેન સાક્ષાદાહ્યાયત્ત્વમ્મિતિ ન ક્ષમે । યત્ત્વ સંવદ્ધમસંવદ્ધં વા તત્ત્વ તદભિદધીત ² યદ્યસંવદ્ધમેવ, તદાઽઽદિવાક્યાદેવ સમસ્તગાત્રાર્થસંદર્ભગર્ભાવિર્ભાવસંભવાત્ત્વ કિં પ્રકૃતગાત્રોપક્રમઠ્ઠેઝેન ² સંવદ્ધં ચેત્ત્વ, તદ-સંવદ્ધમ્, શબ્દાર્થયોઃ સંવન્ધાસંભવાત્ત્વ । તથાહિ—અયમનયોર્ભવંસ્તાદાત્મ્યમ્, તદુત્પત્તિઃ, વાચ્ય-વાચકભાવો વા ભવેત્ ²

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—‘પ્રમાણનય’ એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારૂં કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે— અમે પૂછીએ છીએ કે— આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બંધ થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્બંધ રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ?

જો પ્રયોજન સાથે અસમ્બંધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરભનો કલેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સંબંધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે— શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે ?

(પ૦) તત્ત્વ તદભિદધીતેતિ તદાદિવાક્યં કર્તૃ તત્પ્રયોજન કર્મ । આદિવાક્યાદેવેતિ એતસ્માદેવ । અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

(ટિ.) અત્ર ધર્મોત્તરેત્યાદિ । તદિતિ આદિવાક્યમ્ । તદિતિ પ્રયોજનમ્ । સમસ્ત-શાસ્ત્રેતિ લક્ષણસાહિત્યતર્કાદિ । તથાહીત્યાદિ । અયમિતિ સમ્બન્ધ, અનયોરિતિ શબ્દાર્થયોઃ ।

પ્રાચીનપક્ષે સ એવાત્મા યસ્યેતિ વિપ્રદે—કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા ત્વચ્ચિત્તે ચક્રાસ્યાત્ ² યદિ શબ્દ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થા સ્વસ્વ-વાચકસ્વભાવા વમૂવાંસ —ઈતિ યુગપદગ્રોપાણાં તેષાં નિ.ગ્રોપકાલં યાવદ્ ગુમગુમાયમાન-તાઽપત્તે — અયત્નોપનતપણવણેશુવીળામૃદઙ્ગસઙ્ગિસઙ્ગીતકારમ્ભનિમૃતમિવ ત્રિભુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ; તર્હિ તુરગ-તરઙ્ગ-શૃઙ્ગાર-મૃદ્ધારાદિગ્ધ્વોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સંભોગ-ઘટ્ટનાદિ-પ્રસક્તિ । કિંચ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પદ્મનામાદિકન્પિતકથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુરસ્રં સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા ગિંશપા તમન્તરેણાપિ કાપિ સંપદ્યતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વરૂપ-મેવાસૌ જઘ્યાત્ । કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્ભોરુહાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટરકુદુમ્બી સ્વન્વમિલાપ પ્રત્યક્ષેણ લસ્યતે, ક્ષિતિતલાવલમ્બી તુ કલગ-કુલિગાદિ-ભાવરાગિ — ઇતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ² તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેપ સૂક્ષ્મ ।

પહેલો પક્ષ કહો તો— તે જ જેનો આત્મા—સ્વરૂપ છે—સમાસના આવા વિગ્રહ-વાક્યમા ‘તે’ શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે ? શબ્દ કે અર્થ ? ‘—તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, એમ કહો તો— સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં ગુંબજમાનતાની આપત્તિ—દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલા પણુવ—મોટો ઢાલ, વેણુ—વાસળી, વીણા, મૃદંગ—તબલા વિગેરે વાજિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

‘તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો— અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરંગ—ઘોડો, તરંગ, શૂગાર, ભૂંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ડૂબી જવાનો, તરવાનો કે કંદવાનો) સંભોગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. —

વળી આ પક્ષમા ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન—મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પક્ષનાલાદિ વિષયક કથન—શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે. કારણ કે—‘વર્દ્ધમાન,’ એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમા શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે. જેમકે—સીસમ જો વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમા, એટલે કે— તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો ‘વર્દ્ધમાન’ એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમા પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ—વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો જોવાય છે તો એ બન્નેનું ઐક્ય કઈ રીતે કહી શકાય ? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) તદર્થો વેતિ તદભિધેયો ઘટાદિ. । ચકાસ્યાદિતિ પ્રતિભાસેત । સ્વસ્વવાચકસ્વભાવા । ઇતિ સ્વ સ્વ વાચ્ય પ્રતિ વાચકસ્વરૂપા । વમૂવાંસ ઇતિ ભૂતા. । નિમૃત્તમિતિ નિશ્ચલમ્ । તદર્થ ઇતિ શબ્દોર્ધ્વાત્મક । ચતુરસ્રમિતિ શોભનમ્ । તમન્તરેણેતિ શૃક્ષાત્માનમન્તરેણ । તથાત્વે હ્રીત્યાદિ યદિ શૃક્ષાત્માનમન્તરેણાપિ સિંગપા ભવેત્ । અભિલાપ ઇતિ શબ્દ । પ્રત્યક્ષે-નેતિ શ્રોત્રેણ । કથમનયોરૈક્યમિતિ । એક શબ્દ આગત્ય કર્ણચોર્લગતિ, અર્થસ્તુ ક્ષિતિતિલા-વલમ્બો તથૈવ તિષ્ઠતિ । અતઃ કથમનયોસ્તાદાત્મ્યમિત્યર્થ. ॥

(ટિ૦) વિગ્રહે ઇતિ સમાસે તાદાત્મ્યશબ્દાદિપ્રયુક્તે તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ વાચ્ય, તદર્થો વેતિ શબ્દાર્થો વા । યદિ શબ્દ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેછબ્દ । સ્વસ્વવાચકેતિ આત્માનમાત્માના રૂપાપયેયુ, શબ્દાત્મકત્વાદર્થાનામ્ । અથ તદર્થ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેદર્થ. । કિચ્ચેતિ અતીત-

કથાનામુચ્ચારણમયુક્ત સ્યાત્ । નહીતિ શિશપાશબ્દ તમિતિ વૃક્ષપદાર્થમન્તરેણ । તથાત્વે इति
અવૃક્ષત્વે । સ્વરૂપમિતિ ઊગપાત્વ, અસાવિતિ શિશપા । કુમ્ભસ્તમ્ભેતિ યદા સ્તમ્ભ સ્તમ્ભ
સ્વરૂપ એવ ન સ્યાત્ તદા પદાર્થહાનિરેવ ભવેત્, તસ્યાઽસત્ત્વાત્ સ્વપુષ્પવત્ ।

તદુત્પત્તિપક્ષેઽપિ કિં શબ્દાદર્થ ઉન્મજ્જેત્, અર્થાદ્ વા શબ્દ ? પ્રાચિક-
વિકલ્પે કલગાદિશબ્દાદેવ તદર્થોત્પત્તેર્ન કોઽપિ સૂત્રસ્વળદળદળચક્રેચીવરાદિકારણકલપ-
મીલનક્રેગમાશ્રયેત્ । પ્રયોજનવાક્યમાત્રાદેવ ચ તત્પ્રસિદ્ધે પ્રકૃતશાસ્ત્રારમ્ભાભિયોગોઽપિ
નિરુપયોગ સ્યાત્ । દ્વિતીયે પુનરનુભવવાધનમ્, અધરરદનરસનાદિમ્ય. શબ્દોત્પત્તિસંવેદનાત્ ।

ખીલ્લ પક્ષે તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારે
છો ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારે છો ?

પહેલો વિકલ્પ- શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો કલશાદિ-
ઘટાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ બોલતાની સાથે જ) તે કલશાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ
થઈ જતા હોરી, દ હ-ચક્ર, ચીથરુ વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠા કરવાનો પરિશ્રમ
કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ
પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ જશે તો પ્રકૃતશા-
સ્ત્રના આરભનો આગ્રહ- શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિરુપયોગી થઈ જશે
અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે

ખીલ્લે વિકલ્પ-અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો અનુભવનો બાધ-
વિરોધ છે, કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ હોઠ, જીભ, હાત વિગેરેથી થાય છે, એ
સર્વાનુભવ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ પોતાના વાચ્ય અર્થથી થતી
નથી. માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સગત નથી.

(ટિ.) તદુત્પત્તીત્યાદિ । પ્રયોજનેતિ આદિવાક્યાદેવ વાચ્યાર્થપ્રયોજનસિદ્ધે । તત્પ્ર-
સિદ્ધેરિતિ પ્રયોજનપ્રસિદ્ધે ।

વાચ્ય-વાચકભાવપક્ષોઽપિ ન ક્ષેમકાર । યતોઽસૌ વાચ્ય-વાચકયોઃ સ્વભાવમૂતઃ,
તદતિરિક્તો વા ભવેત્ ' આદ્યમિદાયાં વાચ્ય-વાચકાવેવ, ન કશ્ચિદ્ વાચ્ય-વાચકભાવો
નામ સંવન્ધ' । દ્વિતીયમિદાયાં તુ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેકાન્તેન ભિન્નોઽસૌ સ્યાત્, કશ્ચ-
ચ્ચિદ્ વા ' આદ્યમેદે મેદત્રયં ત્રૌકલે-કિમયં નિત્ય, અનિત્યઃ, નિત્યાનિત્યો વા
इति ' નિત્યથેત્, સંવન્ધિનોરપિ નિત્યતાઽસપત્તિ', અન્યથા સંવન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુ-
પજ્ઞાત્ તત્સંવન્ધિસંવદ્ધસમ્બન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતે । અથાનિત્યઃ; તદા સર્વવાચ્યવાચકેષ્વેકઃ,
પ્રતિવાચ્યવાચકં ભિન્નો વા ' એકથેત્; તર્થેકસ્માદેવ શબ્દાદશેષપદાર્થપ્રતિપત્તિપ્રસન્નઃ ।
દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમસૌ તત્ર સંવદ્ધોઽસંવદ્ધો વા ભવેત્ ' અસમ્બદ્ધથેત્, તર્હિ ઘટશબ્દા-
દપિ પટપ્રતીતિ' સ્યાત્, પટશબ્દાચ્ચ ઘટપ્રતીતિ', દ્વયોરપિ વાચ્ય-વાચકભાવયોરુભય-
ત્રાવિશેષાત્ । અથ સમ્બદ્ધ, તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા વા ' ન તાવત્ તાદાત્મ્યેન,

મેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા । યત્ । કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત, વાચ-
કોત્પત્તિકાલે, યુગપદુભયોરુત્પત્તિકાલે, એકસ્ય પ્રથમમુત્પાદેઽપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે
તદૈવ વા ? નાદૌ પક્ષાવક્ષણૌ, દ્વયાધારત્વેનાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ ।
તાર્તીયીકવિકલ્પે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવઃ પદાર્થા ગબ્દાશ્ચ અવાચ્યા અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।
તુરીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેવ સકાશાદુલ્લસેત્, અન્યત એવ, અન્યતોઽપિ
વા ? આદ્યકલ્પનાયામ્, અનાકલિતસંકેતસ્યાપિ નાલ્લિકેરદ્વીપવાસિનઃ શબ્દોચ્ચારણા-
નન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત્ । તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોઽપ્યસૌ સંકેતા-
ભિવ્યક્ત એવ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્ય-કારણભાવવિશેષ એવાભિવ્યંગ્યમિ-
વ્યન્જકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોઽપીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યતઃ
સંકેતાદેવાયમુત્પદ્યતે, તદપ્યવદ્યમ્, તદાધારધર્મસ્યાન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવં
વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોઽસ્ય કથિતઃ સ્યાત્ ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પણ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચક
ભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી લિન્ન ?
પહેલો વિકલ્પ એટલે કે—સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી લિન્ન—એવો કોઈ
સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ
છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ—સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાત લિન્ન છે ? કે કથંચિત્
લિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાત લિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ નિત્ય
છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ ભેદ—વિકલ્પ થાય છે. તેમા
નિત્ય કહો તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો
તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમા સંબંધ
થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે. માટે વાચ્યવાચકથી
એકાન્ત લિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહો તો સમસ્ત
વાચ્યવાચકમા તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમા લિન્ન
લિન્ન છે ? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા
પદાર્થ સાથે માનવો પડશે. ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય
પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે પણ એ તો અનુભવથી બાધિત
હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમા એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં.
દરેક વાચ્યવાચકમા તે સંબંધ લિન્ન લિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ દરેક
વાચ્યવાચક સાથે સમગ્ર છે ? કે અસમગ્ર ? અસમગ્ર હોય તો ઘટ શબ્દથી
પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ
એ બંને અર્થમા વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમગ્રતા સમાન જ છે.
સમગ્ર કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમગ્ર છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત લિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવશે નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમાં પહેલા બે પક્ષો દૂષિત જ છે કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે હોવાથી બેમાથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે. અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે એવા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી લિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ બાણનાર નાલિયેરના દ્વીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોઈ મોબુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

શકા-વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિપાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અલિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

સમાધાન-પણ કાર્યકારણ ભાવથી બુદ્ધે કોઈ અલિવ્યંચ-અલિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અલિવ્યક્ત માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે-એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે. એટલે તે આધારથી લિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન-વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(૫૦) અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુપદ્ધાદિતિ ચેત્ સમ્બન્ધિનૌ નિત્યૌ ન ભવતઃ । તત્સમ્બન્ધિસમ્બદ્ધસંવન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેરિતિ તૌ ચ તૌ સમ્બન્ધિનૌ વાચ્ય વાચકૌ તત્સમ્બદ્ધલક્ષણ સમ્બન્ધસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય પ્રચ્યુતિ । તન્નેતિ વાચ્ય-વાચકયોઃ । વાચ્ય-વાચકભાવયોરિતિ વાચ્ય-વાચકસમ્બન્ધયો । ઉભયત્રાવિશેષાદિતિ ઉભયત્ર ઘટે પટે ત્રાસમ્બદ્ધવાવિશેષાત્ । અન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામિતિ । “દ્વિષ્ટમમ્બન્ધસવિત્તિર્નૈકરૂપપ્રવેદનાત્” । અન્યતોऽપિ

वेति वाच्य-वाचकाभ्यामप्यन्यतोऽपि । पदार्थप्रतीतिः स्यादिति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य प्रतीति-
र्भवेत् । तदाधारधर्मस्येति तौ वाच्य-वाचकावाधारो यस्येति विग्रहः ॥

(टी०) यतोऽसाविति सम्बन्ध शब्दार्थयोः । स्वभाव इति अभिन्न । तदतिरिक्तो वेति
भिन्नो वा । असाविति सम्बन्ध । अन्यथेति सम्बन्धिनोरनित्यतायाम् । तत्सम्बन्धीति तौ च
सम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनौ, तत्सम्बन्धिभ्यां य सम्बद्ध [संबन्ध]स्वभाव तत्प्रत्य-
वनात्तस्य भ्रंशात् । अथ च तै. सम्बन्धिभि सह य सम्बद्धसम्बन्धस्वभाव तस्य पतनात् ।
असाविति सम्बन्ध । तत्रेति पदार्थे । मेदपक्षेति तावत्तादात्म्यमभिन्नभिदङ्गीकारे जाघटीति,
न भिन्नपक्षे, सर्वथाभिन्नत्वात्, नालिकेरकपित्तवत् । अत्रापि प्राज्ञेन भिन्नप्रकारस्वीकारपरेण वरी-
वर्त्यते । तार्त्तीयिकेति गुणपदुभयोरुत्पत्तिकालस्वीकारात् क्रमोत्पत्तिविरोधः । असाविति सम्बन्ध ।
अन्यत इति सङ्केतात् । अन्यतोऽपीति सङ्केतात् । अपिशब्दाद्वाच्यवाचकाभ्यामपि सकाशात् ।
अनाकलितेति नालिकेरद्वीपवासो नालिकेरमन्तरेण घटादिपदार्थसार्थं न मनुते, व्यवहारवाह्यत्वात्तस्य ।
तदानीमिति तस्य वाच्यस्य दर्शन एव तस्येति सम्बन्धस्य ।

(टि०) तदाधारस्येति वाच्यवाचकाधारस्य धर्मस्येति सम्बन्धस्य । अन्यत इति
सङ्केतात् ।

अथ सङ्केतसहकृताभ्यां वाच्यवाचकाभ्यामेष जायते इत्यर्थवानन्यतोऽपीति तृतीयः
पक्षः कक्षीक्रियते । नन्वसौ सङ्केतः प्रतीते वस्तुनि विधीयेत, अप्रतीते वा ? न
तावदप्रतीते, अतिप्रसङ्गसङ्गतेः । नापि प्रतीते, यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानीमेव खर-
समीरसमीरिताम्बोधरध्वंसमध्वंसिष्ठ इति कुत्र सङ्केतः क्रियेत ? अथ तत्समानजातीय-
क्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथं न सङ्केतगोचरता तस्य ? तदसत् । न खल्व-
प्रतीतं विद्यमानमपि शब्दगोचरीभूयमुपनेतुं शक्यम्, अतिप्रसक्तेः । यच्च प्रथमं प्रतीतम्,
तत् तदानीमेव व्यतीतम् । एव शब्दोऽपि गवादिः प्रतीतोऽप्रतीतो वा तत्र सङ्केत्येत
इति प्राग्वदोपाः । सङ्केताभावे च कथं वाच्यवाचकभावोत्पादः ? स्तां वा ते शब्दार्थ-
व्यक्ती क्षणिकत्वपराङ्मुखे, उत्पादयतां च सङ्केतसहकृते वाच्यवाचकभावम्, किन्तु
न ते एव व्यवहारकालमनुगच्छन्- इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकभावोत्पत्तये
सङ्केतान्तरं कर्तव्यम् । तथा च व्यवहाराभाव एव भवेत्, प्रतिवाच्यवाचकविशेषं सङ्केत-
कर्तुरवश्यंभावाभावात् ।

सङ्केतना सहकृतरथी वाच्य अने वाचक वाच्यवाचकलाव स ण धने उत्पन्न करे छे
येवा अर्थवाणे त्रीने पक्ष स्वीकारे तो-तमने पूछीये छीये छे-आ सङ्केत
प्रसिद्ध वस्तुमां कराय छे ? छे अप्रसिद्ध वस्तुमां ? अप्रसिद्धमां तो अति-
प्रसंग छोछ सङ्केत धरे नही. अर्थात् देश अने द्रव्यी व्यवहित येवा
अप्रसिद्ध पदार्थमा पणु सङ्केतने प्रसंग आवतो छोछ तेम मानवुं
उचित नथी.

પ્રસિદ્ધમા પણ સંકેત થઈ શકશે નહીં કારણ કે—સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ કાલમા જ પ્રચલ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમા કરશે ?

શંકા—ભલે પ્રતીત ક્ષણ નષ્ટ થયો, પણ તેના સમાન જાતીય ક્ષણોની પરંપરા તો વિદ્યમાન છે. આ કારણે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને ?

સમાધાન—એ કથન બરાબર નથી. કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં તેમ કરવામા અતિપ્રસંગ થશે એટલે કે દેશ અને કાળથી દૂર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની શક્યતા સ્વીકારવી પડશે.

વળી, પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઈ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમાં જ નષ્ટ થઈ ગઈ તો પછી તેમા સંકેત થાય કેમ ?

આ જ પ્રકારે ‘ગાય’ આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત વાચ્યમા માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ, કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ?

અથવા, શબ્દ અને અર્થ એ બંને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે અને પછી સંકેતના સહકારથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઈએ તો પણ તેમના નષ્ટ થવા સાથે વાચ્યવાચકભાવ પણ નષ્ટ થશે આથી વ્યવહારકાલમા તેમનું આગમન ન હોઈવળી પાછું અન્ય અર્થમા સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય બળવડું પડશે આમ કરવા જતાં સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઈ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેતકર્તા મળી શકે એવો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનત છે

(૫૦) અતિપ્રસક્તસક્તેરિતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્તેતપ્રાપ્તે: । અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશાદિવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્તેતપ્રાપ્તે । કિન્તુ ન તે एव व्यवहारकालमित्यादि । ते इति ते शब्दार्थव्यक्ती । अत्र च कावचा व्याख्या ।

(ટિ.) અતિપ્રસક્તેતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સક્તેતપ્રાપ્તે । તત્ક્ષણિકેતિ તદ્ વાચ્યમ્ । તસ્યેતિ વાચ્યસ્ય । ન સ્વલ્પપ્રતીતમિતિ પ્રતીતવિનાશાનન્તરોત્પન્ના સમાનજાતીયક્ષણપરમ્પરા વિદ્યમાના^૧ પ્ય પ્રતીતૈવ । સા શબ્દગોચરા ન સ્યાત્, અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશવિપ્રકૃષ્ટે^૨ પિ સક્તેતપ્રાપ્તે । एव શબ્દ इति પ્રતીતાડપ્રતીતાર્થવત્પ્રતીતાપ્રતીતશબ્દેપિ દોષોદ્ઘાવન માવનીયમ્ । સ્તાં વેતિ ભવેતામ્ । ક્ષણિકત્વેતિ અક્ષણિકે સ્થિર इत्यर्थ । ते एवेति शब्दार्थव्यक्ती । सक्तेतामावात्, पूर्वसक्ते पूर्वार्थवर्जनैव साकं विनष्ट इति भावः ।

અથ સામાન્યગોચર एव સક્તેત. ક્રિયતે । તદેવ ચ વાચ્યવાચકભાવાધિકરણં કાલાન્તરવ્યવ્યન્તરાનુસરણનૈપુણ્યધરં ચ, નિત્યત્વાદ, વ્યક્તિનિષ્ઠત્વાચ્ચ— ઇતિ ચેત્ । તન્ મનીષિમાન્યમ્, સામાન્યસ્યામાવાત્ । કથ પ્રતિભાસમાજનમપિ તન્નાસ્તિ —ઇતિ ચેત્ । ન, તત્પ્રતિભાસાસિદ્ધે: । તથાહિ—दर्शने परिरिस्फुटत्वेनासाधारणमेव रूपं ग्रथते, न

૧ °નાપિ પ્ર° મુ । ૨ °દે સ° મુ । ૩ પરિસ્ફુટમસાધારણમેવેતિ મુપા ।

સાધારણમ્ । અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૌરિતિ । તદસાધીયઃ, ગાવલેય-
વાહુલેયાદિતીવ્રતીવ્રતરગોગ્વદાદિરૂપવિવેકેન તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચ ગાવલેયાદિ-
રૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિભિન્નરૂપોપલભ્યાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવ વાચ્ય-
વાચકભાવઃ, તદા ન ગ્વદાત્ પ્રવૃત્તિ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રલક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયા,
તસ્યાશ્ચ તદૈવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

શંકા—વ્યક્તિમા નહીં પણ સામાન્યમા જ સંકેત થાય છે અને સામાન્ય
જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે
વિશેષમા નહીં નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમા ટકી રહેવા સમર્થ છે અને
તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમા અનુગત થવા પણ સમર્થ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી કારણ કે
જગતમા કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી

શંકા—પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં ‘સામાન્ય નથી’
એવું કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન—સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમા તો સ્પષ્ટ-
પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી

શંકા—આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ
છે તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ લિન્ન
લિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી લિન્ન એવા
સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-
ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

શંકા—શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે

સમાધાન—ના. એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં લિન્ન લિન્ન રૂપે શાબ-
લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈએ
બળી, જે વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામા આવે તો શબ્દ સાંલ-
ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર યોતાનું જ્ઞાન
કરાવવું તે જ છે અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાલળતા થઈ જાયું છે તો પછી
પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(૫૦) તદૈવ નિષ્પન્નત્વાદિતિ તદૈવ જ્ઞાનમાત્રે ।

(ટિ.) તદેવેતિ સામાન્યમ્ । કાલાન્તરેતિ વિશેષભાવાધિગમ્યમ્ । સામાન્યં હિ નિત્યં
કાલાન્તરં વ્યક્તિગમ્યકં ચ । સામાન્યસ્યેતિ સામાન્યં ન મન્યન્તે ચોદ્ધા, કેવલવિશેષાત્કારાત્ ।
તથાહીત્યાદિ । દર્શનં ઇતિ નિર્વિકલ્પકપ્રવૃત્તે, પ્રવૃત્તિવિષયમ્ વિવિક્તપરસ્પરનિર્પેક્ષસ્વલક્ષણમ્
તથાગતે પ્રતિપન્નત્વાત્ । અથ સાધારણમિતિ । પ્રથમમામાન્યદર્શને લોકવ્યવહારોક્તી વા ।

વિવેકેનેતિ વિશેષરૂપરિજ્ઞાનેન । તસ્યેતિ સાધારણસ્ય । પ્રતિવ્યક્તીતિ વ્યક્તૌ વ્યક્તૌ શ્વેતકૃષ્ણ-
રક્તરૂપાદિપ્રાપ્તે । પ્રવૃત્તિરિતિ વાહદોહાદિકા ક્રિયા । જ્ઞાનમાત્રેતિ સામાન્ય જ્ઞાનમાત્રં ન ત્વર્થ-
ક્રિયાસાધકમ્, વિશેષ ક્રિયાહેતુર્જનૈરવ્યભ્યુપગતઃ । તસ્યા ઇતિ સામાન્યાર્થક્રિયાયા । તદૈવેતિ
પ્રથમગવાદિર્દર્શનમયં વસ્તુવિશ્વયે ।

અથાપિ સામાન્યવિશેષોભયાધારોઽસૌ સ્યાત્, તદાઽપિ તદેવ દૂષણમ્— “પ્રત્યેકં
યો મવેદ્ ટોપો દ્વયોમવિ કથં ન સં” ઇતિ વચનાત્ । અથ કથમિદં મવેત્ ? ન હિ
સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ તદ્વિક્રિયમભિદધ્મદે, કિન્તુ તદુભયાત્મકત્વેન જાત્યન્તરરૂપં
પ્રત્યક્ષપ્રતીતિસિદ્ધં કથञ્ચિદનુગમવ્યાવૃત્તિમદ વસ્તુ—ઇતિ ચેત્ । તદિદમપૂર્વં કિમપિ
કપટનાટકપાટવપ્રકટનમ્, સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વસ્ય દુર્ધરવિરોધાનુબન્ધદુર્ગન્ધત્વાત્ ।

एतेनैव च कथञ्चिद्वेदनित्यान्त्यत्वपक्षावपि प्रतिक्रिस्तौ लक्षयितव्यौ ।

તદ્ નાઽઽદિવાક્યં સાક્ષાત્પ્રયોજનં જલ્પિતુમલમ્ । ન હિ શબ્દાઃ શ્વપાકા ઇવ
વરાકાઃ સ્વલ્ભ્રણબ્રાહ્મણ ભ્રણમપિ સ્પૃન્દુમર્હન્તિ, વિકલ્પગિલ્પિકલ્પિતાર્થમાત્રગોચરત્વાત્
તેષામ્ । વિકલ્પનાંતં ચોત્રેક્ષાલભ્રણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ । તદુક્તમ્—

“विकल्पयोनयं शब्दा विकल्पा शब्दयोनय ।

कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृगन्त्यपि ॥”

જક્ષ-તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમા રહે
છે-એમ માનીએ તો ?

સમાધાન-એમ માનો તો-“પ્રત્યેકમાં જે દોષ તે બંનેમાં કેમ ન હોય ?”
એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પક્ષના દૂષણો પ્રાપ્ત થશે.

જક્ષ-જો વૈશેષિકને સમત પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવા સામાન્ય અને વિશેષ
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય. પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થોત્
સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક જૂદી જાતિની વસ્તુને- અનુ-
વૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બંને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ-જો વાચ્યવાચક
સંબંધનો આધાર માનવામા આવે તો પછી પૂર્વોક્ત દોષો કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થશે ?

સમાધાન-આ વળી તમે કોઈ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું
દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી
વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પર-
સ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી. અને
આ જ કારણે કથયિત ભેદ અને અભેદ પક્ષ, અને કથયિત નિત્ય અને
અનિત્ય પક્ષ-એ બંને પક્ષો પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે આદિવાક્ય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી એ વસ્તુ
સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે-આડાલની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણુ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ ગ્રાહ્યણને લક્ષણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિલ્પીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમા પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—“શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દોનો કશો જ સંબંધ નથી.”

(૫૦) અસાવિતિ વાચ્ય-વાચકભાવ ।

ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાદિતિ આરોપલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ ।

(ટિ૦) અસાવિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધ । તદેવેતિ યત્સામાન્યાધારે દૂષણં વિશેષાધારે તદેવ, સામાન્યવિશેષોભયાધારે 'ચ તદેવ । સ્વતન્ત્રાવિતિ પરસ્પરનિરપેક્ષૌ સ્વચ્છન્દાવિત્યર્થ । તદધિકેતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાધિકરણ નાભિદધ્મહે ન પ્રતિપાદય્યામ વૈશેષિકાદિવત્ । તદુભયેતિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વેન ન કેવલ સામાન્યમ્, ન કેવલ વિશેષાં । અત એવ જાત્યન્તરમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચાનુભવાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । કથञ्ચિદિતિ અય ઘટ इत्यनुगम, ઘટઃ પટાદ્ વ્યાવૃત્ત ઇતિ વ્યાવૃત્તિ, તદ્વત્ ।

વિકલ્પશિલ્પીતિ શિલ્પી મલિનજાતીય કારુરિતિ સામિપ્રાયમ્ । શિલ્પી હિ પદાર્થ રચયતિ । તેપામિતિ શબ્દાનામ્ ।

§ ૪ તદેતદાશિલ્પમનિલાઽઽન્દોલિતાઽર્કતૂલત્તરલમ્ । યત એવં વદતસ્તે કિ-
માદિવાક્યોપક્ષેપપ્રતિક્ષેપ કાઢ્ઢિત' ' કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેઽસ્તીતિ
વિવક્ષિતમ્ ' નાચ પક્ષ', તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તરઃ; તસ્ય કસ્યચિદ-
સત્ત્વાત્ ।

§ ૪ જૈન-હે ધૌદ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકાશના ડૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં તમારી શુ એવી આકાશ છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કાંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રંથમા આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી અને આદિવાક્યની રચનામાં કાંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ૦) તદેતત્ મક્લ નિષ્ફલમ્, કથઙ્ઞિતાદાત્મ્યસ્ય શબ્દાર્થયો સ્વીકારાત્ । નાત્ર વિરોધાવરોધ । મોદકો પલકરવાલાયુચ્ચારણમાત્રેપિ વદનપૂરણચૂરણપાટનાયુપપાત સ્યાત્ । સ ચ ન દૃશ્યતેઽતો

૧ ૦રે તદે° મુ । ૨ °કાચલ° મુ ।

મેદ । મોદકાદ્યુચ્ચારણેન પદાર્થપ્રતીત્યાડમેદ । અથાનેકાર્થત્વાચ્છન્દાના કથ પ્રતિનિયતપદાર્થપ્રત્યય
 इति चेत्, विवक्षातो हि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तु स्वच्छन्दतः । अपि च यदि न कश्चित्सम्बन्धः,
 तत् परमाणुरित्युक्ते स्वलक्षण कथमभ्युपगम्यते मौगते ? वेद्यवेदकभावादिति चेत्, वाच्यवाचक
 भावात् शब्दार्थयोरपि प्रत्यय स्यात् । विस्तरो न्यायावतारादवसेय । सूरयस्तु भङ्गयन्तरेण उत्तर
 याञ्चकु ।

यत पवमित्यादि । किं वेति आदिवाक्यकरणे आचार्यकल्पितप्रयोजनादन्यत् कारण-
 मस्तीति ते वक्तुमिष्टम् । तस्येति आदिवाक्यस्य । नापि तस्येति कारणान्तरस्य ।

§ ૫ અથાસ્ત્યેવ પ્રયોજનાર્થિપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસદેહોત્પાદન તત્ । તથાહિ—પ્રેક્ષિત-
 પ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનભાવાભાવપરામર્શપરઃ સંશય
 સમાર્ભિર્ભવતિ । તતોડપિ ચ સંગયત સસ્યસપત્યાદિફલે કૃપ્યાદૌ કૃપીવલા ઇવ તે તત્ર
 પ્રવર્તન્તે—ઈતિ ચેત્ । તદપ્રાગ્ચમ, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગપ્યસ્ય સાધકવાધક-
 પ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ । અથ તદાડસૌ પ્રયોજનસામાન્યે સત્વાસત્વામ્યાં સંગયઃ, પ્રમા-
 તારશ્ચ પ્રાય પ્રયોજનવિશેષાર્થિન એવ—ઈતિ તદ્વિપયસંગયોત્પાદનાય યુક્તમેવેદમિતિ ચેત્ ।
 ન, અસ્યાપિ પ્રાગેવ ભાવાત્ । તથાહિ—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્રમપ્યાલોક્યાડનુમૂતપ્રયોજન-
 વિશેષેણ શાસ્ત્રેણાડસ્ય વર્ણપદવાક્યકૃતં સાધર્મ્યમવધાર્ય ચ કિમિદમપિ સપ્રયોજનમ્,
 અપ્રયોજનં વા ? સપ્રયોજનમપિ કિમસ્મદભિમતેન તેન તદ્વત્, કિં વાન્યેન ‘ —ઈત્યાદિ
 વાક્યાલોકનં વિનાપિ સંદિગ્ધે । અપિ ચ, ત્વન્મતે ન ધ્વનિર્રર્થાભિધાનધુરાં ઢધાતિ ।
 તત્કથં પ્રયોજનવિશેષવિષયસંદેહોત્પાદનેડપિ પ્રત્યલઃ સ્યાત્ ? ॥

§ ૫ શંકા—આદિવાક્યની રચનામા તમે જણાવેલ કારણથી જૂદું જ કારણ છે.
 અને તે છે—અર્થસ દેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 બને છે તે આ પ્રમાણે—પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય જોઈને પ્રયોજનાર્થી
 પુરુષોને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે ‘પ્રયોજન છે કે નહિ’ એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થીઓ અન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે
 છે. કૃષિ—ખેતીનું ક્ષણ ધાન્યની સંપત્તિ છે એ ક્ષણ નિષ્પત્તિમા સંશય છતાં જેમ
 ખેડુત ખેતીમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમા સંશય
 છતાં પ્રવૃત્તિ થશે.

સમાધાન—એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ—સ્થાપન
 પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ
 શંકા—આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય
 છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાય વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે આથી
 વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય
 જ છે.

સમાધાન—ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ
 શકે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર જોઈને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન-

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય-સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને 'આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી ?' 'વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઇષ્ટ એવા પ્રયોજનવાળું છે, કે કેઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે ?' આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?

૫૦) સંશયઃ 'સમાડડવિર્ભવતીતિ । અર્થસશયોઽપિ પ્રવૃત્ત્યક્ષ્ણ અનર્થસશયોઽપિ નિવૃત્ત્યક્ષ્ણમ્ । અસ્યેતિ પ્રયોજનમાવાભાવસ્ય । અસ્મદભિમતેન તેન તદ્વદિત્યત્ર તેનેતિ પ્રયોજનેન તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સંદિગ્ધે ઇતિ સંદેહ કુરુતે । પ્રત્યલઃ સ્યાદિતિ ધ્વનિ ।

(ટિ૦) તદિતિ કારણાન્તરમ્ । પ્રેક્ષિતેતિ શાસ્ત્રાન્તરે વિલોકિતાદિવાક્યાનામ્ । તદુપેતિ તેનાદિવાક્યેનોપદર્શિતમ્ । તત્રેતિ શાસ્ત્રે । અર્થસશય પ્રવૃત્ત્યક્ષ્ણમ્, અનર્થસશયસ્તુ નિવૃત્ત્યક્ષ્ણમ્ । પ્રયોજનેત્યાદિ । અસ્યેતિ સગયસ્ય । અસાવિતિ સગય । સત્ત્વેતિ અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સન્દેહ । તદ્વિપયેતિ પ્રયોજનગોચરસન્દેહોત્પાદનાય । હૃદમિતિ આદિવાક્યમ્ । અસ્યાપીતિ એવાવિધસ્યાપિ સશયસ્ય । પ્રમાતેત્યાદિ । અસ્યેતિ શાસ્ત્રસ્ય । સાધર્મ્યમિતિ સમાનતામ્ । અસ્મદિતિ વિશેષશાસ્ત્રેણ સહ । તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સન્દિગ્ધે ઇતિ સન્દેહ કુરુતે ।

૬૬ અર્ચટશ્વર્ચચતુર' પુનરાહ-હ્રે પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિ' પ્રયોજનવત્તયા વ્યાપ્તા । તતો યદ્ નિષ્પ્રયોજનમ્, ન તત્ તૈરારમ્ભણીયમ્ । યથા કાકદન્તપરીક્ષા । તથા ચૈતત્— ઇતિ ગાત્રારમ્ભપ્રતિપેધાય પ્રયુજ્યમાનાયા વ્યાપકાનુપલઙ્ઘેરસિદ્ધનોદ્ઘાવનાર્થમાદિવાક્યં કર્તવ્યમિતિ ।

૬૭ તદપ્યનુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાડનવસ્થિતનયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ઘાવ-પ્રકાશનસામર્થ્યશૂન્યત્વાત્ તદસિદ્ધિમુદ્ઘાવયિતુમપર્યાપ્તત્વાત્ ॥

૬૬ અર્ચટ-અહીં ચર્ચામા ચતુર અર્થટ કહે છે કે-આ સંસારમા બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી 'જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે-કાગડાના દાતની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં' એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલઙ્ઘિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ 'આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે પ્રયોજન રહિત છે.' આ પ્રકારના અનુમાનમાં 'કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે' એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલઙ્ઘિરૂપ છે, અર્થાત્ 'શાસ્ત્રારંભ' એ વ્યાખ્ય છે. અને 'પ્રયોજન' એ વ્યાપક છે. એટલે 'પ્રયોજનનો અભાવ' એ વ્યાપકની અનુપલઙ્ઘિ થઈ આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલઙ્ઘિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેતુભાસ છે, એમ

વાક્યનુ પ્રયોજન નથી, પણ પ્રયોજન વિષયક શંકા ઉપસ્થિત કરવી એ જ આદિ-વાક્યનુ કાર્ય છે અને એટલા માટે જ આદિવાક્યની રચના છે, એટલે આદિવાક્ય શંકા ઉપસ્થિત કરશે, અને તેથી સંશય હોવા છતાં જેમ જેડુતો ખેતીમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સંશયદ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થશે એમ તેઓનું માનવું છે. જ્યારે આચાર્ય તેમને જવાબ આપે છે કે આદિવાક્ય વિના પણ સંશયનો સંભવ છે જ. વળી, ધર્મોત્તરાનુસારીના મતે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકતો નથી તો સંશયોત્પત્તિ કઈ રીતે કરી શકશે ?

‘ આ શાસ્ત્રમા પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે-તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી ’-આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કોઈ ઉપસ્થિત કરે, ત્યારે એ વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ કરવી એ આદિવાક્યનુ પ્રયોજન છે-એમ અર્થ ટ મોને છે. પણ એ આદિવાક્ય પ્રમાણરૂપ ન હોવાથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધિ કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકશે ? એવો આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો.

રામટનુ કહેવું એવું છે કે આદિવાક્ય સ્વયં પ્રમાણરૂપ ન હોઈ, ભલે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ ન કરી શકે, પણ તે હેતુને સદિગ્ધાસિદ્ધ તો કરશે જ, આથી તે હેતુ શાસ્ત્રમા થતી પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકી નહીં શકે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યે જણાવ્યું છે કે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન વિષે સંદેહ થઈ શકે છે તો તે-સંદેહ માટે આદિવાક્યની શી જરૂર છે ?

જંકા-આદિવાક્ય વિના પણ સંદેહ હોય તો પછી આદિવાક્ય શા માટે ? સમાધાન-જે આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન બાણી શકતો ન હોય, અને શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ માનવા સાથે જેને પ્રમાણ માનતો હોય, તેને માટે આદિવાક્ય કરવું જોઈએ. પણ જે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી શકતો હોય, તથા જે શબ્દને પ્રામાણિક માનતો ન હોય તે બન્નેને માટે આદિવાક્ય નિરર્થક છે. એટલે કે આદિવાક્યની રચના શિષ્યાદિની યોગ્યતા જોઈ કરવી કે ન કરવી-એવો અનેકાત જૈનસંમત છે. ૧.

(૫૦) વિદાશ્ચકારેતિ ય પ્રમાણ્યં ચાક્ષીચકારેતિ વાક્યસમન્વય ।

શક્તિસ્વભાવસ્ત્રેતિ શક્તિવિશેષસ્ય । ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદ્રાવ્યપદ્મસ્મેતિ । સૌંગતામિતેન યથૈકસ્મિન્ ચિત્રપટે નાનાવર્ણસંક્રારેડપિ ન જ્ઞાનવિરોધ । અક્ષીચકારેતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

(ટિ૦) યથેવમિતિ સંશયોત્પાદકાનભ્યુપગમેન નિરાક્રિયતે યતોડનેન સંશયોત્પાદનમન્તરેણ ન કિમપિ પ્રયોજનમ્ । કર્તવ્ય ચેત્યાદિ । અન્યથેતિ । યઃ શ્રોતા આદિવાક્યં વિના, ય પ્રમાણ્યં ચાક્ષીચકારેતિ વાક્યસમન્વય । ચિત્રજ્ઞાનેતિ પચ્ચવળલેખ્યજ્ઞાનમ્ । વાચ્યવાચકેતિ એતદ્વિશેષ્યપદ પ્રાચ્યાનિ ષષ્ઠ્યન્તાન્યસ્ય વિગ્રેષણાનિ પ્રાકુસુગતકલ્પિતોત્તરસૂચકાનિ । પ્રમાણ્યમિતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

§ ૧ અથ પ્રમાણસ્યાદૌ લક્ષણં વ્યાચક્ષતે-

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૨ અત્રે ચાદગ્ધદહનન્યાયેન યાવદપ્રાપ્તં તાવદ વિધેયમ્-ઇતિ વિપ્રતિપન્ના-

નાશ્રિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્. પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનસ્તૂદિચ્ચ
દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાદમ્ ।

§૩ તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગ્વત્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપમ્ । પર સ્વસ્માદન્ય,
અર્થે इति યાવત્ । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવં શીલં યત્
તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

§૧ હવે પ્રથમ પ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે—

સ્વ-પ્રમાણનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે ૨

§૨ આ સ્થળે ‘અદ્યદ્યદહન ન્યાય’ એટલે કે—જે ન બળ્યું હોય તેને જ બાળવું
અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને
જણાવવું નિર્વર્તક હોઈ બેટલું અજ્ઞાત હોય તે વિધેય બને છે આથી વિપ્રતિપ-
ન્નની અપેક્ષાએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં’ વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ
‘પ્રમાણમ્’ વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની
અપેક્ષાએ ‘પ્રમેય’ અને ‘પ્રમાણ’ બન્ને વિધેય છે વિધેય મિવાયનું અનુવાદ જણવું

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ જણવી. સ્વ-એટલે આત્મા પ્રસ્તુ-
તમા જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ.
આ બન્નેનો વિશેષે કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપર-
વ્યવસાયી.

(ટિ.) - ત(અ)ત્ર ચેત્યાદિ । યાવદપ્રાત્તમિતિ અગ્રહીત વિપ્રતિપન્નાદિભિ । સ્વપરેતિ
સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં વ્યવસ્થાપનોયમ્ । અવ્યુત્પન્નાનિતિ શિષ્યાન્ । દ્વયમપીતિ પ્રમાણ ચ પ્રમેય ચ ।
હોપમિતિ પરેણ પ્રતિપન્ન સ્પષ્ટાર્થમનુવદનોયમ્ ।

§૪ જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેઽનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । એતચ્ચ વિશેષણમ્—
અજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારધુરાધૌરેયતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય
દર્શનસ્ય, સન્નિકર્ષાદેશ્વાઽચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપગકર્ણાર્થમ્ ।

§૫ તસ્યાઽપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન જન્પિતસ્ય,
સંગયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્પદ્ય-
માનપારમાર્થિકપદાર્થસાર્થલુપ્તાકજ્ઞાનાદૈતાદિવાદિમતમ્પ્રસિદ્ધિ-
વાદિના મીમાંસકાનામ્, ઇકાત્મ્યમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્,
અચેતનજ્ઞાનવાદિના કાપિલાના ચ કદાગ્રહગ્રહં નિપ્રહીતું સ્વંતિ ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થોનિષ્ઠ વિશેષ-બેદ થકી કરાય તે
જ્ઞાન. પ્રસ્તુત લક્ષણમાં પ્રમાણને ‘જ્ઞાન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં
જ્ઞેનસંભવ જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કહે છે તથા જે વ્યવ-

હારમા અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

૬૫ (૨) બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી 'પર' એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાસિકા, જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામા સમવાય સંબધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના, તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાખ્યોના કદાચહુનો નિગ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ' નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૫૦) સ્પષ્ટનિષ્ક્રમ્યમાનેત્યાદિગચે જ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમિતિ આદિશબ્દાત્ શન્ય વાદિમતમ્ । પ્કાત્મેત્યાદિ એકાત્મસમવત્ત યદ્ જ્ઞાનાન્તર તસ્ય પ્રત્યક્ષ ન પુનરાત્મન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વદન્તોત્થેવશીલા તેષા । યોગાનામિતિ નૈયાયિકાનામ્ । કાપિલાનામિતિ સાંખ્યાનામ્ ।

(ટિ૦) જ્ઞાયતે ઇતિ । જ્ઞાને પ્રાધાન્યેન વિશેષ, ગૌણત્વેન તુ સામાન્યમ્, દર્શને તુ પ્રાધાન્યેન સામાન્યમ્, ગૌણત્વેન તુ વિશેષો ગૃહ્યતે । અજ્ઞાનરૂપસ્યેતિ જ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તસ્ય ન તુ જઢરૂપસ્ય । વ્યવહારેતિ વ્યવહારવિસુક્તસ્ય, વિશેષસાધ્યત્વાદ્વ્યવહારસ્ય । સન્માત્રેતિ સત્તામાત્રમ્ । સ્વસમયેતિ જિનસમયપ્રહયાતસ્ય । દર્શનસ્યેતિ સામાન્યગ્રાહિત્વાદર્શનસ્ય ।

તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તદ્દિ નિર્વ્યવસાયે કલિત શાક્યે । સ્પષ્ટેતિ પ્રત્યક્ષેણ નિર્ણયમાનમ્ । જ્ઞાનાદ્વૈતેતિ બ્રહ્મવાદિમત નિરાકર્તૃમ્ । નિત્યપરોક્ષેતિ પરોક્ષા પરામાસિની સ્વાત્મનિ જઢા । પ્કાત્મેતિ ન જ્ઞાનમાત્માનમાત્મના જ્ઞાનાતિ, કિન્તુ જ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરવેદ્યમિતિ ભાવ ।

૬૬ સમપ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેઃ પ્રમાણલક્ષણત્વપ્રતિ-ક્ષેપાર્થમ્ । તથાહિ—અર્થોપલબ્ધેરનન્તરહેતુઃ, પરમ્પરાહેતુર્વા વિવક્ષાન્ચક્રે? પરમ્પરાહેતુશ્ચેત્ । તર્હિ ઇન્દ્રિયવદ્જ્ઞનાદેરપિ પ્રામાણ્યપ્રસન્ન । અજ્ઞાનન્તરહેતુરિન્દ્રિયમેવ પ્રમાણમ્, તત્ કિં દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્, ભાવેન્દ્રિય વા ' દ્રવ્યેન્દ્રિયમપ્યુપકરણરૂપમ્, નિર્વૃત્તિરૂપં વા ' ન પ્રથમમ્, તસ્ય નિર્વૃત્તીન્દ્રિયોપદ્રમ્માત્રે ચરિતાર્થત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયમ્, તસ્ય ભાવેન્દ્રિયેનાર્થો-પલબ્ધૌ વ્યવધાનાદાનન્તર્યાસિદ્ધે । ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિલક્ષણમ્, ઉપયોગલક્ષણં વા ' ન પૌરસ્ત્યમ્; તસ્યાર્થપ્રહણશક્તિરૂપસ્યાર્થપ્રહણવ્યાપારરૂપેણ તેન વ્યવધાનાત્ । ઉદી-ચીનસ્ય તુ પ્રમાણત્વેઽસ્મલ્લક્ષિતમેવ લક્ષણમક્ષરાન્તરૈરાહ્યાતં સ્યાત્ । ન ચ—નાસ્ત્યેવા-મૂઢશમિન્દ્રિયમિતિ ભૌતિકમેવ તત્ તત્રાનન્તરો હેતુઃ—ઇતિ વક્તવ્યમ્, વ્યાપારમન્તરે-

જાત્મનઃ સ્વાર્થસંવિષ્ણુત્યાનુષ્ણેતેઃ । ન હ્યવ્યાયુત્ત લાત્મા સ્વતોદિગ્દશાશનઃ, સુષુત્તા-
વત્યાદ્યાનાપિ પ્રકાગપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ તદાનામિન્દ્રિયં નાસ્તિ, યતસ્તદ્ભાવઃ ત્યાત્ ।

૬૬ અને સંપૂર્ણ દક્ષણવાક્ય તો-પરતીર્થિક-નૈયાચિકાદિ અન્ય દર્શનિદેશો
કલ્પેદ-અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમાં હેતુ તે પ્રમાણ : વિગેરે પ્રમાણના દક્ષણેત્તઃ
ખંડન માટે બહુવં. તે આ પ્રમાણે-અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણ-આમાં હેતુનો
અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણ છે ? પરંપરા હેતુ અર્થોનું
કરણ પ્રમાણ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણ બની જશે.
કરણ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમાં કરણ છે. તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને
નિર્મલતા જ્ઞાનમાં કરણ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કરણ છે જ. સાક્ષાત્કરણ-
રૂપ ઈન્દ્રિયો જ પ્રમાણ છે-એમ કહો તો ઈન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે લાવે-
ન્દ્રિયને પ્રમાણ માનશો ? દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી ? ' ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે ' એવો પ્રથમ પક્ષ
તો કહી શકાય તેમ નથી. કરણ કે-તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક
બનવામાં જ ચરિતાર્થ છે. ' નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે ' એ બીજો પક્ષ
પણ યોગ્ય નથી. કરણ કે તેમાં લાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કરણ
કહી શકાય નહિ. લાવેન્દ્રિય પ્રમાણ હોય તો-લબ્ધિદક્ષણ લાવેન્દ્રિય કે ઉપ-
યોગ દક્ષણ લાવેન્દ્રિય પ્રમાણ છે ? લબ્ધિદક્ષણ લાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહી શકશે
નહીં કરણ કે તે અર્થગ્રહણમાં શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં
તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઈન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપ-
યોગરૂપ લાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહો તો-અમોએ પ્રમાણના કરેલ દક્ષણને જ બીજા
શબ્દોમાં તમે કહ્યું. માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણ માનતા
હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઈન્દ્રિય નહીં. પણ જ્ઞાન જ છે.

શબ્દ-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઈન્દ્રિય છે જ નહિ તેથી વૃત્તથી
બનેલ ઈન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમાં સાક્ષાત્કરણ છે-એમ માનવું જોઈએ.

જ્ઞાનવાન-આમ ન કહી શકાય. કરણ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન
રૂપ ક્ષલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ લાવેન્દ્રિયને માનવી
જોઈએ. કરણ કે વ્યાપાર સ્થિત આત્મા સ્પર્શોદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી.
અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારસ્થિત હોવા છતાં સ્પર્શોદિ અર્થનો તે પ્રકાશક
બની જશે. નિદ્રાવસ્થામાં પણ ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં
પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ. બનતો તો નથી.

(૫૦) પરપરિકલ્પિતસ્યેતિ નૈવાનિક વિપરિકલ્પિતત્વ । અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાદેરિતિ અર્થો-
પલ્લિપ્તહેતુ. પ્રમાણમ્ । પરમ્પરાહેતુર્વેતિ પ્રમાણ્યેન । અજ્ઞતાદેરપીતિ તત્ત્વાપિ ચક્ષુર્નન્ત્કરણ-
દિના વ્યર્થોપલ્લિપ્તહેતુત્વાદ । ઉપકરણરૂપમિતિ ઇન્દ્રિયચક્ષિત્ત્વમ્ । નિર્વૃત્તિરૂપમિતિ નિર્વૃત્તિર્દિ-
વિદ્યા વહિર્નિર્વૃત્તિ અન્તર્નિર્વૃત્તિ । વહિર્નિર્વૃત્તિ ઔત્રાદિષુ કર્મગણ્કુલ્યદિલ્લગ । અન્તર્નિર્વૃત્તિત્વેવન્-
કદમ્બપુષ્પગોલકાકારં ઔત્રમ્ । મધુરાકારં ચક્ષુઃ । લલિતુલ્કપુષ્પાકારં દ્રાગેન્દ્રિયમ્ । કુરપ્તસ્થાનં રક્ત-
નમ્ । નાનાકારં સ્તર્જનમ્ । અર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યેતિ ક્ષણેષામરૂપત્વ । તેનેતિ ઉપદોગેન ।

તદિતિ इन्द्रियम् । तत्रेति अर्थोपलब्धौ । न ह्यव्यापृत आत्मेत्यादि । भवन्मतेऽपि स्पर्शादीना फलं तावदात्मन एव । प्रकाशप्रसङ्गादिति तदाप्यव्यापृतत्वात् । तदभाव इति प्रकाशाभाव ।

(ટિ૦)-અથાનન્તરેત્યાદિ । દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વિવિધ દ્રવ્યેન્દ્રિયં નિર્વૃત્તિરુપં ઉપકરણ-રૂપ ચ । ઉપકરણેન્દ્રિય વિષયગ્રહણે સામર્થ્યં ઘટેયચ્છેદને કરવાલસ્યેવ ધારા, યસ્મિન્નુપહતે નિર્વૃત્તિસદ્ધા-વેપિ વિષય ન શૂઠ્ઠાતીતિ ઉપકરણસ્ય નિર્વૃત્તીન્દ્રિયાધારકૃતાર્થત્વાત્ । નિર્વૃત્તિરાકાર । સા ચ વાઘ્યા-મ્યન્તરમેદાદ્ દ્વિધા । તત્ર વાઘ્યા અનેકપ્રકારા । આમ્યન્તરા પુન ક્રમેણ શ્રોત્રાદીના કાદમ્બપુષ્પ-ધાન્યમસૂરઅતિમુક્તકપુષ્પચન્દ્રિકાશુરપ્રધનાનાકારસથાના ૫ । લઘુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ । લઘ્વી-ન્દ્રિયં પુનસ્તાવદાવરણક્ષયોપશમરૂપમ્ । ઉપયોગેન્દ્રિય યઃ સ્વવિષયે વ્યાપાર । તસ્યેતિ લઘ્વીન્દ્રિ-યસ્ય । તેનેતિ ભાવેન્દ્રિયેણ ઉપયોગરૂપેણ અર્થગ્રહણેન । અસ્મલ્લક્ષિતમિતિ સ્વપરાવાસ્યેવ જ્ઞાનમ્ । અમૂઢશમિતિ ભવદુક્તમ્ । ભૌતિકમિતિ મહાભૂતોદ્ભવમેવ । તદિતિ इन्द्रियम् । તત્રેતિ અર્થોપલબ્ધૌ । સ્વાર્થસંવિદિતિ સ્વપરજ્ઞાનમ્ । યત્ત્વમિતિ इन्द्रियाभावात् । તદભાવ ઇતિ પ્રકાશાભાવ ।

અથ નેન્દ્રિયં સત્તામાત્રેણ તદ્વેતુઃ, કિન્તુ મનસાઽર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમિતિ ચેત્ । નનુ સુપુતાવસ્થાયામપિ તત્તાદૃશમસ્યેવ, મનસઃ શરીરવ્યાપિનઃ સ્પર્ગના-દીન્દ્રિયેણ, સ્પર્ગનાદેશ્ચ તૂલિકાદિના સન્નિકર્ષસદ્ધાવાત્ । ન ચ અણુપરિમાણત્વાદ્ મનસઃ શરીરવ્યાપિત્વમસિદ્ધમ્ ઇતિ વાચ્યમ્, તત્ર તસ્ય પ્રમાણેન પ્રતિહતત્વાત્ । તથાહિ-મનોઽણુપરિમાણ ન ભવતિ, इन्द्रियत्वाद्, નયનવત્ । ન ચ શરીરવ્યાપિત્વે યુગપ-જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસદ્ધઃ, તાદૃગક્ષયોપશમવિશેષેણૈવ તસ્ય કૃતોત્તરત્વાત્ । ઇતિ નૈતત્રમાણ-લક્ષણમક્ષૂણમ્ । આચક્મહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાગતિ-

“અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુ પ્રમાણં પેરે

તેષામઞ્જનમોજનાઘપિ ભવેદ્ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।

આસન્નસ્ય તુ માનતા યદિ તદા સંવેદનસ્યૈવ સા

સ્યાદિત્યન્ધમુજઙ્ગમ્પ્રગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મતમ્ ॥૧૧॥” ઇતિ ।

‘જઙ્ગા-ધન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમા કારણભૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઈને જ તે અર્થજ્ઞાનમા કારણ છે.

સમાધાન-નિદ્રાવસ્થામા પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ધન્દ્રિયો સાથે અને ધન્દ્રિયોનો તલાઈ-રત્તાઈ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ધાવ તો છે જ, તો નિદ્રાવસ્થામા જ્ઞાન કેમ નથી થતું ?

શઙ્ગા-મન આણુપરિમાણુ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી

સમાધાન-એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમા આણુપરિમાણુત્વ અનુમાન પ્રમા-ણુથી બાધિત છે તે આ પ્રમાણુ-મન આણુપરિમાણુ નથી, ધન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ

શઙ્ગા-પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રાસન આદિ અનેક ધન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે ક્રી થાય છે.

સમાધાન—ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતુ નથી. આ પ્રમાણે—અર્થજ્ઞાનમા જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ—એવું પ્રમાણુનુ લક્ષણુ નિર્દોષ નથી આ બાબતમાં અમે ‘મતપરીક્ષાપચાશત્’મા કહ્યું પણ છે કે “નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમા જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણુ કહે છે, પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરનાર અજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર-સાક્ષાત્કારણુને પ્રમાણુ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણુતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આધર્મો સર્પ બીલમાં જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે”

(પ૦) તત્તાદશમસ્ત્યેવેતિ મનસાર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમ્ । તન્નેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । ૧[પ્રત્યક્ષજ્ઞાસિકરણત્વાદિતિ પ્રત્યક્ષં પચ્ચેન્દ્રિયગ્રાહ્યં જ્ઞાન તસ્ય કરણ સાધક્તમં ક્વચિત્ કરણત્વાદિતિ પાઠ સોડપિ રમ્ય] તસ્યેતિ યુગપદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્નસ્ય । અજ્ઞનમોજનાદ્યપીતિ તદ્દિ અજ્ઞનમોજનાદિક વ્યવહિત કારણમ્ ।

(ટિ૦) તદ્વેતુરિતિ પ્રકાશહેતુ । તદિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તાદશામતિ મનસાર્થેન ચ સસૃષ્ટમ્ । તન્નેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાણત્વસ્ય । યુગપદિતિ સમકાલ મનોજ્ઞાનેન્દ્રિયજ્ઞાનયોરુત્પાદપ્રસન્નિ ।

અર્થસ્યેત્યાદિ । પ્રમિતાવિતિ અર્થોપલબ્ધૌ । પ્રસાધનેતિ સાધનપટિષ્ઠો હેતુ આસન્ન-સ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય ।

§૭ ‘અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્’ इत्यपि प्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसा-मांसलतां सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याग्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथमे, “इदानींतनमस्ति त्वं न हि पूर्वधिया गतम्” [श्लो० प्रत्य० २३४] इति चेद् । इदमन्यत्रापि तुल्यम्, उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्तिसंवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयोः सत्त्वस्यैक्यात् कथं तेन तस्यावेदनम् ?—इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत्, “रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते” इति वचनात् । प्रागेव तद्देदने च तदिदानीमस्ति, न वा ? कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तरं न कोऽपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थक्यमेवानधिगतेति विशेषणम्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§૭ ‘પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણુ’—મીમાસકોનુ આવું પ્રમાણુ-લક્ષણુ પણ મીમાંસકની મીમાસાની—વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણુ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણુ બની જશે કારણુ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનુ જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણુમા અવ્યાપ્તિ દોષ છે

શક્યા—પ્રત્યભિજ્ઞાનમા માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ-પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે. કારણુ કે “આ કાળનુ ‘અસ્તિત્વ’ પૂર્વકાળની યુદ્ધિએ—જ્ઞાને જાણુ નથી.” આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણુ કહી શકાય નહિ.

સમાધાન—આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર—ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તરક્ષણની સત્તાને પૂર્વકાલમા રહેલ જ્ઞાને તો બાણી જ નથી, તો ધારાવાહિ જ્ઞાન પણ અધિગતાધિગન્તુ—બાણેલ અર્થને બાણુનાર નહીં, પરંતુ ‘અનધિગતાર્યાધિગન્તુ’ નહીં બાણેલ અર્થને બાણુનાર બની જશે.

શંકા—પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોનું સત્ત્વ—અસ્તિત્વ તો એક જ છે, તો પૂર્વ ક્ષણવતી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવતી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—એ એમ હાંચ તો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના વિષયમા પણ એમ જ છે. અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જાપન કરે છે, વળી કહ્યું પણ છે કે “જ્યારે રજતનું ગ્રહણ થાય છે, ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત—જ્ઞાત થાય છે.” આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઈ ગયેલ હોઈ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન વળતે ‘તે અત્યારે છે કે નહિ ?’ અથવા તો ‘તે કેવું છે ?’ આવા કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી. આથી પ્રમાણુ લક્ષણમાં ‘અનધિગત’ એ વિશેષણુ નિરર્થક છે, કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ નથી.

(ટિં) પ્રત્યભિજ્ઞેતિ સ એવાયમિતિ । અત્રેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાને । इदमन्यत्रापीत्यादि । अन्यत्रापीति अधिगतार्याधिगन्तुषु धारावाहिज्ञानेषु । तेनेति पूर्वक्षणेन । तस्येति उत्तरक्षणस्य । तदेवेनेति पूर्वोत्तरक्षणयोज्ञानि । व्यवच्छेद्येति विशेषणं हि व्यवच्छेदकम् । अस्य व्यवच्छेद्य नास्ति ।

§ ૮ ન ચાડ્યાપકત્વદોષઃ પ્રકૃતલક્ષણે, પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણવ્યક્તિવ્યાપકત્વાત્ ।

§ ૯ નાપ્યતિવ્યાપકત્વકલઙ્કઃ, સંગયાદ્યપ્રમાણવિશેષેષ્વર્તનાત્ ।

§ ૧૦ નાપ્યસમ્ભવસમ્ભવઃ, પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપ-
પત્તેઃ—इत्यतस्तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वसिद्धेः ।

§ ૮ પ્રમાણુનું આ લક્ષણુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અને પરોક્ષ પ્રમાણુરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમા અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§ ૯ વળી અપ્રમાણુરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§ ૧૦ તેમજ ‘પ્રમાણુ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે, કારણ કે અન્યથા પ્રમાણુત્વ ઘટી શકતું નથી.’ આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણુમાં સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે. એટલે અસંલવ દોષ પણ નથી.

(૫૦) પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ । भवति हि धर्मिविशेषे साध्ये धर्मिसामान्य हेतु । तत्रेति प्रमाणत्वान्यथानुपपत्त्याख्ये हेतौ ।

(ટિં) ન ચાવ્યાપકેત્યાદિ । व्यक्तीति विशेषः । अतस्तत्रेति प्रमाणे ।

§ ૧૧ અત્ર ચાર્ય કણ્ટકોદ્ધારપ્રકાર । तथाहि— न तावदत्र पक्षप्रतिक्षेपदक्षदोष-
संश्लेषः । अयं हि भवन् किं प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वम्, अनभीप्सितसाध्यधर्म-
विशेषणता, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वम् वा भवेत्—इति भेदत्रयी त्रिवलीव तर-

લાક્ષીણાસુન્મીલતિ । તત્ર ન તાવત્ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રાઽઽત્યાયમાનં સંખ્યા-
વતાં ઠ્યાતયે । યતઃ પ્રસિદ્ધમેવ સાધ્યં સાધયતામેતદનુમજ્જતિ, આપો દ્રવા ઇત્યાદિવત્ ।
ન ચૈતત્ પ્રમાણલક્ષણમઘાપિ પેરેષાં પ્રસિદ્ધિકોટિમાટીકિષ્ટ । નાપ્યત્રાનમીપ્સિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા ભાષણીયા । સા હિ સ્વાનમિપ્રેતં સાધ્યં સાધયતામધીમતાં ધાવતિ, ગૌદ્રો-
દનસ્ય નિત્યત્વસાધનવત્ । ન ચાર્હતાનામેતત્ પ્રમાણલક્ષણમનાકાક્ષિતમ્ । નાપિ નિરા-
કૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રોપપત્તિપદ્ધતિપ્રતિબદ્ધતાં દધાતિ । તદ્ધિ પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન
આગમેન વા સાધ્યસ્ય નિરાકરણાદ ભવેત્ । ન ચૈતદ્ ‘અનુષ્ણસ્તેજોઽવયવી’, ‘નાસ્તિ
સર્વજ્ઞઃ’, ‘જૈનેન રજનિમોજનં ભજનીયમ્’ ઇત્યાદિવત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાદિભિર્બાધા-
સમ્બન્ધવૈધુર્યં દધાનમીઘ્યતે । તસ્માદ્ નાઽત્ર દોષઃ પક્ષસ્ય સૂક્ષ્મોઽપ્યુત્પેક્ષિતું પાર્યતે ।

§૧૧ આ અનુમાનમા કટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણુ લક્ષણુને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમા પક્ષતું નિરાકરણુ કરનાર પક્ષદોષ
નથી. અહીં પક્ષમા જે દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની
અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું પ્રમાણુદ્વારા નિરાકરણુ—આમ અપલાક્ષીની
ત્રિવલી જેવા આ ત્રણુમાથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમા સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામા આવે તો તે
વિક્ષાનોના યશ માટે નથી. કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ
દોષ લાગે જેમકે કોઈ કહે કે—‘પાણી દ્રવણુશીલ છે’ તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ
છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણુ લક્ષણુ તો અત્યાર
સુધી વિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં ‘સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે’—એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે
આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂર્ખ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ
સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે—ગૌદ્રો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને
અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઈ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ
પ્રમાણુ લક્ષણુ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં ‘સાધ્ય પ્રમાણુથી નિરાકૃત છે’ એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત
નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણુથી સાધ્યધર્મનું ખંડન
થયું હોય તો આ દોષ આવે. જેમકે—અગ્નિ ઉગ્ણુ નથી’ અહીં ‘અનુગ્ણુત્વ’ સાધ્ય
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી બાધિત છે. ‘જગતમા કોઈ સર્વજ્ઞ નથી’—અહીં સર્વજ્ઞત્વાભાવ
અનુમાનથી બાધિત છે ‘જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ’—અહિં રાત્રિભોજન
આગમબાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમા અભાવ સિદ્ધ થાય છે તેમ
પ્રમાણુલક્ષણુના સાધક આ અનુમાનમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ વડે ‘સ્વપરવ્યવસાયી
જ્ઞાનત્વ’ ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી અર્થાત્ પ્રમાણુલક્ષણુસાધક અનુમાનના
‘પ્રમાણુ’રૂપ પક્ષમાં ‘સ્વપર’ ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી માટે પ્રમાણુલક્ષણુ-
સાધક આ અનુમાનમા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ પક્ષદોષ કદપી શકાશે નહિ.

(ટિ.) - અયં હીતિ દોષસન્ધેષ. । અત્રેતિ વિદ્વજ્જનસદસિ । સંખ્યાવતામિતિ વિદુયા તાર્કિકાણા પ્રસિદ્ધયે ।

નાપિ હેતો । સ સ્વસ્વસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા, વ્યભિચારો વા ભવેત્ ? યદિ તાવદસિદ્ધતા, તદાઽપિ કિમન્યતરાસિદ્ધિઃ, ઉભયાસિદ્ધિર્વા ભવેત્ ? અન્યતરાસિદ્ધિઃ ચેત્ । તદાઽપિ વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽન્યતરસ્યેયમસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? યદિ વાદિનઃ, તદા કિં સ્વરૂપદ્વારેણ, આશ્રયદ્વારેણ, ભિન્નાધિકરણતાદ્વારેણ, પક્ષૈકદેગદ્વારેણ, પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેગદ્વારેણ વાઽસૌ સ્યાત્ ? સ્વરૂપદ્વારેણ ચેત્ । તર્કિક હેતુસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તે, અપ્રતિપત્તેઃ, સન્દેહાદ વા ? ન પ્રાચ્ય. પ્રકાર સારઃ, પ્રમાણત્વાલ્યહેતુસ્વરૂપે સમસ્તપ્રમાણિકપરિણામવિવાદાત્ । નાઽપિ દ્વિતીયઃ પ્રમાણસ્વરૂપમપ્રતિપદ્યમાનસ્ય વાદિનોઽપ્રમાણિકત્વપ્રસંગાત્ । નાપિ તૃતીયઃ, સર્વથૈવાનિર્ણાતપ્રમાણસ્વરૂપસ્ય પ્રતિપત્તસ્તત્ર સન્દેહાનુત્પાદાત્ । ન ચ્છલ્લ સકલકાલમનાકલિતસ્થાણુત્વસ્ય સ્થાણુત્વપુરુષત્વોલ્લેખી સન્દેહઃ કસ્યાઽપિ સપદ્યતે । તત્સ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંગયઃ સ્યાત્ ? આશ્રયાસિદ્ધિવ્યધિકરણાસિદ્ધી તુ વાદિનો જૈનસ્ય દોષાવેવ ન સંમતૌ, અસ્તિ સર્વજ્ઞઃ સુનિશ્ચિતાઽસમ્ભવદ્વાધકપ્રમાણત્વાત્, ઉદેવ્યતિ ગકટ કૃત્તિકોદયાત્-ઇત્યાદેર્ગમકત્વેન સ્વીકૃતત્વાત્ । સંમતત્વે વા ન તયોરત્રાવકાગગઙ્ગાગઙ્કુસંકથા, પ્રમાણસ્ય ધર્મિણઃ સકલવાદિનામવિવાદાસ્પદત્વાત્, પ્રમાણત્વહેતોસ્તત્ર વૃત્તિર્નિર્ણયાચ્ચ । પક્ષૈકદેગાસિદ્ધતાઽપિ નાત્ર સાધીયસ્તાં દધાતિ । સા હિ સપૂર્ણપક્ષાવ્યાપકત્વે સતિ સંભવિની । સચેતનાસ્તરવઃ સ્વાપાત્-ઇત્યાદિવત્ । ન ચૈતદત્રાસ્તિ । નાપ્યનિત્યઃ ગન્દોઽનિત્યત્વાદિત્યાદિવત્ પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેગાસિદ્ધતાઽભિધાનીયા, તસ્યાસ્તત્ત્વતઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિરૂપત્વાત્ । અન્યથા ધર્મિણોઽપિ હેતુત્વે તત્પ્રસંગાત્ । સ્વરૂપાસિદ્ધિશ્ચાત્ર ન યથા સ્યેમાનમાસ્તિન્નુતે, તથાઽનન્તરમેવ ન્યરૂપિ । ઇતિ ન વાદિનઃ સાધનમસિદ્ધમેતત્ । નાપિ પ્રતિવાદિન, તત્રાપ્યેવંપ્રકારપ્રકારકલ્પનાપ્રવચ્છસ્ય પ્રાયઃ સમાનત્વાત્ । અતઃ ગ્વ વાદિપ્રતિવાદ્યુભયસ્યાપિ નાસિદ્ધમિદમ્ । એવં ચ કથમિદં સાધનમસિદ્ધિસમ્બન્ધં દધીત ?

વળી અહીં હેતુદોષ નથી. જો હોય તો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિચાર છે ? અસિદ્ધતા દોષ હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ હોય તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ-હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિદ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞારૂપ અર્થને એકદેશરૂપ હેતુ યની જાય છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિષે વિપ્રતિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

અહીં સમસ્ત પ્રામાણિકોને ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુના સ્વરૂપમા તો કરી જ વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ નથી. તેથી તે કારણે હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહી શકાય નહિ. અને પ્રમાણના સ્વરૂપને જ નહિ જાણનાર વાદી તો અપ્રામાણિક બની જતો હોઈ પ્રમાણના અજ્ઞાનના કારણે પણ હેતુને અસિદ્ધ કહી શકશે નહીં વળી પ્રમાણના સ્વરૂપમાં સદેહને કારણે પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો નથી તેવા પ્રમાતા પુરુષને તો પ્રમાણના સ્વરૂપ વિષે સદેહ થાય જ નહીં. જેમ કે- ત્રણે કાલમા સ્થાણુ-ઠૂંકાને નહિ જાણનાર કોઈ પણ પ્રમાતાને ‘આ સ્થાણુ-ઠૂંકુ છે કે પુરુષ ?’ એવો સદેહ થતો જ નથી અને જેણે કોઈક વખતે પ્રમાણનો નિર્ણય કર્યો હોય તેવા પ્રમાતાને પણ પ્રમાણ વિષે સર્વથા સંશય થવાનો તો અવકાશ જ નથી અર્થાત્ કોઈ વખત થવાનો સભવ છે. આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે તથા હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે હેતુની અસિદ્ધિ તો અમને જૈનને દોષરૂપે સમત જ નથી. કારણ કે ‘સર્વજનુ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે તેમાં બાધક પ્રમાણનો અસંભવ સુનિશ્ચિત છે’-આ અનુમાનની પૂર્વે હેતુનો આશ્રયભૂત ધર્મી ‘સર્વજનુ’ પ્રમાણથી અસિદ્ધ છતાં તે વિકલ્પ વડે સિદ્ધ હોઈ પ્રસ્તુતમા હેતુને જૈનોએ સાધ્યનો ગમક-સિદ્ધ કરનાર માનેલ છે તેવી જ રીતે ‘શકટનો ઉદય થશે, કારણ કે કૃત્તિકાનો ઉદય છે’-આ અનુમાનમા પણ નૈયાયિકાદિઓએ કલ્પેલ વ્યધિકરણાસિદ્ધિ નામનો દોષ જણાય છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મ શકટનો ઉદય એ શકટમાં, અને કૃત્તિકાનો ઉદય કૃત્તિકામાં છે છતાં પણ અહીં જૈનમતે હેતુ સાધ્યનો સાધક છે અથવા આશ્રયાસિદ્ધિ અને વ્યધિકરણાસિદ્ધિ એ બન્નેને દોષ માનવામા આવે તો પણ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ બન્ને દોષોના અવકાશની શકારૂપ ખીલીતું નડતર નથી કારણ કે-પ્રમાણરૂપ ધર્મીના અસ્તિત્વમાં કોઈ પણ વાદીને વિવાદ નથી અને પ્રમાણરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણત્વ હેતુની વૃત્તિનો દરેકને નિશ્ચય છે.

પદ્ધોકદેશાસિદ્ધતા એટલે કે પક્ષના એકદેશમા અસિદ્ધિનો દોષ આ અનુમાનમા નથી કારણ કે હેતુ સંપૂર્ણપક્ષમા ન રહે તો એટલે કે પક્ષના કોઈ ભાગમા હેતુ હોય અને કોઈ ભાગમાં ન હોય ત્યારે આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે- ‘વૃક્ષો સચેતન છે, નિદ્રાવાળા હોવાથી’ આ અનુમાનમા બધા જ વૃક્ષોમા નિદ્રા દેખાતી ન હોવાથી અને માત્ર થોડામા જ તે દેખાતી હોવાથી આ દોષ આવે છે પરંતુ પ્રકૃત અનુમાનમા આ પ્રમાણત્વ હેતુ તો પ્રમાણરૂપ સંપૂર્ણ પક્ષમા વ્યાપીને રહેલ હોવાથી તે દોષ આમાં નથી. વળી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે’-આ અનુમાનમા ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એ પ્રતિજ્ઞામા જે સાધ્ય છે તે, અને હેતુ એક હોવાથી એ હેતુને પ્રતિજ્ઞાર્થેકદેશાસિદ્ધ નામનો અસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવામા આવે છે. પણ ખરી રીતે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. અન્યથા જ્યારે ધર્મીનો હેતુ તરીકે નિર્દેશ થાય ત્યારે તેને પણ પ્રતિજ્ઞાનાર્થેકદેશાસિદ્ધ કહેવો પડશે અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ તો અહીં ઘટી શકતો નથી તે તો અમે આ પહેલા જ જણાવેલ છે માટે વાદીની અપેક્ષાએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીને

પણ આ અસિદ્ધ નથી કારણ કે, આ પ્રકારે કરતા વિકલ્પો તેને વિષે પણ પ્રાય સમાન જ છે. આ પ્રકારે ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી. અને એટલા જ માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધ-વાદિપ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ પણ નથી તો એ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(૫૦) ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે સંશયઃ સ્યાદિતિ । અપિ ત્વેકદેશેનેવ સ્યાત્ । તત્પ્રસન્નાદિતિ પ્રતિજ્ઞાતાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસન્નાદ્ ।

(ટિં) તત્ત્વિક હેત્વિત્યાદિ । વિપ્રતિપત્તેરિતિ વિપર્યયાત્ । અપ્રતિપત્તેરિતિ બનવ્યવસા-
યાત્ । તત્રેતિ પ્રમાણસ્વરૂપે । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્સન્દેહેપિ । અસ્તિ સર્વજ્ઞ
ઇતિ વિકલ્પસિદ્ધસ્યાપિ ધર્મિણ. સિદ્ધત્વાઞ્જનસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ પ્રમાણત્વાદિતિ લક્ષણસ્ય હેતોઃ ।
તત્રેતિ પ્રમાણે વર્તનનિશ્ચયાત્ । પક્ષકેત્યાદિ । સેતિ પક્ષકદેશાસિદ્ધતા । તસ્યા ઇતિ પ્રતિ-
જ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાયા । ધર્મિણ ઇતિ નિત્ય શબ્દો નિત્યત્વાદિત્યત્ર નિત્યત્વસ્ય સાધનત્વે પ્રમાણ
સ્વપરવ્યસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણત્વાદિતિવત્ । તત્પ્રસન્નાદિતિ પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશાસિદ્ધતાપ્રસન્ને । અસ્તિ-
ઘ્નુતે ઇતિ ઇષ્ આસ્કન્દને આહૂર્વં સ્વાદિ. ‘‘ઉપસર્ગેણ હિ ધાત્વર્થો વ્તાદન્યત્ર નીયતે’’ ઇતિ
વચનાત્ સ્થિરત્વમાશ્રયતિ ।

નાપિ વિરુદ્ધતાવન્ધકીસંપર્કકલઙ્કિતમેતત્, વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તત્વાત્ ।

નાપિ વ્યભિચારપિગાચસંચારદુસ્સચરમ્ । યતો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિત્વેન, સન્દિગ્ધ-
વિપક્ષવૃત્તિત્વેન વાઽત્ર વ્યભિચારઃ પ્રોચ્યેત ? ન તાવદાદ્યેન, અનિત્યઃ શબ્દ પ્રમેય-
ત્વાદિત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિનિર્ણયામાવાત્ । સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનસ્ય હિ વિપક્ષઃ સંગયા-
દિર્ઘટાદિશ્ચ । ન ચ તત્ર કદાચન પ્રમાણતા વરિવર્તિ । નાપિ દ્વિતીયેન, વિવાદાપન્નઃ
પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ, વક્તૃત્વાત્—ઇત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસંભવાત્, સંગય-
ઘટાદિભ્યઃ પ્રમાણત્વવ્યાવૃત્તેર્નિર્ણાતત્વાત્ । તન્નાનૈકાન્તિકત્વલક્ષણમપિ દૂષણમત્રોપદૌકતે ।
ઇતિ ન હેતોરપિ કલઙ્કકલિકાઽપિ પ્રોત્ત્મીલતિ ।

વિરુદ્ધતારૂપ બ ધડી-અસદાચરણવાળી સ્ત્રીવિશેષના સબંધથી
આ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ હૂપિત છે અર્થાત્ આ હેતુમા વિરુદ્ધતા દોષ છે—એમ પણ
ન કહી શકાય કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમા રહેતો નથી.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દુ.સંચર-લંગડો પણ
નથી. અર્થાત્ આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હોય
તો નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમા નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિ-
ચાર છે કે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ-વિપક્ષમા હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી
વ્યભિચાર છે ? આદ્ય વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ણાતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર
નહી કહી શકાય. કારણ કે ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે પ્રમેય છે’—આ અનુમાનમા
જેમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય એવા આકાશદિમા ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય
છે, તેમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વિપક્ષમા વૃત્તિનો નિર્ણય નથી. કારણ કે ‘સ્વપર-

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયોદિ અને ઘટોદિ છે. તેમા—પ્રમાણુત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. બીજો વિકલ્પ—અર્થાત્ ‘વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ’ એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—‘વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.’ કારણ કે તે વક્તા છે—આ અનુમાનમા વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં ‘વક્તૃત્વ છે કે નહીં’—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સશય અને ઘટોદિ જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણીત છે માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(૫૦) વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસમ્ભવાદિતિ વિપક્ષે ઉપલક્ષણે

(ટિ૦) - સ્વપરવ્યવસાયીત્યાદિ । સંશયાદિરિતિ સ્વપરવ્યવસાયિનો વિપક્ષ. સશયાદિ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિપક્ષો ઘટોદિ । ન ચ તત્રેતિ સશયાદૌ ઘટોદૌ વા

નિર્દર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, इति न तदोषोद्धारसंरम्भः । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूपं सशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकणः । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेक, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेको वा स्यात् ? तत्र न तावदाद्याः षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्ठङ्कनात् । नापि सप्तमः, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनववधमिदं लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા ‘જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી, જેમકે સશય અને ઘટોદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટોદિને વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે—૧ અસિદ્ધ—સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ—સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટોદિમા—સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપરવ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી—એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમા વિપર્યાય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણુનુ લક્ષણુ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણુનુ લક્ષણુ નિર્દોષ છે. ૨.

(ટિ०) સ સ્વત્વિતિ અસિદ્ધ સાધ્યાભાવો યસ્ય । વ્યતિરેક અભાવ ઉચ્યતે । વિપરીતવ્યતિ-
રેકો યથા યત્ર ન પ્રમાણત્વ ન તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વમિતિ સાધનોપસહરણપૂર્વસાધ્યસ્યોપસહાર ।
અનુમાનાદિતિ પ્રમાણત્વલક્ષણાત્ । તલ્લક્ષણેતિ પ્રમાણલક્ષણસિદ્ધે । લક્ષણમિતિ સ્વપરવ્યવ-
સાયિત્વરૂપમ્ ॥૨॥

અથાત્રૈવ જ્ઞાનમિતિ વિશેષણં સમર્થયન્તે—

અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં હિ પ્રમાણમ્ । અતો જ્ઞાનમેવેદમ્ ॥૩॥

§ ૧ અભિમતસુપાદેયમ્, અનભિમતં હેયમ્ । તદ્ દ્વયમપિ દ્વેધા—મુખ્યં ગૌણં ચ ।
તત્ર મુખ્યમ્—સુખં દુઃખં ચ । ગૌણં પુનઃ—તયો કારણં કુસુમકુઙ્કુમકામિનીકટાક્ષા-
દિકમ્, સ્વલકલહકાલકૂટકણ્ઠકાદિકં ચ । એવંવિધયોરભિમતાનભિમતવસ્તુનોયૌ સ્વી-
કારતિરસ્કારૌ પ્રાપ્તિપરિહારૌ, તયોઃ ક્ષમં સમર્થમ્, પ્રાપ્તકં પરિહારકં ચેત્યર્થઃ ।
અનયોરુપલક્ષણત્વાદેતદુભયાભાવસ્વભાવ ઉપેક્ષણીયોઽપ્યત્રાર્થો લક્ષયિતવ્યઃ । રાગગોચરઃ
સ્વલ્વભિમતઃ, દ્વેષવિષયોઽનભિમતઃ, રાગદ્વેષૈર્દ્વિતયાનાલમ્બનં તુ તૃણાદિરુપેક્ષણીયઃ । તસ્ય
ચોપેક્ષકં પ્રમાણં તદુપેક્ષાયાં સમર્થમિત્યર્થઃ । હિર્યસ્માદર્થે । યસ્માદ્ અભિમતાનભિ-
મતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણમ્, અતઃ इदं જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હેતિ, નાજ્ઞાનરૂપં
સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ—પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ, અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ ।
યત્તુ નૈવં ન તદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

પ્રમાણુના લક્ષણુગત 'જ્ઞાન' વિશેષણુનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર—ત્યાગમાં
પ્રમાણુ સમર્થ છે. માટે તે—પ્રમાણુ જ્ઞાન જ હોયું જોઈએ ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય—અહણુ કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત
એટલે હેય—ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ
લેદથી બખ્ખે પ્રકારે છે. તેમા મુખ્ય ઉપાદેય 'સુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ'
છે જ્યારે તેમના કારણુભૂત ગૌણ ઉપાદેય કુસુમ, કુકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે,
અને ગૌણ હેય દુઃખ, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે આ પ્રકારની—ઉપાદેય
વસ્તુના સ્વીકાર—પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર—પરિહારમા સમર્થ. અર્થાત્
પ્રમાણુ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપ્ત અને હેયપદાર્થનો—
ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને—અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ
ઉપલક્ષણુ—એધાણુરૂપ હોવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું
પણ અહીં અહણુ સમજવું જ પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત—ઉપાદેય,
દ્વેષનો વિષય હોય તે અનભિમત—હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાથી કોઈનો
પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની
ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણુ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામા પણ પ્રમાણુ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણુનો યોધક છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે—કારણુ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણુ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોયું જોઈએ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ હોઈ શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ—પ્રમાણુ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણુ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે—સ્તભ. પરંતુ પ્રમાણુ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(ટિ.) - અથેત્યાદિ । અત્રૈવેતિ સૂત્રે ॥૩॥

ઉપપત્યન્તરં પ્રકટયન્તિ—

ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરજ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યમુપપન્નમ્, તસ્યાર્થાન્તરસ્યેવ સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાનુપપત્તેઃ ॥૪॥

§ ૧ અયમર્થઃ—યથા સંપ્રતિપન્નસ્ય પટાદેરર્થાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાભાવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમગિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્ષાદેરપિ ।

પ્રયોગઃ—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાક્, સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ ।

યદેવં તદેવમ્ । યથા પટઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા ॥ ૪ ॥

‘પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી’ એ વિષયમાં ખીજી યુક્તિ—

અજ્ઞાન—જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણુ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ—અસાધારણુ કારણુ નથી. ૪

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ—જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ—યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણુ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણુ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણુ કહેવાય નહીં. ૪.

(૫૦) સમ્પ્રતિપન્નસ્યેતિ ઉભયવાદિસમતસ્ય ॥૪॥

(ટિ.) - ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદે । સ્વાર્થેતિ સ્વપર-વ્યવસાયે ॥૪॥

§ ૧ અથાસ્ય સાધનસ્યાસિદ્ધિસંબન્ધવૈધુર્યં વ્યજ્જયન્તઃ સૂત્રદ્વયં બ્રુવતે—

ન સ્વલ્પસ્ય સ્વનિર્ણીતૌ કરણત્વમ્, સ્તમ્ભાદેરિત્ત્વચેતનત્વાત્ ॥૫॥

નાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્ય કુમ્ભાદેરિત્ત્વત્રાપ્યકરણત્વાત્ ॥૬॥

§ ૨ અસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદિ કરણત્વં સાધકતમત્વમ્ । નાઽપ્યર્થનિશ્ચિતાવિત્તિ
અસ્ય કરણત્વમિતિ યોગઃ । તત્રાપીતિ અર્થનિશ્ચિતાવપીત્યર્થઃ । શેષમશેષમુત્તાનાર્થમ્ ।

પ્રયોગૌ તુ—સન્નિકર્ષાદિઃ સ્વનિર્ણીતૌ કરણં ન ભવતિ । અચેતનત્વાત્ । ય इत्थं
સ इत्थम् । યથાસ્તમ્ભઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા । સન્નિકર્ષાદિરર્થનિશ્ચિતૌ
કરણં ન ભવતિ । સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાત્ । ય एवं સ एवम् । યથા સ્તમ્ભઃ ।
યથોક્તસાધનસમ્પન્નશ્ચાયમ્ । તસ્માદ્ યથોક્તસાધ્યઃ ॥

§૧ ઉક્ત ઉત્તુમાં અસિદ્ધતા દોષના અભાવને જણાવનાર એ સૂત્રો કહે છે—
એતુ' (સન્નિકર્ષાદિતુ') સ્વનિશ્ચયમાં કરણત્વ નથી. કારણ કે તે સ્તમ્ભાદિ
પદાર્થની જેમ અચેતન—જડ છે. ૫.

વળી, તેતુ' અર્થના નિશ્ચયમાં પણ કરણત્વ નથી, કારણ કે જે ઘટાદિ
પદાર્થની જેમ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે તેમાં (અર્થ નિશ્ચયમાં) પણ
કરણ હોતું નથી ૬

§ ૨ 'એતુ' એટલે સન્નિકર્ષાદિતુ'. કરણત્વ અર્થાત્ સાધકતમત્વ. અર્થ
નિશ્ચયમાં—પણ આ સન્નિકર્ષાદિની કરણતા નથી. એવો સંબંધ થોજવો.
'તેમાં પણ' એટલે અર્થનિશ્ચયમાં પણ—એવો અર્થ છે. શેષ સમગ્ર સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.

અનુમાન પ્રયોગો—(૧) સન્નિકર્ષાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે
અચેતન છે. જે અચેતન હોય તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય, જેમકે—સ્તંભ.
આ સન્નિકર્ષાદિ પણ અચેતન છે, માટે તે સ્વ નિશ્ચયમાં કરણ નથી. (૨) સન્નિ-
ર્ષાદિ અર્થનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી. જે સ્વ-
નિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ ન હોય. આ સન્નિકર્ષાદિ
સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, માટે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી.

(૫૦) યથોક્તસાધનસમ્પન્નશ્ચાયમિતિ । અયં પ્રયોગ ।

(ટિ.) — અથાસ્યેત્યાદિ । સાધનસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યેવંત્પસ્ય
વૈધુર્યમિતિ અભાવમ્ । સાધકતમત્વમિતિ પ્રમાણત્વમ્ । ય इत्थમિતિ યોજેતન સ સ્વનિ-
શ્ચિતૌ કરણ ન ભવતિ ।

§ ૩ અત્ર કેચિદ્ યૌગાઃ સંગિરન્તે—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારભાગિત્યાદિ
યદવાદિ, તત્રાદિગદ્સૂચિતકારકસાકલ્યાદે કામમપ્રામાણ્યમસ્તુ । સન્નિકર્ષસ્ય તુ
પ્રામાણ્યાપકરણં નોઽમર્થપ્રકર્ષસિદ્ધયે, તસ્યાર્થોપલ્લ્ભૌ સાધકતમત્વાવધારણેન સ્વાર્થ-
વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્યત્ર હેત્વેકદેગસ્યાસિદ્ધેઃ । યત્તુ તત્સિદ્ધૌ સાધનમધુનૈવા-

મ્યધુ', તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યભિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ કરણત્વાદિતિ ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રામાણ્ય અ ગે કેટલાક યોગ-નૈયાયિકો આ પ્રમાણે કહે છે—હે જૈનો ! 'સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી' વિગેરે તમેએ જે કંઈ કહ્યું, તેમાં 'આદિ' શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રામાણ્યતું નિરાકરણ તો અમારાથી સહુન થઈશકે તેમ નથી; કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે—એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો 'સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હોવાથી' એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે. વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમા કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યું કે—'જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમા પણ કરણ નહીં બને' તેમા પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમા અકરણ હોવા છતાં અર્થનિશ્ચયમા તો કરણરૂપ છે જ.

(પ૦) હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય સ્વવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વ નાસ્તિ, અર્થવ્યવસિતૌ ચ સુતરામસ્તિ । તત્તિસદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । અમ્યધુરિતિ ભવન્ત ।

(ટિ૦) સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તત્રેતિ સન્નિકર્ષાદૌ । કારકેતિ કારકાણિ સહકારકારણાણિ ઉપાદાનાદીનિ ચ । તેષાં સકલતાયા । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય । અત્રેતિ પક્ષે । હેત્વેકદેશેતિ । સ્વાર્થ-વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્ભવતુ સ્વવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સન્નિકર્ષસ્ય અર્થવ્યવસિતૌ તુ સાધકતમ ઇતિ હેત્વેકદેશેઽસિદ્ધ । તત્તિસદ્ધાવિતિ અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય પ્રદીપસ્ય ચ ।

§ ૪ તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધે । યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ, અન્યથા પુનરનુત્પત્તિરેવ, તત્ તત્ર સાધકતમમ્ । યથા હિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નભસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભ-વેઽપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । રૂપસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્ । કથમસૌ રૂપેઽપિ સ્યાત્ ' ન હિ રૂપે રૂપમસ્તિ, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ તદાધારભૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ, યાવદ્દ્રવ્યમાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વયા-ઽનમ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલબ્ધો ભવેત્ ' ન હિ દ્વચણુકલક્ષણાવયવત્રયવર્તિરૂપમુપલબ્ધ્યતે, યતઃ સહકારિ સ્યાત્ । અનુપલબ્ધમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ । તર્હિ કથં ન તત્પાથસિ પાવકોપલબ્ધસંભવઃ, તદવયવેષ્વનુપલબ્ધમાનસ્ય રૂપસ્ય ભાવાત્ ' યદિ ચ રૂપં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિતસકલનેત્રગોલકસ્ય દૂરાઽસન્નતિમિર-રોગાવયવિન' કથં નોપલબ્ધિઃ ' ૨

જૈન-તમારું આ કથન લગ્નરૂપદ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમા સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમા વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

અનુપલભ્યેત્યાદિ । તદિતિ દ્વયણુકલક્ષણમવયવત્રયમ્ । તત્રેતિ ત્ર્યણુકાવયવવિરૂપોપલમ્ભે ।
પાવકેતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષેણ પ્રહુણાભાવ । તદવયવેષ્વિતિ પાવકાવયવેષુ । રૂપસ્યેતિ અગ્ને ।
સમાકલિતેતિ આવેષ્ટિતસમગ્રનયનનીલમણે ।

અથાસત્યન્તાઽસત્યમાવોઽપિ સહકારી । ન ચાસૌ તિમિરેઽસ્તીતિ ચેત્ । નન્વિય-
માસત્તિરાત્માપેક્ષયા, શરીરાપેક્ષયા, લોચનાપેક્ષયા, તદધિષ્ઠાનાપેક્ષયા વા વિવક્ષાંચક્રે
પ્રેક્ષાદક્ષેણ ? આદ્યે કલ્પે, કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિઃ વ્યાપકસ્યાઽસત્મન-
સર્વભાવૈરાસત્તિસંભવાત્ ? દ્વિતીયે કથં કરતલતુલિતમાતુલિદ્વાદેરુપલમ્ભઃ ? । તૃતીયે,
કથં કાપિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેત્, ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારેણ સર્વત્ર સ્વગોચરે-
ણાઽસત્તિસદ્ભાવાત્ ? તુરીયે, કથમધિષ્ઠાનસંયુક્તાઞ્જનશલાકાયા સમુપલબ્ધિઃ ?
અથ યેનાંશેન તસ્યાસ્તત્ર સંસર્ગઃ સ નોપલમ્બ્યત એવ । નૈવમ્ અવયવિનો નિરં-
શત્વેન સ્વીકારાત્ ।

અપિ ચ, કથમુદીર્ઘી પ્રતિ વ્યાપારિતનેત્રસ્ય પ્રમાતુર્ન કાઞ્ચન કાઞ્ચનાઽચ-
લોપલબ્ધિમનુભવામઃ ? ન ચ દવીયસ્ત્વાદ્ ન તત્ર નેત્રરશ્મયઃ પ્રસર્તુઃ ગત્તાઃ, તેષાં
શશાઙ્કેઽપિ પ્રસરણાભાવાપત્તેઃ । અથ તદાલોકમિલિતાસ્તે વર્ધન્તે । તર્હિં ચરતર-
કરનિકરનિરન્તરાઽપૂરિતવિષ્ટપોદરે મરીચિમાલિનિ સતિ સુતરાં સુરાદિમભિસર્પતાં તેષાં
વૃદ્ધિર્ભવેત્ । ન ચ દિનકરમરીચીનાં નિતરાં કઠોરત્વેન તૈસ્તેષાં પ્રતિઘાતઃ, તદાઽઽ-
લોકકલાપાઽઽકલિતકલગકુલિગાદિપદાર્થાનામપ્યનુપલમ્ભાપત્તે ।

નૈયાયિક-અત્યંત આસત્તિ-નજીકતાનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી
છે અને આસત્તિનો અભાવ તિમિર રોગમાં નથી માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું
નથી

જૈન-અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારી-
કારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કહ્યો, તો તેમાં આસત્તિ-આત્માની
અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણ-ગોખલા-
ની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કેઈ પણ પદાર્થનો યોગ કઈ
રીતે થશે ? કારણ કે-આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક
આસત્તિ છે જ શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા ખીન્તે-
રાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે-તે શરીરની અપેક્ષાએ
અત્યંત આસન્ન છે. લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કયાય પણ ચાક્ષુષ
પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે-તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે
તે પોતાના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે લોચનના અધિષ્ઠાનની
અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિષ્ઠાનની સાથે સંયોગ ધરાવતી અજન-
શલાકાનો યોગ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક-અ જન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જૈન-આમ ન બને, કારણ કે-તમે અવયવીને નિરશ માનેલ છે, એટલે કે- અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસન્નિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો-ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક-મેરુ પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી.

જૈન-તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં.

નૈયાયિક-એમ ન બને. કારણ કે-ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે- વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જૈન-જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતા નેત્રરશ્મિ-ઓની સૂર્ય પ્રકાશના સહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અના-યાસે મુરાદ્રિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક-સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે. માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જૈન-સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાપ્ત કલશ, કુલિશ-વજ્ર, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(૧૦) કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિરિતિ । ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતિ । કથં ક્વાપિ ચાપશ્ચુપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેદિતિ । ન ક્વાપોત્યર્થ । ચશ્ચુપઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારણેતિ ભવદ્ધિ । તસ્યા ઇતિ અબ્જનશલાકાયા । સ્વીકારાદિત્યતોઽગ્રે 'અપિચ્છેતિ । યથ્યન્તાસત્યમાવ' સહકારોતિ ગમ્યમ્ । તદ્દાલોકમિલિતા ઇતિ શશાક્કાલોકમિલિતા ।

(ટિં) - અસાવિતિ અત્યન્તાસત્યમાવ । કથં કસ્યાપોતિ ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થ । કથં ક્વાપીતિ કાક્વા ન ક્વાપોત્યર્થ । તસ્યા ઇતિ અબ્જનશલાકાયા । તજ્જેતિ અર્ધિષ્ઠાને । સ ઇતિ અશ ।

અપિ ચ કથમિત્યાદિ । દ્વોયસ્ત્વાદિતિ દૂરત્વાત્ તજ્જેતિ કાચ્ચનાચ્છે । તેપામિતિ નેત્રરસીનામ્ । તદ્દાલોકેતિ તસ્ય શશાક્કસ્યાલોકેન સજ્જતા । ત ઇતિ રસય । તેપામિતિ નયનકિરણાનામ્ । તૈરિતિ દિનકરમરોચિમિ । તેપામિતિ નેત્રાશક્તામ્ । તદ્દાલોકેતિ દિન-કારાલોકકલાપેન ।

૧ 'પ્રે યથાપિ લ । ૨ દિનકર નિકારાલોક' મુ ।

તતો ન સન્નિકર્ષસદ્ભાવેડપ્યવશ્યં સંવેદનોદયોડસ્તિ । નાપિ તદભાવેડભાવ
 એવ, પ્રાતિમપ્રત્યક્ષાણામાર્ષસંવેદનવિશેષાણાં ચ તત્કાલાડવિદ્યમાનવસ્તુવિષયતયા સન્નિકર્ષા-
 ભાવેડપિ સમુદ્ભવાત્ । તન્ન સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વં સાધુત્વસૌધાડધ્યાસઘૈર્યમાર્જિજત્ ।

યં ચ પ્રદીપેન વ્યભિચારમુદચીચરઃ, સોડપિ ન ચતુરચેતશ્ચમત્કારચ્ચુઃ,
 પ્રદીપસ્ય મુલ્યવૃત્ત્યા કરણત્વાનુપપત્તેઃ, નેત્રસહકારિતયા કરણત્વોપચારાત્ । યથા
 ચોપચારાર્થવ્યવસિતૌ કરણમયમ્, તથા સ્વવ્યવસિતાવપિ । ન હિ પ્રદીપોપલમ્ભે
 પ્રદીપાન્તરાન્વેષણમસ્તિ । કિન્ત્વાત્મનૈવાત્માનમયં પ્રકાશયતીતિ ક્વ વ્યભિચારઃ ? તન્ન
 સન્નિકર્ષસ્યાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ ॥

અનયૈવ દિશા કારકસાકલ્યાદેરપ્યર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સમર્થનીયમ્ ।
 ઇતિ ન હેત્વેકદેશાસિદ્ધિઃ ॥ ૫-૬ ॥

માટે સન્નિકર્ષના સહાવમાં અવશ્ય જાનોત્પત્તિ થાય છે, એમ અન્વય
 વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. વળી, સન્નિકર્ષના અભાવમાં જ્ઞાનનો પણ અવશ્ય
 અભાવ હોય એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ નથી. કારણ કે—પ્રાતિભ પ્રત્યક્ષો અને
 અવધિ આદિ આર્ષસંવેદનવિશેષો—યોગીના જ્ઞાનવિશેષો તત્કાલ અવિદ્યમાન પદ્ધ-
 થોને વિષય કરતા હોવાથી, સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
 પ્રકારે સન્નિકર્ષની અર્થનિશ્ચયમા સાધકતમતા યુક્તિસંગત નથી.

વળી, પ્રદીપ દ્વારા જે વ્યભિચાર કહ્યો તે પણ ચતુર પુરુષને જરાય ચમ-
 ત્કાર કરનારો નથી, અર્થાત્ પ્રદીપ દ્વારા પણ વ્યભિચાર નથી કારણ કે—પ્રદીપ
 મુખ્યવૃત્તિથી કરણરૂપ ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ચક્ષુનો સહકારી હોવાથી પ્રદી-
 પમા કરણતાનો ઉપચાર થાય છે વળી, જેમ પ્રદીપ અર્થજ્ઞાનમા ઉપચારથી
 કરણ છે, તેવી જ રીતે સ્વનિશ્ચયમા પણ ઉપચારથી કરણ છે. કારણ કે—પ્રદીપના
 જ્ઞાન માટે ખીજ પ્રદીપની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ પ્રદીપ પોતે જ પોતાને
 જણાવે છે. આ પ્રકારે વ્યભિચાર ક્યાં રહ્યો ? અર્થાત્ વ્યભિચાર નથી આ
 પ્રકારે અર્થનિશ્ચયમા સન્નિકર્ષનું અસાધકતમત્વ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ સન્નિ-
 કર્ષ અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી જ

આ જ રીતે કારકસાકલ્યા—સામગ્રી આદિ પણ અર્થનિશ્ચયમાં અસાધકતમ છે,
 તેનું સમર્થન કરી લેવું અને એ રીતે હેતુની એકદેશથી અસિદ્ધિ જે તમે
 જણાવી તે નથી, અર્થાત્ અમોએ કહેલ હેતુ નિર્દોષ છે. ૫-૬

(૫૦) તદ્ભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે કરણમયમિતિ અયં દીપ ।

(ટિ૦) તદ્ભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે । પ્રાતિમેતિ કેવલજ્ઞાનાદિસંવેદનાનામ્ । અયમિતિ
 પ્રદીપ ।

અથ વ્યવસાયીતિ વિશેષણસમર્થનાર્થમાહુ —

તદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ પ્રમાણત્વાદ્ વા ॥ ૭ ॥

§ ૧ તત્-પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવ નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપઃ સચયવિપર્યયાનધ્યવસાયસ્વરૂપોડનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । તત્પરિપન્થિત્વં તદ્વિરુદ્ધત્વમ્—યથાવસ્થિતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા તત્ તથા-વિધમ્ । વાગ્ધ્વો વિકલ્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યેકમેવામૂ હેતુ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્વસિદ્ધૌ સમર્થાવિત્યર્થઃ ।

પ્રયોગૌ તુ—પ્રમાણત્વાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્ । સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા । યત્ પુનર્નૈવં ન તદેવમ્ । યથા ઘટઃ । પ્રોક્તસાધનદ્વયાઽધિકરણ ચેદમ્ । તસ્માદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

પ્રમાણુ લક્ષણુગત (૧ ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણુનું સમર્થન—

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયાત્મક છે.

§ ૧ તે—એટલે પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામા આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણુ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમા જે 'વા' શબ્દ છે, તે વિકલ્પને જણાવનાર છે. એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ જનને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણુ છે—

૧—પ્રમાણુતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે, કારણ કે તે સમારોપ-સંશયાદિતું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨—પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણુરૂપ છે. જે પ્રમાણુસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણુ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે.

§ ૨ અત્રૈકદેશેન પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપમાચક્ષતે ભિક્ષવઃ । તથા હિ—સંહતસકલ-વિકલ્પાવસ્થાયાં નીલાદિદર્શનસ્ય વ્યવસાયવ્યવસ્યૈવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેશસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્વસાધનમસાધીયઃ ।

§ ૩ તદસાધિષ્ઠમ્, યત—કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃશસ્ય તસ્યાનુભવોઽભિધીયતે ' પેન્દ્રિયેણ, માનસેન, યોગિસત્ત્વેન, સ્વસંવેદનેન વા ' નાદેન, તત્રેન્દ્રિયકુદૃમ્બસ્ય વ્યાપારપરાડ્મુક્તવાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નપદાર્થાનન્તરક્ષણસાક્ષાત્કારદક્ષત્વાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદૃશાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્શશૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા

જાનાતીતિ કોગપાનપ્રત્યાયનીયમ્ । નાપિ તુર્યેણ યતઃ—તત્ સ્વરૂપોપદર્શનાદેવ પ્રમાણ સ્યાત્, અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકત્વાદ્ વા ? આથે પક્ષે, પ્રત્યક્ષં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ-
ણશક્ત્યાદાવપિ પ્રમાણતામાસ્કન્દેત્ । દ્વિતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમ્, સંદૃશસકલવિકલ્પાવસ્થા-
માવિનીલાદિદર્શનાનન્તરં ‘નીલાદિરયમ્’ इत्यर्थोल्लेखशेखरस्यैव विकल्पस्य प्रायेणानुभ-
વાત્ । યત્રાપિ નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નમિતિ જ્ઞાનોલ્લેખી વિકલ્પઃ, તત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રો-
લ્લેખિત્વાદસ્ય તત્રૈવ દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યં સ્યાદ્, ન તુ તન્નિર્વિકલ્પકત્વે ।

અપિ ચ, વિકલ્પસ્યાપિ કથ સિદ્ધિઃ ? સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષાદિતિ ચેત્ । તસ્યાપિ સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રાત્ પ્રામાણ્યે તદેવ દૂષણમ્ । વિકલ્પાન્તરોપજનનાત્ પુનરનવસ્થા । તથા ચ કથં સ્વસંવેદનસ્ય પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ, યતસ્તેન વાધા પક્ષાંશે સ્યાત્ ?

§ ૨ બૌદ્ધ—અહીં પક્ષના એકદેશમાં પ્રત્યક્ષથી વાધ છે, જેમ કે—સર્વથા વિદ્યપરહિત અવસ્થામાં નીલાદિ દર્શનરૂપ પ્રમાણનો વ્યવસાયરહિત રૂપે જ અનુ-
ભવ થાય છે. માટે પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રમાણના એકદેશરૂપ આ પ્રત્યક્ષમાં વ્યવસાયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

§ ૩ જૈન—તમારું આ કથન અત્યંત અસંગત છે, કારણ કે—‘નીલાદિ દર્શન વ્યવસાયરહિત છે’—એવું જ્ઞાન તમોને કયા પ્રત્યક્ષથી છે ? શુ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી, માનસ પ્રત્યક્ષથી, યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી કે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી તેનો અનુ-
ભવ છે ? ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી તો નથી, કારણ કે—નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષને વિષે ઇન્દ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ માનવો યુક્તિસિદ્ધ નથી. માનસ પ્રત્યક્ષ તો તમારે મતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થોના અવ્યવહિત બીજા ક્ષણને વિષય કરવામાં કુશળ છે, તો ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ બનેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન જ બની શકે યોગીપ્રત્યક્ષ વડે આપણે તો કશું જ જાણતા નથી. ‘યોગી-
પ્રત્યક્ષ દ્વારા યોગી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે’—એમ કહેવું એ વિશ્વ-
સનીય નથી. સ્વસંવેદનથી દર્શનને વ્યવસાયવન્ધ્ય કહો તો શુ તે સ્વસંવેદન માત્ર સ્વરૂપોપદર્શન કરાવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપમાત્ર દર્શાવે છે—તેથી પ્રમાણ છે ? કે અનુરૂપ—અર્થાત્ ‘આ નિર્વિકલ્પ છે’ એવા વિકલ્પનું ઉત્પાદક હોવાથી પ્રમાણ છે ? સ્વરૂપોપદર્શન દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રમાણરૂપ હોય તો—ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિમા પણુ પ્રમાણ માનવું પડશે.

સારાંશ એ છે કે—બૌદ્ધમતે નીલાદિ વસ્તુ નિરશ છે, તેથી જ્યારે નીલતું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના સ્વસંવેદનમા તદ્ભિન્ન—નીલસ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયતું પણુ પ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ. પણુ બૌદ્ધો નીલસ્વરૂપનું તો પ્રત્યક્ષ માને છે, પણુ ક્ષણક્ષયને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે તેથી અહીં ‘ક્ષણક્ષય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ’ એ આપત્તિ આપી છે વળી જ્યારે પોતાના અહિંસાચિત્ત કે દાનચિત્તને સ્વસંવેદનમાં સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે ચિત્તમાં અલેદરૂપે

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે— બૌદ્ધો માને છે કે— ‘આ બધું ક્ષણિક છે’— એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદ્ભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈ એ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુભેય છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે— સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. જો સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો ચાર્વાકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત. વળી નિરશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણક્ષયનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી બૌદ્ધને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામા ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે—એવો બીજો પક્ષ કહેા તો—તે ચુકિતચુકત નથી. કારણ કે— સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી ‘આ નીલાદિ છે’ આવા સ્વરૂપનો, અર્થો-લ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે. વળી, જ્યાં ‘મને નીલ જ્ઞાન થયું’ આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમા સ્વસંવેદન પ્રમાણ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામાં તે પ્રમાણ નહીં બને, કારણ કે—તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે— સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે ? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી ? ‘સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી’ કહેા તો— પ્રથમ કહેલ દોષ—‘ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમા પ્રામાણ્યની આપત્તિ’—આવશે. ‘બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી’—એવો બીજો પક્ષ કહેા તો— અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અશમાં બાધ આવે ? એટલે કે ‘પ્રમાણરૂપે સમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે’—એ અમારો પક્ષ નિર્બાધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

(૫૦) તાદૃક્ષસ્યેતિ વ્યવસાયવન્વ્યસ્ય । તસ્યેતિ નીલાદિદર્શનસ્ય । તસ્યેન્દ્રિય-જ્ઞાનેત્યાદિ—

“ઈન્દ્રિયેણ પરિચ્છિન્ને રૂપાદૌ તદનન્તરમ્ । ચઢૂપાદિ તતસ્તત્ર મનોજ્ઞાન પ્રવર્તતે ॥”

इति श्लोकस्तर्कभाषासूत्र चात्रैव—

“स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनित मनोविज्ञानम्” । प्रत्यक्षमिति स्वसवेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे । अस्येति विकल्पस्य । तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(टि०) अत्रैकदेशेनेत्यादि । नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । पक्षीकृतेति पक्षो ज्ञान प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । तादृक्षस्येति व्यवसायबन्धस्य । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । इन्द्रियेति न हीन्द्रियाणा घटादिवत्प्रत्यक्षं भवति । तस्येति मानसस्य ।

“ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञान प्रवर्तते ।”

नापि तुर्येनेत्यादि । तदिति स्वसवेदनम् । अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति । आद्ये पक्ष इति । प्रत्यक्ष स्वरूप दर्शयत् क्षणक्षय ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्ति । यदि प्रत्यक्ष स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाण तदा मया क्षणक्षयिण परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणता गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभव, स्वसवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्व्यवचेतनादिक विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तो —

“क्षणिका सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेय”

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरशवस्तुप्रभवं ज्ञानं तन्निरशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिरपि तद्गतस्य निश्चयतात्र विप्रतिपत्तिः — “न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतु कश्चिद्भावः” इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादमेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्व्यवचेतनत्वादाविव विवादाभावो भवेदिति । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्ष नीलाद्यर्थमिव तद्गत क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्ष अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धे प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । “यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता” इति वचनात् । यत्रैव विषये एना कल्पना जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसवेदनप्रत्यक्ष बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्वदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्त्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसवेदनप्रत्यक्ष स्वगतसत्त्वचेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसवेदनप्रत्यक्ष सत्त्वचेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एव च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । न च बौद्धे क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । तत् स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

સંહતેતિ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનાવસ્થાયા ભાવિ યજ્ઞીલાદિદર્શનમ્ । તત્રાપીતિ નિર્વિકલ્પક-
સવિકલ્પકવિચારે । જ્ઞાનમાત્રેતિ નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિચારરહિત જ્ઞાનમાત્રમ્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનો-
લ્લેખિવિકલ્પસ્ય । તત્રૈવેતિ જ્ઞાનમાત્રે । દર્શનસ્યેતિ સ્વસવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । તત્ સવેદનપ્રમાણ્યેન
'નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નં' इति વિકલ્પ એવ સિદ્ધો ન તુ નિર્વિકલ્પકત્વ તસ્ય, જાત્યાબુલ્લેષરહિતતયા
નિર્દેષ્ટમશક્યત્વાત્ । તન્નિર્વિકલ્પકત્વ इति । સ્વસવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય નિર્વિકલ્પકત્વે । તસ્યાપીતિ
સ્વસવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય- । સ્વરૂપેતિ ક્ષણિકવોપદર્શનમાત્રાત્ । તદેવેતિ પૂર્વપ્રકાન્ત ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્ત-
શક્યતાદાવિત્યાદિ । વિકલ્પાન્તરેતિ વિકલ્પાન્તરસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વરૂપોપર્શનમાત્રાત્તદેવ
દૂપણમ્, વિકલ્પાન્તરોપજનનાદનવસ્થાઽનયા દિશા ભાવનીયમ્ । યત્ इति પ્રમાણ્યસિદ્ધે । તેનેતિ
સ્વસવેદનેન ।

§ ૪ અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે, યથા—વિકલ્પો વિકલ્પા-
ન્તરેણ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેદં ન સિપેધ સાધનમ્,
ગન્ધર્વવિકલ્પદગ્ધાયામપિ ગોઃ સાક્ષાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે તત્સ્મરણાનુત્પ-
ત્તિપ્રસન્નાત્—इत्यनुमानवाधितं પક્ષૈકદેશ इति चेत् । તદપિ કવલિતં કાલેન,
કાલાન્તરે સ્મરણસદ્વાવાદ વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કાર-
કારણત્વવિરોધાત્, ક્ષણિકત્વાદિવત્ ।

§ ૪ ખોદ્— જો નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે-
એક વિકલ્પ ખીબા વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની
સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું
જોઈએ. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયનું
પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ આલતો હોય તે વખતે પણ
ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જો અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ
ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ
ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના
સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક અંશમાં બાધ છે. કારણ કે— 'ગોપ્રત્યક્ષ' એ
નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જેન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું—નાશ પામ્યું,
કારણ કે—કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક
જ હોવું જોઈએ. કારણ કે— ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીલાલિન્ન ક્ષણિકનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી
સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસા-
યાત્મક જ માનવું જોઈએ.

(૫૦ ન ચેદં ન સિષેધ સાધનમિતિ । નાસિદ્ધમ્ । ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામિતિ અશ્વવિકલ્પાવસ્યાયામ્ । ક્ષણિકત્વાદિવદિતિ ક્ષણિકત્વાદાવિવ । સપ્તમ્યર્થે વત્ । યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયેનિર્વિકલ્પકત્વાત્ જ્ઞાનં ન સસ્કારં જનયતિ એવ ગોવિષયેઽપિ ન જનયેદિત્યર્થ ।

(ટિ૦) અથ યન્નેત્યાદિ । પ્રત્યક્ષેણ પક્ષાશસ્ય બાધેઽસિદ્ધે પરોક્તં તદ્વાધકાનુમાનમાશ-શઙ્ક્ય પરિહરત્યાચાર્ય । અનુમાન ચેદમ્-પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પકમ્-વ્યવસાયવન્ધ્યમિત્યર્થ, વિકલ્પૈ સહોત્પદ્યમાનત્વાત્ તતો યન્નિર્વિકલ્પકમિત્યાદિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ । યદિતિ પ્રત્યક્ષં નિર્વિકલ્પમ્, વિકલ્પેણ સહોત્પદાદાત્ । હૃદમિતિ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યમાનત્વાદિત્યાદિ લક્ષણમ્ । ન સિષેધેતિ અસિદ્ધમિતિ^૧ । ગન્ધર્વેતિ તુરગ । સાક્ષાત્કરણાદિતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષેણ નિષ્ટકુનાત્ । અન્યથેતિ સાક્ષાત્કરણવ્યતિરેકે । તત્સ્મરણેતિ ગોસ્મૃત્યનુત્પાદપ્રસક્ત* । ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વાદાવિવ સપ્ત-મ્યર્થે વતિ-યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયે નિર્વિકલ્પકત્વાદ્ જ્ઞાન ન સસ્કારં જનયતિ એવ ગોવિષયેપિ ન જનયેદિત્યર્થ ।

અથામ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેમ્યો નિર્વિકલ્પકાદપિ પ્રત્યક્ષાદ્ ગૈવાદૌ સંસ્કારઃ સ્મરણં ચ સમગંસ્ત, ન તુ ક્ષણક્ષયાદૌ, તદભાવાદિતિ ચેત્ । તદપ્યર્લ્પીયઃ, મ્યુદર્શનલક્ષણસ્યામ્યાસસ્ય ક્ષણક્ષયાદાવક્ષોદીયસઃ સદ્ભાવાત્ । પુનઃ પુનર્વિકલ્પો-ત્પાદરૂપસ્ય ચામ્યાસસ્ય પર પ્રત્યસિદ્ધત્વાત્, તત્રૈવ વિવાદાત્ । ક્ષણભિદેલ્લિમ્ભા-વાભિધાનવેલાયાં ક્ષણિકપ્રકરણસ્યાપિ ભાવાત્ । બુદ્ધિપાટવસ્ય ક્ષણિકત્વાદૌ નીલાદૌ ચ સમાનત્વાત્, તત્પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંગત્વેન કક્ષીકારાત્, અન્યથા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન તસ્ય ભેદાપત્તેઃ । અર્થિત્વસ્યાપિ જિજ્ઞાસિતત્વલક્ષણસ્ય ક્ષણિકવાદિન. ક્ષણિકત્વે સુતરાં સદ્ભાવાદ્ નીલાદિવત્ । અભિલષિતત્વરૂપસ્ય તુ તસ્ય વ્યવસાયજનનં પ્રત્ય-નિમિત્તત્વાત્, અનભિલષિતેઽપિ વસ્તુનિ કસ્યાપિ વ્યવસાયસંભવાત્ । તતો નાઽનંગ-વસ્તુવાદિન. ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગત । તથા ચ-યદ્ વ્યવસાયશૂન્યં જ્ઞાનં ન તત્ સ્મૃતિહેતુ* । યથા ક્ષણિકત્વાદિદર્શનમ્ । તથા ચાઽશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનમિતિ પ્રસન્ન । તથા ચ તત્સ્મૃતિહેતુર્ન સ્યાદ્ । ભવતિ ચ પુનર્વિકલ્પયતસ્તદનુસ્મરણમ્ । તસ્માત્ તદ્ વ્યવસાયાત્મકમિતિ પ્રસન્નવિપર્યયઃ । એવ ચ સ્મરણાત્ તસ્ય વ્યવસા-યાત્મકસ્યૈવ સિદ્ધેર્વ્યવસાયસ્ય ચ વ્યવસાયાન્તરેણ સમાનકાલત્વાભાવાદ્ વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધિવન્ધકીસમ્બન્ધવાધિત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

બૌદ્ધ—અભ્યાસ, પ્રકરણ, બુદ્ધિની પટુતા, અને અર્થિત્વ જેવા કારણોના સહકારને લઈને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી પણ ગવાહિ પદાર્થ વિષે સસ્કાર અને સ્મરણ સગત થઈ શકે છે, પરંતુ ક્ષણક્ષયાદિના પ્રત્યક્ષમા અભ્યાસાદિ સહકારી કારણો ન હોવાથી સસ્કાર કે સ્મરણને અવકાશ મળતો નથી.

જૈન— તમારુ આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે— ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણિકયાદિમા વિશેષે કરીને છે જ, કારણ કે—નીલમા ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવમૂત ક્ષણિકયનુ ભૂયોદર્શન પણ હોય જ.

અને પુન પુન વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામા જ વિવાદ છે. એટલે કે—વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મતે આવશ્યક નથી.

ક્ષણમા વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિષેના પ્રકરણનો પણ સહાવ છે જ, અર્થાત્ પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિપાટવ—બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકત્વાદિ અને નીલાદિમાં સમાન જ છે, કારણ કે—તમોએ નીલાદિ પ્રત્યક્ષને નિરંશ સ્વીકારેલ છે. જો નિરંશ ન સ્વીકારે તો નીલને વિષે પટુતા અને ક્ષણિકયને વિષે અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતા નીલ અને ક્ષણિકયમા અલેદ નહીં પણ લેદ થઈ જશે. અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલષિતત્વરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ક્ષણિકવાદીઓના મતમા ક્ષણિકતામા પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરાં વિદ્યમાન છે, અને અભિલષિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમા કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે—અનભિલષિત પદાર્થમા પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે. આ પ્રકારે નિરંશવસ્તુવાદીને મતે કોઈ પણ એક જ અશમા સ્મરણ સંગત થશે નહીં. અને તે રીતે જે જ્ઞાન વ્યવસાય રહિત હોય તે ક્ષણિકત્વાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનુ હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મતે તેવું જ છે, અર્થાત્ વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિનું કારણ નહીં બને, આ પ્રસંગ છે પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનનુ અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે—આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતુ હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. અને એક વ્યવસાય—નિશ્ચય બીજા વ્યવસાય સાથે એક સમયે કરી પણ હોતો નથી માટે 'વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી' તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી બાધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦)તદભાવાદિતિ ચેદિતિ અભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યોઽભાવાત્ । પરં પ્રતીતિ મા પ્રતિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગત્તેતિ । નીલાદાવેવાશે, ન તુ ક્ષણિકત્વાદૌ । યદ્ વ્યવસાયશૂન્યમિત્યાદિ અશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શન ન સ્મૃતિહેતુર્વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ ।

પ્રસંગવિપર્યય इति । यत् स्मृतिहेतुस्तद् व्यवसायात्मक स्मृतिहेतुश्चाश्वविकल्पकाले गौदर्शनमिति । अत्र च 'प्रसङ्गविपर्ययाज्जुमाने व्याप्तिग्रहः' 'प्राशुकप्रसङ्गादेव ।

(ટિ૦)તદભાવાદિતિ અભ્યાસપ્રકરણાવભાવાત્ । અશ્વોદીયસ इति बहुतरस्य । परमित जैन प्रति । तत्रैवति विकल्पोत्पादकत्वे । बुद्धिपाटवस्येति । चोऽप्यर्थे । यादृग् बुद्धिपाटव निर्विकल्पके, क्षणिकत्वेपि तादृगेव, उभयोरपि निरुणत्वात् । तत्प्रत्यक्षस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अन्यथेति साशत्वाज्ञોકારે । तस्येति नीलप्रत्यक्षस्य । अर्थित्वस्येति । अर्थित्व द्विविधम् जिज्ञासितत्वलक्षणम्, अभिलषितत्वलक्षणं च । तस्येति अर्थित्वस्य । अनिमित्तेति निमित्तनिश्चयाभावात् । यद्व्यवसायेति ।

અશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુ , વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ । પ્રસજ્ઞ્વૈતિ પરેષ્ટેનાનિષ્ઠાપાદન પ્રસજ્ઞઃ । તથા ચૈતિ તસ્માદેવ સતિ । તદ્વિતિ ગોદર્શનમ્ । તદનુસ્મરણમિતિ ગોદર્શનસ્મરણમ્ । તદ્વ્યવસાયેતિ ગોદર્શનવ્યવસાયસ્વભાવમ્ । તદ્વિષયર્થૈતિ પાઠે પ્રસજ્ઞવિષયર્થૈયઃ । અશ્વવિકલ્પકાલોત્પન્ન ગોદર્શનં ન સ્મૃતિહેતુરિત્યત્ર પ્રસજ્ઞાનુમાને પક્ષ , વ્યવસાયશૂન્યજ્ઞાનત્વાદિતિ હેતુ । યદ્વ્યવસાયઃ ૦ इत्यन्वय-व्याप्तिदृष्टान्त । तस्येति गौदर्शनस्य ।

§ ૫ અથ ન વ્યવસાયસ્વભાવત્વેન સમારોપપરિપન્થિત્વ-પ્રમાણત્વહેત્વોચ્ચારિ-પાડપાદિ, તદભાવેડપિ વ્યવસાયજનકત્વમાત્રેણ તયો' ક્વચિદ્વાવાવિરોધાત્ । અનુમાનં હિ વ્યવસાયસ્વભાવં સત્ સમારોપપરિપન્થિ, પ્રમાણં ચ । પ્રત્યક્ષં તુ વ્યવસાય-જનકમિતિ કો વિરોધઃ । ૧' इति चेत् ।

इह तावत् प्रमाणत्वहेतोर्व्याप्तिरुपदर्श्यते—प्रमाणं खल्वविसंवादकमवादिषुः सौगता । अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तम् । अर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-भावाद् निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्यापि, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव । तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्यानशे, स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्तकत्वव्यवहार-विषयत्वसिद्धेः । न हि पुरुष हस्ते गृहीत्वा ज्ञान प्रवर्तयति, स्वविषयं तूपदर्शयत् प्रव-र्तकमुच्यतेऽर्थप्रापकं चेति ॥

§ ૫ બૌદ્ધ—‘સમારોપપરિપન્થિત્વ અને ‘પ્રમાણત્વ’ એ બન્ને હેતુની વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમાં પણ કોઈ સ્થળે માત્ર વ્યવસાયજનકત્વરૂપ સાધ્ય સાથે પણ ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓ હોય છે. અર્થાત્ કવચિત્ એવું બને છે કે—જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક ન હોય તે પણ સમારોપનો વિરોધી અને પ્રમાણ બને છે જેમ કે—અનુમાન એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક છે, અને તે સમારોપપરિપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એવું છે જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક નથી છતાં વ્યવસાયજનક છે, અને સમારોપપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં ‘વ્યવસાયજનકત્વ’ સાધ્ય સાથે સમારોપ-પરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ હેતુને વ્યાપ્ત માનવામાં કશો વિરોધ નથી. અર્થાત્ એ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાથે જ વ્યાપ્ત નથી, પણ વ્યવસાયજનકત્વ સાથે પણ વ્યાપ્ત છે.

જૈન—અહીં બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રથમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વ્યાપ્તિ વિષે વિચાર કરીએ છીએ—પ્રમાણ અવિસંવાદક છે એમ સૌગતો કહે છે. અને અવિસંવાદકત્વ અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, એટલે કે—જે અર્થપ્રાપક હોય તે અવિસંવાદી હોય કારણ કે જે જ્ઞાન અર્થપ્રાપક નથી તે અવિસંવાદી પણ હોતું નથી, જે મહે—નિર્વિષયજ્ઞાન. અને અર્થપ્રાપકત્વ પણ પ્રવર્તકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે—અપ્રવર્તકજ્ઞાન નિર્વિષય જ્ઞાનની જેમ અર્થનું પ્રાપક હોતું નથી, વળી પ્રવર્તકત્વ પણ વિષયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે—સ્વવિષયને

જાણાવનાર જ્ઞાનમા પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય જાણાવનાર જ્ઞાનમા જ 'આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે—જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઈને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(૫૦) અથ ન ચલ્લ પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવતેતિ કૃત્વા સમારોપપરિપન્થિત્વ પ્રમાણત્વ ચ । કિન્તુ વ્યવસાયજનકમેતદિતિ તસ્ય તત્ત્વરૂપત્વમિત્યુક્તૌ કો નામાત્ર વિરોધ इति चेदिति परागङ्गायामाह सूरि.—इह तावदित्यादि । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव ।

(ટિ૦) તદ્ભાવેડપીતિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાભાવેપિ । તયોરિતિ સમારોપપરિપન્થિત્વપ્રમાણત્વહેતો સન્દિગ્ધાનૈકાન્તિકં પ્રમાણત્વમ્ । અવિસંવાદેત્યાદિ । યથા બુદ્ધિપાટવેન પરમાણુદ્વયં પश्यति तथा क्षणक्षય किं न पश्यति, बुद्धिपाटवस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् ' यदि च त न पश्यति प्रत्यक्षम्, तर्हि प्रत्यक्षस्य निरंशता विरुध्यति, एकस्य वस्तुन. परमाणुरूपं दृश्य क्षणक्षयित्वं चादृश्य इति विरुद्धौ धर्मो । तदपीति अर्थप्रापकत्वम् । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानવદેવ । તદપીતિ પ્રવર્તકત્વમ્ ।

તત્રેદં ચર્ચયેતે—કિં દર્શનસ્ય વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યાં વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્રસ્યૈવ વા સંભવેત્ ' પ્રાચિકવિકલ્પે, વિકલ્પકાલે દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વ વ્યવર્તિષ્ઠેત્ ? દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુનઃ—કિમનેન કૃતક્ષૌર-નક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પશ્ચાત્પ્રોલ્લસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતેન કર્તવ્યમ્, તમન્તરેણાપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્ ' તથા ચ “યત્રૈવ જનયેદનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” इति राद्धान्तविरोध, व्यवसाय विनैव विषयोपदर्शकत्वसद्भावे प्रामाण्यस्यापि तं विनैव भावात्, तन्मात्रनिमित्तत्वात् तस्य । कथं चैवं क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि दर्शनस्य विषयोपदर्शकत्वं न प्रसज्यते ' ।

ખૌદ્ધોની આ પ્રકારની જે વ્યાપ્તિ છે, તેની હવે ચર્ચા કરીએ—વ્યવસાય—વિકલ્પ—નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થયા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક અને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાવેત જ વિષયોપદર્શક અને છે ? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે—ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનનો વિકલ્પોત્પત્તિકાળમા નાશ થઈ જાય છે, તો વિષયોપદર્શકત્વ કયા રહેશે ? દર્શન ઉત્પન્ન થતા જ વિષયોપદર્શક અને છે, એવી ખીલ કલ્પના સ્વીકારો તો—મુંડન કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર કોઈ પૂછતુ નથી તેવી રીતે વિષયોપદર્શકતારૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની તે વિષયોપદર્શકતામા શા માટે અપેક્ષા રાખે ? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ.

તો પછી જે વિષયમા દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમાં જ દર્શનની પ્રમાણતા છે' એ તમારા સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે, કારણ કે—વ્યવસાયોત્પત્તિ—વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમા છે, એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે—દર્શનનુ પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

દર્શકતાને લીધે છે, અને વિષયોપદર્શકતા તો દર્શનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તમે માની છે અને જો આમ હોય તો-ક્ષણિક અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ આદિમાં પણ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા સિદ્ધ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) વ્યવસાયોત્પત્તાવિતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । યત્રૈવેત્યાદિ શ્લોકાર્થે પ્રન્થેઽસ્તિ અપરાધ્વં ગુરુમુખાલ્લિખ્યતે-“અભ્યાસપાઠવાપત્તિતારતમ્યાદિમેદત્ ।” યત્રૈવ ચ પનાં કલ્પનામ્ અસ્ય નિર્વિકલ્પકદર્શનસ્ય । વ્યવસાયં વિનૈવેત્યાદિ । અત્ર પાતનિકા-નન્વસ્મામિ પ્રમાણતેત્યુક્તમ્, ભવાન્ચ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ કોઽય ન્યાય इत्येवरूपा ।

(ટિ૦) તત્રેદમિત્યાદિ । દર્શનસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય । વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । તમન્તરેણેતિ નીલાદિવિકલ્પ વિના । યત્રૈવેત્યાદિ । “અભ્યાસપાઠવાસત્તિતારતમ્યાદિમેદત્ ।” इति पूर्वार्धम् । પનામિતિ સત્વૃતિ વિકલ્પમ્ । યદુક્ત “અનિરૂપિતતત્ત્વાર્થા પ્રતીતિ સંવૃતિર્મતા” । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તમિતિ વિકલ્પમ્ । તન્માત્રેતિ વિષયોપદર્શકત્વમાત્રહેતુત્વાત્ । તસ્યેતિ પ્રામાણ્યસ્ય ।

અથાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય-इत्यध्यवसायव्यापारवत एवास्य विषयोपदर्शकत्वमवतिष्ठते, न पुनस्तमन्तरेणेति चेत् । तदप्यल्पम्, निर्विकल्पककार्यत्वेन व्यवसायस्य ततो भिन्नकालत्वात् तेन तस्य व्यापारवत्त्वानुपपत्तेः । अस्तु वैतत् । तथापि तद्व्यापारभूतोऽसौ व्यवसायो दर्शनगोचरस्योपदर्शकः, अनुपदर्शको वा स्यात् ? यद्युपदर्शकः, तदा स एव तत्र प्रवर्तकः प्रापकश्च स्यात् । ततोऽपि संवादकत्वात् प्रमाणम्, न पुनस्तत्कारणीभूयमाभेजानं दर्शनम् । अथानुપदर्शकः, कथं दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकम्, अतिप्रसङ्गात्, संशयविपर्ययकारणस्यापि तस्य स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः ? दर्शनविषयसामान्यव्यवसायित्वाद् विकल्पस्य तज्जनकं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकम्, नेतरदिति चेत् । तदशस्यम्, दर्शनविषयसामान्यस्यान्याऽपोहलक्षणस्यावस्तुत्वात्, तद्विषयव्यवसायजनकस्य वस्तूपदर्शकत्वविरोधात् ।

બૌદ્ધ-દર્શનનો વ્યાપાર અધ્યવસાય સુધી છે, માટે અધ્યવસાયરૂપ વ્યાપારવાળું જ દર્શન વિષયોપદર્શક છે, પરંતુ અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર વિનાનું દર્શન વિષયોપદર્શક નથી.

જૈન-આ બરાબર નથી. કારણ કે-અધ્યવસાય-વ્યવસાય-વિકલ્પ એ નિર્વિકલ્પકના કાર્યરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પકથી ભિન્નકાલીન છે, માટે નિર્વિકલ્પકને વ્યવસાય વડે વ્યાપારવાળું કહી શકાય નહીં. અથવા એમ હોય તો પણ એ દર્શનના વ્યાપારરૂપ વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે કે અનુપદર્શક છે ? જો ઉપદર્શક હોય તો વ્યવસાય જ દર્શનવિષયમા પ્રવર્તક અને પ્રાપક થશે, અને એ રીતે સવાદક હોવાથી વ્યવસાય જ ‘પ્રમાણ’ થશે પરંતુ વ્યવસાયના કારણરૂપ દર્શન તો પ્રમાણ નહીં થાય. અનુપદર્શક હોય તો-વિકલ્પને

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે—સંશય અને વિષયયના કારણરૂપ બે દર્શન છે, તેમા પણ સ્વવિષયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે કારણ કે—દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ વિષયોપદર્શક ન હોય છતાં દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજ્ઞાનોનું જનક દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઈ જશે

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે, તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે—બે દર્શને એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વવિષયોપદર્શક બને નહીં અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઈ સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે—દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ-વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે—તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ દર્શનાત્ । તેનેતિ વ્યવસાયેન । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તત્કારણી-ભૂયમિતિ તત્કારણત્વમ્ । આમેજાનમિતિ પ્રાપ્તમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । સ્વવિષયોપદર્શ-કત્વાપચ્છેરિતિ । 'સંશયિતસ્થાણુપુરુષસ્વલક્ષણઃ 'સ્વવિષય । દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવ-સાયિત્વાદિતિ । દર્શનવિષયસામાન્ય વ્યવસયીત્યેવશીલ તસ્ય^૧ ભાવસ્તસ્માત્ । તડ્ઝનક-મિતિ વિકલ્પજનકમ્ ।

(ટિ૦) અસ્યેતિ દર્શનસ્ય । તમિતિ અધ્યવસાયમ્ । તેનેતિ નિર્વિકલ્પકેન । તસ્યેતિ વ્યવસા-યસ્ય । તદ્વ્યાપારેતિ દર્શનવ્યાપારસ્વરૂપ । સ એવેતિ વ્યવસાય । તન્નેતિ દર્શને । તત્કારણીતિ વિકલ્પસ્ય કારણભાવ મજમાનમ્ । સંશયેત્યાદિ । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । દર્શનવિષયેતિ દર્શનસ્ય ચોડ્સૌ વિષયસ્તસ્ય યત્સામાન્યં તત્ર વર્તિત્વાત્ । તડ્ઝનકમિતિ વ્યવસાયોત્પાદકમ્ । દર્શનેતિ દર્શનસ્ય વિષયો ઘટાદિસ્વલક્ષણ તસ્ય યત્સામાન્યં તસ્ય । તદ્વિષયેતિ સામાન્ય-ગોચરવિકલ્પોત્પાદકસ્ય દર્શનસ્ય ।

અથ દૃશ્યવિકલ્પ્યયોરેકીકરણાદ્ વસ્તુપદર્શક એવ વ્યવસાય ઇતિ ચેત્ । નન્વે-કીકરણમેકરૂપતાપાદનમ્, એકત્વાધ્યવસાયો વા ' પ્રાચિ પક્ષે, અન્યતરસ્યૈવ સતત્ત્વં સ્યાત્ । દ્વિતીયે તુ, ઉપચરિતમેવાનયોરૈક્યમ્ । તથા ચ કથમેષ વ્યવસાયો વિષ-યોપદર્શક સ્યાત્ ' ન હિ ઘણ્ડ કુણ્ડોઘ્નીત્વેનોપચરિતોઽપિ પયસા પાર્શ્વે પૂરયતિ ।

કિન્ચ, તદેકત્વાધ્યવસાયો દર્શનેન, વિકલ્પેન, જ્ઞાનાન્તરેણ વા મન્વેત્ ' નાથેન, દર્શનશ્રોત્રિયસ્યાધ્યવસાયશ્ચપાકસંસ્પર્ગસંભવાત્ । ન ચ તસ્ય વિકલ્પ્યં વિષ-યતામેતિ । ન દ્વિતીયેન, વિકલ્પક્રૌંણપસ્ય દૃશ્યદાગરથિ ગોચરયિતુમપર્યાપ્તિવાત્ । નાપિ તૃતીયેન, નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિકલ્પયુગલાનતિક્રમેણ દૃશ્યવિકલ્પ્યદ્વયવિષય-

ત્વવિરોધાત્ । ન ચ તદુભયાગોચરં જ્ઞાનં તદુભયૈક્યમાકલયિતું કૌઘલમાલમ્બતે । તથા-
હિ-યદ્ યદ્ ન ગોચરયતિ, ન તત્ તદૈક્યમાકલયિતુ કુઘલમ્ । યથા-કલગજ્ઞાનં
વૃક્ષત્વર્ગિગપાત્વયોઃ । તથા ચ પ્રકૃતમિતિ । તન્ન વ્યવસાયજનનાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામા-
ણ્યમુપપાદકમ્ ।

બૌદ્ધ-દૃશ્ય-વસ્તુ, અને વિકલ્પ્ય-અવસ્તુ, એ બન્નેનું એકીકરણ કરવાથી
વ્યવસાય વસ્તુનો ઉપદર્શક બની જ શકે છે.

જૈન-આ એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન અર્થાત્ બન્નેની એકરૂપતા કરી
દેવી તે છે કે એકત્વવ્યવસાયરૂપ, અર્થાત્ બન્નેને એક બાણવા એ છે ?
એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન હોય તો-એમાંથી કોઈ એકનું જ સ્વરૂપ રહેશે
પરંતુ બીજાનું નહીં રહે. એકીકરણ એટલે એકત્વાધ્યવસાય હોય તો-દૃશ્ય અને
વિકલ્પ્યનું અર્થ ઉપચરિત-ઉપચારવાળું થયું, તો એકત્વાધ્યવસાય, એ વિષયો-
પદર્શક કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-ગાય તરીકે ઉપચાર કરવા માત્રથી સાંઠ
કાઈ દૂધનું વાસણ ભરી દેતો નથી.

વળી, દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યના એકત્વનો અધ્યવસાય દર્શનથી થાય છે કે
વિકલ્પથી કે કોઈ બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ? દર્શનથી તો થાય નહીં, કારણ કે-
દર્શનરૂપ શ્રોત્રિય-વૈદિકગ્રાહ્ય અધ્યવસાયરૂપ ચાંડાળને સ્પર્શ કરે એવો સંભવ
જ નથી, કારણ-કે-દર્શન નિર્વિકલ્પ હોઈ કદી અધ્યવસાયરૂપ હોતું જ નથી, અને
તે વિકલ્પ્યને વિષય પણ કરતું નથી અને જો વિષય ન કરે તો દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો
એકત્વાધ્યવસાય દર્શન કેવી રીતે કરે ? વિકલ્પથી પણ એકત્વાધ્યવસાય
થાય નહીં, કારણ કે-વિકલ્પરૂપ રાક્ષસ દૃશ્યરૂપ રામને કબજે કરવા-
વિષય કરવામાં અસમર્થ છે, તો એકત્વાધ્યવસાય કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાનાન્તરથી
પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહીં, કારણ કે-એ જ્ઞાનાન્તરને નિર્વિકલ્પ માનવામાં
આવે કે સવિકલ્પ માનવામાં આવે તો પણ તે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એ બન્નેને
તો વિષય કરી શકે જ નહીં, અને બન્નેને વિષય કર્યા વિના એકત્વાધ્યવસાય
સંભવશે જ નહીં. તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-જો જ્ઞાન જો પદાર્થને
વિષય કરતું નથી તે જ્ઞાન તે પદાર્થનું ઐક્ય કરવામાં કુશળ-સમર્થ હોતું
નથી, જેમકે-ઘટજ્ઞાન એ વૃક્ષ અને શિશપાને વિષય કરતું નથી, તેથી વૃક્ષ અને
શિશપાનું એકત્વ કરવાને સમર્થ પણ નથી, એ જ રીતે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યને
વિષય નહિ કરનારું જ્ઞાન પણ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય કરવા સમર્થ
નથી. આ પ્રકારે વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ
થઈ શકતું નથી.

(૫૦) દૃશ્યવિકલ્પ(કલ્પ્ય)યોરિતિ દર્શનવિષયવિકલ્પવિષયયો ।

નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકયુગ્લાનતિક્રમેણેત્યાદિ । 'યદ્ધિ જ્ઞાનાન્તરં પરિકલ્પ્યતે તન્નિ-
ર્વિકલ્પકં વા ભવિષ્યતિ સવિકલ્પક વા ભવિષ્યતિ । એતદ્ યુગલં નાતિક્રમતિ । નિર્વિકલ્પકં ચેત્,
દૃશ્ય વિષય । સવિકલ્પક ચેત્, તર્હિ વિકલ્પ્ય વિષય. ।

(ટિ૦) અન્યતરસ્યેતિ દ્વયોર્મધ્યાદેકસ્ય । સતત્ત્વમિતિ સ્વરૂપ ન દ્વિતીયસ્ય વિરોધાત્ ।
 एष इति उपचरितैकत्वाध्यवसायः । किञ्च तदेकेति तयो दृश्यविकल्पयोरेकीकरणम् ।
 न च तस्यેતિ दर्शनस्य । विकल्प्यमिति वस्तु । तदुभयेति तत् दृश्यविकल्पोभयमगोचरोऽ-
 विषयो यस्य । तथाहीत्यादि । यदिति ज्ञानं कर्तुं । यदिति वस्तु ।

કથં ચૈતત્ ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્તગત્યાદાવપ્યનુરૂપં વિકલ્પં કદાચિદ્ નોત્પા-
 પાદયતિ ' સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્જૃમ્ભમાણાક્ષણિકત્વાદિસમારોપાનુપ્રવેગાદિતિ ચેત્ ।
 તદપેશલન્, નીલાદાવપિ તદ્વિપરીતસમારોપપ્રસક્તે' । કથમન્યથા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્
 તદર્શનભેદો ન ભવેત્ ' ન હ્યનંશં દર્શનં ક્વચિત્ સમારોપાક્રાન્તં, ક્વચિન્નેતિ વક્તું યુક્તમ્ ।

અથ તત્તદ્વ્યાવૃત્તિવગ્દર્શનગત્યાપિ દર્શનસ્ય તથા પરિકલ્પનાદદોષઃ, સમા-
 રોપાક્રાન્તેભ્યો હિ વ્યાવૃત્તસમારોપાક્રાન્તમ્, અસમારોપાક્રાન્તેભ્યસ્તુ વ્યાવૃત્તં સમા-
 રોપાક્રાન્તં તદુચ્યત્તેતિ । તદપ્યસૂપપાદમ્, યતો વ્યાવૃત્તિરપિ વસ્ત્વંગં કઞ્ચિદાશ્રિત્ય
 કલ્પ્યેત, અન્યથા વા ? અન્યથા ચેત્, ચિત્રમાનુરપ્યચન્દ્રવ્યાવૃત્તિકલ્પનયા ચન્દ્રતામા-
 દ્રિયેત । વસ્ત્વંગાશ્રયણપક્ષે તુ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' । તથાહિ—તદર્શનં યેન સ્વમા-
 વેન સમારોપાક્રાન્તેભ્યો વ્યવર્તિષ્ઠ, ન તેનૈવાસમારોપાક્રાન્તેભ્યોઽપિ, યેન ચાઽમીભ્યો
 વ્યવર્તેત, ન તેનૈવ તેભ્યોઽપિ, તયોર્દયોરપિ વ્યાવૃત્તયોરૈક્યાપત્તેઃ । યદિ પુનઃ સ્વ-
 ભાવભેદોઽપિ વસ્તુનોઽતત્ત્વભાવવ્યાવૃત્ત્યા કલ્પિત એવેતિ મતમ્, તદા કલ્પિતસ્વભાવાન્તર-
 કલ્પનાયામનવસ્થા સ્થેમાનમાસ્તિધ્નુર્વાત । તતો ન વ્યવસાયજનનાદસ્ય પ્રામાણ્યમ-
 નુગુણમ્, કિન્તુ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાદેવ । એવં પ્રામાણ્યસહચરં સમારોપપરિપન્થિત્વમપિ
 વાચ્યમ્ ॥૭॥

વળી, એ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશુશ્રુક્તિમા પણ કોઈ
 વખત અનુરૂપ વિકલ્પને શા માટે ઉત્પન્ન કરતું નથી ?

ખૌદ્ર—ક્ષણિકાદિ વિષે અનાદિકાલીન વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થનાર
 'આઃઅક્ષણિકાદિરૂપ છે' એવો સમારોપ—આન્તિ થઈ જવાના કારણે ક્ષણક્ષય
 અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશુશ્રુક્તિ વિષે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી
 શકતું નથી.

જૈન—આ ચોક્કસ નથી, કારણ કે—ક્ષણિકત્વથી અભિન્ન એવા નીલાદિના
 દર્શનમાં પણ નીલાદિ વિષે વિપરીત સમારોપ—આન્તજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે,
 અને એમ ન માનો તો—એટલે કે—નીલાદિમાં સમારોપ નથી અને ક્ષણક્ષયાદિમાં
 સમારોપ છે, એમ માનો તો વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થવાથી દર્શનમાં ભેદ કેમ
 નહીં થાય ? અર્થાત સમારોપ વિનાનું અને સમારોપવાળું એમ બે દર્શન
 માનવા પડશે, કારણ કે—નિરંશ—અખંડ નીલાદિદર્શન કોઈ એક વિષયમાં સમા-
 રોપથી આક્રાન્ત અને બીજા કોઈ વિષયમાં સમારોપથી અનાક્રાન્ત છે, એમ
 કહેવું તે તો યુક્ત નથી.

બૌદ્ધ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે? વ્યાવૃત્તિ જે વસ્તુશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રલાતુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જે વસ્તુના અશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો. તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત નથી કારણ કે—એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો—તે બન્ને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતસ્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે ‘વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ‘વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે’ એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રામાણ્યના સહચર ‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું ભેદંએ. ॥ ૭ ॥

(૫૦) સ્વવિકલ્પવાસનાવલસમુજ્ઞમ્ભમાણેત્યાદિ । ‘મદીયેય ચોષિદ્’ ‘અહમેનામુદ્ધ-ક્ષ્યામિ’ ‘અહમેનામુપશ્લોક્યે’ इत्यादि । तथा परिकल्पनादिति साशत्वपरिकल्पनात् ॥૭॥

(ટિ૦) કથં ચૈતદિતિ નિર્વિકલ્પકમ્ । સ્વવિકલ્પેતિ સ્વવિકલ્પાર્થમનાદ્યવિદ્યાવલેનોલ્લસમાનો યોડક્ષણિકત્વાદિસમારોપો આન્તિજ્ઞાન તસ્યાનુપ્રવેશાત્ । નીલાદાવપીતિ નિર્વિકલ્પકદર્શનેડ્વિ । તદ્વિપરીતેતિ નીલાદિદર્શનાદ્વિપરીતો વિકલ્પસ્તસ્ય । કથમન્યથેતિ નીલાદૌ ક્ષણક્ષયાદૌ ચેત્સમા-રોપાનુપ્રવેશો ન તુલ્ય । તદ્દર્શનેતિ નીલાદિદર્શનમ્ । અથ તત્તદ્વ્યાવૃત્તીતિ અન્યાપોહ-સામર્થ્યાત્ । તથેતિ મેદપરિકલ્પનાત્ । અદોષ इति મેદસ્ય । વસ્ત્વંશમિતિ દર્શનમ્ । તતો ન વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પાદકત્વાત્ । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય ॥૭॥

સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તમિતિ સમારોપં પ્રરૂપયન્તિ—

અતસ્મિંસ્તદધ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અત્પ્રકારે પદાર્થે તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ इत्यर्थः ॥૮॥

પૂર્વસૂત્રમાં ‘સમારોપનુ વિરોધી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે ‘સમારોપ’નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતત્માં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે ‘સમારોપ’ છે. ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમા તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ૮ ॥

અર્થેનં પ્રકારતઃ પ્રકટયન્તિ—

સ વિપર્યયસંશયોનધ્યવસાયભેદાત્ ત્રેધા ॥૯॥

ઉત્તાનાર્થમદઃ ॥૯॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અનધ્યવસાય આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે ૯

અથોદ્દેગાનુસારેણ વિપર્યયસ્વરૂપં તાવત્ પ્રરૂપયન્તિ—

વિપરીતૈકકોટિનિષ્ઠક્રૂનં વિપર્યયઃ ॥૧૦॥

§ ૧ વિપરીતાયા અન્યથાસ્થિતાયા એકસ્યા એવ કોટર્વસ્ત્વંગસ્ય નિષ્ઠક્રૂનં નિયનં વિપર્યય ઇતિ ॥૧૦॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામા આંચું છે—

§ ૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦.

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જ કોટિ એટલે વસ્તુનો એક જ અશ. તેનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦

(ટિ૦)— અથોદ્દેશેતિ । ઉદ્દેશ સમાસતો નિર્દેશો વ્યાસત ।

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા શુક્તિકાયામિદં રજતમિતિ ॥૧૧॥

§ ૧. યથેત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, અગ્રેડપિ સર્વત્ર । શુક્તિકાયામરજતાકારાયામ્ 'ઈદં રજતમ્'ઈતિ રજતાકારતયા જ્ઞાનં વિપર્યયો વિપરીતત્વાતિરિત્યર્થઃ । ઇતિગ્રન્થ ઉલ્લેખાર્થઃ અગ્રેડપિ । ઉદાહરણસૂત્રં ચેદમ્—અન્યેષામપિ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયવિપર્યયાણાં પીતશઙ્ખજ્ઞાનાદીનામ્, તદિતરપ્રમાણયોગ્યવિષયવિપર્યયાણાં હેત્વામાસાદિસમુત્થજ્ઞાનાનાં ચોપલક્ષણાર્થમ્ ।

§ ૨ અત્ર વિવેકાત્વાતિવાદી વદતિ 'વિવાદાસ્પદમ્—ઈદં રજતમ્'ઈતિ પ્રત્યયો ન વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્ય, તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્ । યદ્ યથા વિચાર્યમાણં નોપપદ્યતે, ન તત્ તથા સ્વીકર્તવ્યમ્, યથા—સ્તમ્ભઃ કુમ્ભરૂપતયેતિ ।

ન ચેદં સાધનમસિદ્ધિમધારયત્ । તથાહિ—કિમિદં પ્રત્યયસ્ય વૈપરીત્યં સ્યાત્—અર્થ-ક્રિયાકારિપદાર્થપ્રત્યાયકત્વમ્, અન્યથા પ્રથનં વા 'આથે ભેદે, વિવાદાસ્પદપ્રત્યયપ્રત્યાયિતે પદાર્થે કિમર્થક્રિયામાત્રમપિ નાસ્તિ, તદ્વિશેષસાધ્યા વા સા ન વિદ્યતે 'નાથ' પક્ષઃ,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ^२ ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि कापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीर-
समीरणाशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः
क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसी-
येत ^२ । न स्वनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन,
किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ^१ नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् ।
नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्यौगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तर्कि विजातीयम् सजातीयं वा स्यात् ^२ विजातीयमप्येकसन्तानम्,
भिन्नसन्तानं वा ^१ भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजाती-
यमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा ^१ एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ^२ द्वय-
मपीदं संवाददत्तहस्तावच्छ्रं कथं वैपरीत्यावबोधवुराधौरेयतां दधीत ^१ भिन्नविषयम-
प्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ^२ उभयत्रापि पटज्ञान पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधबद्धकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वे-
नोल्लसति । ननु किमिदं तस्य तदबाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये
प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्या-
ज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पट-
ज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन
प्रतिहन्तुं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्ति-
स्तस्य तेन प्रतिबन्धु पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति, सद् वा ^२ असच्चेत् । असत्ख्यातिरेवेयं
स्यात् । सच्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ^१ यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेयं भवेत् ।
अन्यत्र तु सतः कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ^२ दोषमाहात्म्या-
दिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्थनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं
प्रत्यकिञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिद्ध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्ते । अत एव न विरुद्धमपि । ततः
सत्यमेवैतत् सवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करणोद्भवदोष
वशाच्छ्रुतिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेन उदाहरणम्—

यथा धीपमां 'यथा रजत-यांही छ' अेषु ज्ञान थयुं ते. ११.

§ ૧ સૂત્રમાં 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે જાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં 'આ રજત-ચાંદી છે,' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે ભાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતજ્ઞાતિ કહેવાય છે-એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમાં 'ઇતિ' શબ્દ ઉલ્લેખ-જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ 'ઇતિ' શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક જાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય વિષયમાં થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર હેત્વાભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે-એમ સમજવું.

§ ૨ આ બાબતમાં વિવેકાજ્ઞાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે—વિવાદાસ્પદ છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય-વિપરીતજ્ઞાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે-વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતા જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે-જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

'વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી'-આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું ? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ માનો તો-વિવાદાસ્પદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી ? શુક્તિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી ? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો-સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાલે ક્યાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહો તો-અતિપ્રચલિત વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કંઈ પણ ઇષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે-તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે ? જ્ઞાન પોતે જ જો પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જણાય છે, એમ માનો તો-તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે-વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલા જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં ? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકશે નહીં, કારણ કે-તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો—વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે—એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન—તેની વિપરીતતા બાજુ છે એમ કહો તો—તે ઉત્તરજ્ઞાન વિબ્લતીય છે કે સંભતીય ? વિબ્લતીય હોય તો—તે એક સંતાન—એક જ પુરુષનું છે કે સિન્ન સંતાનનું—સિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે સંભતીય કહો તો—તે એકવિષયવાળું છે કે સિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે સિન્નસંતાનનું છે ? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સવાદરૂપ હોઈ હાથના ટેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના બોધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. સિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે સિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

જૈન—બાધા ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનાં બોધક નથી, પરંતુ બે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું બોધક છે.

પ્રાભાકર—અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે બે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમદ્વંક—એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં બે પ્રતિબંધક હોય તે—અર્થાત્ તેના ફળને બે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે—તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન બેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી સિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે—ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ધાતક—પ્રતિબંધક થઈ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે—ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબંધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે—ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ ફલ તો પહેલાથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલા જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થવો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું બે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત્ રજતનું ભાન થયું હોત તો—આ અસત્ખ્યાતિ થઈ, એટલે કે અસત્તનું ભાન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો—તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો—એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઈ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સન્નુબ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્નુબમાં થતો નથી.

શ્લોક—અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે-દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્ય ને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઈ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમાં તો તે અક્રિયિત્કર છે. એટલે ‘વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી’ અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે-વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ્ છે અને વિપક્ષમાથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમા ‘આ રજત છે’ એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે-એ જ્ઞાન ‘આ’ (હમ્) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. અને ‘રજત’ અંશમાં સ્મરણ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુદ્ધિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનો ભેદ-વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાખ્યાતિ (ભેદનું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાખ્યાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(૫૦) इति शब्द उल्लेखार्थ इति उल्लेखो रीति । इतरप्रमाणेत्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या ।

વિવેકાખ્યાતિવાદીતિ મેદાપ્રતિભાસનવાદો । અર્થક્રિયાકારિપદાર્થાઽપ્રત્યાયકત્વમિતિ સાધ્યે અર્થક્રિયાકારિણ પદાર્થ ન પ્રત્યેતિ ન પરિચ્છિનન્તિ । પદાર્થે इति રજતરૂપે । તદ્વિશેષ-સાધ્યેતિ વિવાદાસ્પદપ્રત્યયસાધ્યા । શુક્તિસાધ્યાયા इति કુઙ્કુમનિક્ષેપાદિકાયાઃ । દ્વિતીયે ત્વિતિ તદ્વિશેષસાધ્યેત્યસ્મિન્ । તાવત્ તથ્યકલઘૌતવોધેઽપીતિ ન કેવલ વિપરીતવોધે । ક્વાપિ સા નાસ્ત્યેવેતિ સા ક્રિયા । આશુબ્યપાયિપયોબુદ્બુદવોધેઽપીતિ બુદ્બુદેશ્વપયસ્ય બુદ્બુદજ્ઞાનમપિ ત્રાક્ષુપં વિનષ્ટમ્ । અતો જ્ઞાનસ્ય કાલાન્તરમ્ ।

તત્પુરસ્સરપક્ષે ત્વિતિ અન્યથાપ્રયનપક્ષે । વૈપરીત્યાવસાયે इति । તત્ સ્વસ્ય વૈપરી-ત્યમવસ્યતિ સ્વયમેવેતિ વિકલ્પે । પૂર્વજ્ઞાનેનેતિ વિપરીતજ્ઞાનાત્ પૂર્વજ્ઞાનેન । સ્વકાલસ્યેનેતિ પૂર્વકાલસ્યેન । તત્કાલસ્યેનેતિ વૈપરીત્યકાલસ્યેન । તત્ કિમિત્યાદિ તદુત્તરજ્ઞાનમ્ ।

વિજાતીયમિતિ આદૌ ‘પટજ્ઞાન પશ્ચાત્’ ‘ષટજ્ઞાનમિતિ વિજાતીયમ્ । સજાતીયમિતિ આદૌ પટજ્ઞાન પશ્ચાદપિ પટજ્ઞાનમિતિ સજાતીયમ્ ।

પક્સન્તાનમિતિ એકપ્રમાણતમ્ । મિન્નસન્તાનમિતિ મિન્નપ્રમાણતમ્ । પટજ્ઞાન-સ્ય વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેદિતિ । યદ્યદુત્તરજ્ઞાન તેન તેન પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતે । તત્તથ ‘ષટજ્ઞાનેનોત્તરેણ’ ‘પટજ્ઞાનસ્ય પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતામ્’ । એકવિષયમિતિ એકં પટ પગ્યતિ । મિન્નવિષયમિતિ વહૂન્ પટાન્ પદ્યતિ । સંવાદદત્તહસ્તાવલમ્બમિતિ સ્વવિષય-નિયતમ્ । તથા ભવેદિતિ વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેત્ ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य । मिथ्याज्ञानमपीति न केवल सत्यज्ञानम् । प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक् । उपादानादिसंविदोऽपीति । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादित्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । अन्यत्रेति दृक्शैलादौ । तदा तथ्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्या-
तिरेव । पुरस्सरगोचर पदेति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्र
सतो रजतस्य तत्र चकासन विपरीतकार्योत्पत्ति । तथा विचार्यमाणस्येति तथा वैपरीत्येन
विचार्यमाणस्य । तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य । व्यभिचारीति अनकान्तिकम् ।

(टि०)- उदाहरणसूत्रमित्यादि । तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकर । तद्विशेषेति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन
साध्या साऽर्थक्रिया । तस्या इति अर्थक्रियायाः । सेति अर्थक्रिया । तत्पुर इत्यादि ।
तथेति अन्यथा प्रथनरूपम् । तस्येति रजतज्ञानस्य । स्वैनैवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । पूर्व-
ज्ञानेनेति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । अथ पूर्वेति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत्तत्पदार्थविषयेन
ज्ञानेन । तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन । तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले । ज्ञानयोरिति
ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, “जुगवं दो नत्थि उवओगा” इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात्
पटज्ञानमिति विजातीयम् । आदौ पटज्ञान पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

पकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । उभयत्रापीति । तथेति वैपरीत्यावसायि
जायेत । इदं तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदिति उत्तरज्ञानम् । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । उभयत्रेति
मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । तस्यापीति घटज्ञानस्यापि । तदुपमर्देनेति पटज्ञानोपमर्देन । तस्येति
पूर्वज्ञानस्य । तेनेति बाधकस्वभावोत्तरज्ञानेन । न फलोत्पत्तिरित्यादि । तस्येति पूर्वज्ञानस्य ।
तेनेति उत्तरज्ञानेन । उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । अन्यत्रेति हृष्टपृष्टादौ । तत्रेति विपरीत-
प्रत्यये । असिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः । विपश्चादिति स्वीकर्तव्यलक्षणात् । अत एवेति
विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

१३ अत्राभिदध्मे-ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिषत् विकल्पाः,
तत्र शुक्र्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्रकारेण यत्प्रथनं तत्स्वरूपं
वैपरीत्यं ‘नेदं रजतम्’ इत्येव तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति
ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकत्वविकल्पाभ्यां शेषं तु विकल्पनिकुरम्ब
तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीय सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं ते स्यात् ‘ननु वितीर्ण-
मेव । अस्तु यकिञ्चित् । तदुपमर्देन चेदुत्पद्यते, तदा तदखिलं बाधकं सत् तस्य
तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, यतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं
स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनम्-‘यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात्,
तद् रजतं न भवत्येव’ इति ।

અપિ ચ, મેદાહ્યાતાવપિ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોર્મેદાહ્યાનં કિં સ્વેનૈવ વેદ્યતે ?—
 ઇત્યાદિ સકલવિકલ્પપેટકમાટીકત એવ—ઈતિ સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદ્ ભવતઃ ।

જૈન—તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમોએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે—અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તે જ વિપર્યય છે, અને તેનું અવધારણુ-નિશ્ચય ‘આ રજત નથી’ એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથમ અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ બે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિડમ્બનારૂપ છે. અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

શકા—તે વિજ્ઞાતીય છે કે સજ્ઞાતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે ?

સમાધાન—ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે તે ગમે તેવું હો, પણ જો તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે.

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે—પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું ભાન કરાવવું એટલે કે—‘મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, ભેદાખ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું ભેદાખ્યાન ‘શું સ્વતઃ જણાય છે’ ઇત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમોએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા—મારી—મરકીનું ઉત્થાપન કરેલ છે

(૫૦) પશ્ચાદુજ્જૃમ્ભમાણેન વાધકેનાવધાર્યતે ઇતિ ઉત્તરજ્ઞાનેનાવધાર્યતે ।

તદ્વિજ્ઞાતીયમિતિ વિજ્ઞાતીયં વા સજ્ઞાતીય વા । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । તત્પ્રતિભાત-
 વસ્ત્વસત્ત્વહ્યાપનમિતિ અસત્ત્વહ્યાપનમુપમર્દઃ ।

સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદિતિ । યથા કશ્ચિત્ કૃત્યાં મારિસુત્યાપયતિ । સા ચોત્થિતા સતી તમેવ હન્તિ ।

(દિ૦) અથ વિજ્ઞાતીયમિત્યાદિ । તદિતિ ઉત્તરજ્ઞાનમ્ । તે ઇતિ હે સમાધાનવાદિન્ તવ । તસ્યેતિ રજતમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । કિન્તુ તત્પ્રતીતિ તેન પૂર્વજ્ઞાનેન પ્રતિભાતં પ્રતિભાસિતં યદ્ વસ્તુ તસ્ય અસત્ત્વહ્યાપનમ્ ।

અપિ ચેત્યાદિ । મેદાહ્યાતાવપિતિ વિવેકાહ્યાતાવપિ ।

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાઽપેક્ષ્યેત ? તન્ન, સંવૃત-
 સ્વાકારાયાઃ સમુપાત્તરજતાકારાયાઃ શુક્તિકાયા એવાત્ર પ્રતિભાનાત્ । વસ્તુત્થિત્યા

૧ મુપસ્યાં લ । ૨ અથ પૂર્વાનુમૂરજતપ્રતિભાને મુપા ।

હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષગ્રહણાભાવાત્ સંવૃતસ્વાકારા, ચાકચિવ્યાદિ-
સાધારણધર્મદર્શનોપજનિતરૂપ્યસ્મરણાઽઽરોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાત્તરજતાકારા
ઇત્યભિધીયતે । યત્ સ્વલ્લ યત્ કર્મતયા ચકાસ્તિ તત્ તત્રાઽઽલમ્બનમ્ । એતચ્ચ શૃંગ્ગ-
ગ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્યેવ । સૈવ હિ દોષવગાત્ તથા પ્રતિમાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવગાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિતમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયા' કુલ-
પક્ષ્મલાક્ષ્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણભાષણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદક્ષીકૃતમેવ, પ્રકૃતરજત-
સ્મરણસ્યાઽનુભૂતરજતદેગાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેગ એવ પ્રવૃત્તિ
જનકત્વસ્વીકારાત્ । મેદાઽગ્રહણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્ય તદવિરુ-
દ્ધમિતિ ચેત્ । દોષાન્ સહકારિણોઽપેક્ષ્ય દૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

શંકા—પ્રસ્તુતમા 'આ રજત છે' એવું પ્રતિભાન-જ્ઞાન છે તો તે જ્ઞાન છીપની
અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે ?

સમાધાન—આ શંકા ન કરવી કારણ કે-પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ
રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપતું જ 'આ રજત છે' એ પ્રકારે પ્રતિભાન-જ્ઞાન
થાય છે, એટલે ખરી રીતે તો એ છીપ જ છે, પણ છીપમા રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ
વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ-જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું
છે એમ કહેવાય, અને આકચિક્યાદિ-ચળકાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારનો
આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્
સમક્ષમા છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ
પ્રકારે રજતજ્ઞાનમા છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમા કર્મરૂપે જણાય
છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમા આલંબન-વિષય-જેય કહેવાય છે અને આગળીથી નિર્દેશ
કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે
જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે-
લબ્ધરૂપ શોભાનો ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા(કુલાંગના)મા પણ વ્યવહાર-
વિરુદ્ધ જોઈને બોલવું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લબ્ધત્યાગરૂપ દોષના બળથી
હેબાય છે. અને તમોએ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે
કારણ કે-પ્રસ્તુતમા રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ
કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના સહકારમાં જ્યારે લેદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે
આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે-ઇન્દ્રિય પણ જ્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે
વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(प०) अथ प्रकृतज्ञाने^१[इ]त्यवधार्यते । रजतप्रतिभाने इति मौलपाठ । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूतं टङ्कशिलादिकम् । तेनेति विवादास्पदप्रत्ययेन । शुक्तिकापेक्ष्येतेति शुक्तिकापेक्षा न युक्त्यर्थः । तस्मात् सत्यमेवैतत् सवेदनद्वयमिति भावार्थः । तन्नेति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासन न । अत्र प्रतिभानादित्यतोऽप्ये एतदेव व्याख्यातोति गम्यम् । कर्मतयेति देवदत्त शुक्तिशकल रजतरूप पश्यति । शृङ्गग्राहिकयेति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम् ।

(टि०)— कथं तेनेति रजतज्ञानेन । पत्रात्रेति रजतज्ञानप्रदेशे । यत्स्वत्विति यद् वस्तु यत्र ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घट जानाति इत्यत्र दृश्यते । तदिति वस्तुचकासनम् । तत्रेति ज्ञाने । एतच्चेति वस्त्वालम्बनम् । शृङ्गेति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः । सैवेति शुक्तिः । दोषेति नेत्रदोषः । तथेति रजतत्वेन । औत्सर्गिकेति मुख्यम् । भेदाग्रहणमिति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । हृषीकस्येति इन्द्रियस्य । तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । तथेति अविरुद्धम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंविक्तेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते—यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च—विवादपटं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेव यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा । नावः, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विपरीतख्यातिप्रसक्तेः *भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि साधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रजतत्वस्यैव, शुक्तिगतस्य त्वनियतदेगकालस्मर्यमाणरजतासमविनियतदेगकालत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंविक्ती अपि स्वसविदिते प्राभाकराणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया, तदाऽपि विपरीतस्यातिरेकः । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहद्बृत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः ॥११॥

पणी, प्रत्यभिज्ञान द्वारा यत् प्रकृत रजतज्ञानेन विपर्यय शुक्ति-छीप इतीत्येव सिद्धं थाय छे, शरणु डे-वे पदार्थं भवे पडेलं रजतरूपे नष्टायो इती

१ ज्ञानेन ल । २ स्वेव मु ।

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશક્તિ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે-શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે-સત્યરજત-જ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુરચ્છ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુસરનાર મીમાસકો તુરચ્છ અભાવને માનતા નથી. ખીન્ને પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-લિન્ન પદાર્થોને અલિન્નરૂપે જાણવામાં વિપરીતખ્યાતિ થઈ જશે.

શંકા—સેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે આકચિક્ય આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી, કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વખતે આકચિક્યાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

શંકા—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી લિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદાપ્રતિભાસી કહેવું જોઈએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યા માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃત-રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે-શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી, કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મનો પ્રતિભાસ છે વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ ભાનમાં આવતાં હોય તો રજતાથી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

શંકા—પ્રત્યક્ષ સ્મરણરૂપે જણાય છે, એટલે પ્રવૃત્તિ સંભવશે.

સમાધાન—પણ આમ માનવામાં વિપરીતજ્યાતિનું પ્રતિભાન અસ્પષ્ટરૂપે માનવું પડશે, અને પૂર્વે અનુભવેલ રજત સ્થળમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

શંકા—સ્મરણ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાય છે, આથી ઉક્તદોષ નિવૃત્ત થશે.

સમાધાન—તો વિપરીતજ્યાતિ જ થશે

આ વિષયમાં ઘણું કહેવા બેબું છે, પણ તે બૃહદ્વૃત્તિ-સ્યાદ્વાદરત્નાકરમા પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિએ વિસ્તારથી કહેલ જ છે. ૧૧.

(૫૦) તસ્યોત્પાદાદિતિ । શુક્તિગોચરત્વોત્પાદાત્ । અનુમાનેનેતિ શુક્તિગોચરત્વમવ સ્થાપ્યતે । તદેવમિતિ યદ્યત્રૈવ પ્રવર્તકં તત્તદ્ગોચરમ્ ।

તુચ્છ इति निरुपाख्यकोऽर्थ - અભાવ । અનેન પ્રસજ્યનન્ લક્ષિત । અમેદપ્રતિભાસો-
દ્યેયનેન પર્યુદાસ. ।

“પર્યુદાસ સદગ્રાહો પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ।”

દ્વૌ નર્જા હિ, સમાખ્યાતૌ પર્યુદાસપ્રસજ્યકૌ ॥૧૧॥

व्यावर्त्तकधर्मयोग, इति व्यावर्त्तको धर्मत्रिकोणत्वादि । तस्येति साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति
दीप्रतादेरेव । सावधारण, इति निश्चित. । साधारणधर्मप्रतिभास इति, दीप्रतादि ॥११॥

(ટિ૦) તસ્યેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય । અનુમાનેનેત્યાદિ । તત્રૈવેતિ । શુક્તિકાયામેવ ।
'યદેવં, તદેવમિતિ- યદ્ યત્રૈવ, પ્રવર્તકં તત્, તદ્ગોચરમ્ ।

મેદાપ્રતિભાસ इति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यं प्रतिषेधमात्रम् । तुच्छ इति अभावरूपः ।
व्यावर्त्तकेति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादि । सत्येऽपि तस्येति साधारणधर्मप्रतिभासस्य,
चाकचिक्यादिरूपस्य । अथ न तत्रेति सत्येपि शुक्तिज्ञाने । तस्यैवेति 'साधारणधर्मस्यैव प्रतिभास
ग्रहणे'त्यादि । शुक्तिउक्त्यामિદં રજતમિતિ મિથ્યાજ્ઞાનલક્ષણે । અયમર્થ-—યથા સત્યે શુક્તિજ્ઞાને દીપ્રતા-
દિસાધારણધર્મ્માણા ત્રિકોણત્વાદિવ્યાવર્તકધર્મ્માણાં ચ પ્રતિભાસસ્તથાત્ર શુક્તૌ હદ રજતમિતિ મિથ્યા-
જ્ઞાનેપિ, ઉપયેયા પ્રતિભાસ, ન કેવલ, સાધારણધર્મ્મપ્રતિભાસ इति । ते-इति ग्रहणस्मरणसवित्ती ।
[¹अथ ग्रहणमित्यादि]शुक्तेग्रहण रजतस्य, स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्येव
ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभास [स्यात्], स्पष्टश्च प्रतिभास, विशद प्रत्यक्षमिति वचनात् ।
अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतायां सत्या, प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रवृत्ति-
प्राप्नोतीति, भाव ॥११॥

अथ संशयं लक्षयन्ति—

साधकवाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥-

उल्लिख्यमानस्थाणुत्वपुरुषत्वावनेकांगोचरयोः साधकवाधकप्रमाणयोरनुपलम्भा-
दनवधारितनानांगावऋन्निविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदन संग्रह इत्यर्थः, समिति समन्तात्
सर्वप्रकारैः शेत इवेति- व्युत्पत्तेः ॥१२॥

૧ અત્ર મુદ્રિતે-તત્રૈવેતિ યદ્યત્રૈવ પ્રવર્તકં તત્તદ્ગોચરમ્ । તદેવમિતિ શુક્તિગતમ્ । યથા
સત્યેતિ । શુક્તિગતમ્ । ૨ સાધારણધર્મપ્રતિભાસસ્યૈવ-મુ ।

સંશયનું લક્ષણ -

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. સમ-સમન્તાત્-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), શય સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે ૧૨

(૧૦) સમિતિ સમન્તાત્ સર્વપ્રકારૈઃ શેત હ્વેતિ વ્યુત્પત્તેરિતિ । 'સમ્યક્' શેતે આત્માડસ્મિન્નિતિ તુ મલયગિરિમિથ્રા ॥૧૨॥

(ટિ) શેતેત્ત ઇતિ આત્માડસ્મિન્નિતિ ॥૧૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથાડયં સ્થાણુર્વા પુરુષો વા ॥૧૩॥

વ્યક્તમ્ । અયં ચ પ્રત્યક્ષવિષયે સંશય । પરોક્ષવિષયે તુ યથા—કાઠપિ વિપિનપ્રદેશે શૃંગમાત્રદર્શનાત્ 'કિં ગૌરયં સ્યાત્ ગવયો વા ?' इत्यादि ॥૧૩॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ઠૂંઠું છે કે પુરુષ ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું બેવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'—સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ બાણુવું. ૧૩

અર્થાડનિવૃત્તિવિધિ: સ્વરૂપમ્ પ્રરૂપયન્તિ—

કિમિત્યાલોચનમાત્રમનિવૃત્તિવિધિ: ॥૧૪॥

§ ૧ અસ્પૃષ્ટવિશિષ્ટવિશેષ કિમિત્યુલ્લેખેનોત્પદમાનં જ્ઞાનમાત્રમનિવૃત્તિવિધિ: પ્રોચ્યતે ।

સમારોપરૂપત્વં ચાડસ્યૌપચારિકમ્ અતસ્મિન્સ્તદનિવૃત્તિવિધિ: તલ્લક્ષણસ્યાડભાવાત્ । સમારોપનિમિત્તં તુ યથાર્થાપરિચ્છેદકત્વમ્ ॥૧૪॥

અનિવૃત્તિવિધિનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનિવૃત્તિવિધિ છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કંઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનિવૃત્તિવિધિ કહેવાય છે, 'અતત્તમાં તત્તનો અનિવૃત્તિવિધિ'—એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનિવૃત્તિવિધિમાં ઘટતું નથી માટે અનિવૃત્તિવિધિને

૧ રિતિ । સ સમ્યં મુ

સમારોપ ઉપચારથી કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન નથી નથી ૧૪.

(૫૦) સમારોપનિમિત્તમિતિ સમારોપોડપિ કિમપિ નિમિત્તમપેક્ષ્ય પ્રવર્તતે । યથા માણવકે અમિત્વ સમારોપિત પરમત્તિકોપનત્વાદિના તૈક્ષ્ણ્ય મનસિ વિમૃશ્ય ૥૧૪॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા ગચ્છત્તૃણસ્પર્શજ્ઞાનમ્ ॥૧૫॥

§૧ ગચ્છત્ : પ્રમાતુસ્તૃણસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમન્યત્રાઽસક્તચિત્તવાત્ ‘એવં જાતીયકમેવં- નામકમિદં વસ્તુ’ ઇત્યાદિવિશેષાનુલ્લેખિ ‘કિમપિ મયા સ્મૃષ્ટમ્’ ઇત્યાલોચનમાત્રમિત્યર્થઃ । પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયશ્ચાયમનધ્યવસાયઃ । એતદુદાહરણદિગ્મા ચ પરોક્ષયોગ્યવિષયોઽપ્ય- નધ્યવસાયોઽવસેયઃ । યથા—કસ્યચિદપરિજ્ઞાતગોજાતીયસ્ય પુંસઃ ક્વચન વનનિકુઞ્જે સાસ્નામાત્રદર્શનાત્ પિણ્ડમાત્રમનુમાય ‘કો નુ સ્વત્વત્ર પ્રદેશે પ્રાણી સ્યાત્ ’— ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણુ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે- ચિત્ત ખીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે વિગેરે વિશેષ-ભેદનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર-આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો સૂત્રમાં જાણીવેલ અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણુ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય- વસાયનું છે. અને ઉદાહરણુના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય- વસાય પણ જાણવો, જેમકે--ગોબતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં ગજાની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને ‘અહીં કયું પ્રાણી હશે ?’ ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

અથ પ્રમાણલક્ષણસૂત્રોપાત્તં પરગઢં વ્યાસ્યાન્તિ—

જ્ઞાનાદન્યોઽર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

§૧ જાનાદ્ ગ્રાહકાત્ સકાગ્રાદ, અન્યો ગ્રાહ્યતયા પૃથગ્ભૂતોઽચેતનઃ સચેતનો વા અર્થોઽર્થક્રિયાર્થિભિરર્થ્યમાનઃ પરઃ પરગઢવાચ્યઃ ॥

§૨ અત્ર શૂન્યવાદિનઃ કતિપયવિકલ્પાટોપોચ્ચણ્ડતુણ્ડમુત્ત્વન્નાયન્તે—અહો ! આર્હતાઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કશ્ચાર્થઃ ? ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, ગ્રાહ્યોઽર્થઃ વાહ્યોઽર્થઃ ઇતિ ચેત્ । કસ્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ ? અર્થસ્ય ચેત્ । અર્થ એવાનર્થમૂલમ્, તર્હિ સ એવોન્મૂલનીયઃ । તથાહિ—કિમયમણુરૂપઃ, સ્થૂલસ્વરૂપ, તદુભયસ્વભાવઃ, અનુભયસ્વભાવો વા ?

૧૨ અણુરૂપશ્ચેત્ । કુતોડગૂનામવધારણમ્ ? પ્રત્યક્ષાદ્, અનુમાનાદ્ વા । પ્રાચિ
 પક્ષે, કિં યોગિપ્રત્યક્ષાદ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષાદ્ વા ? ધુર્યઃ શ્રદ્ધામાત્રાઽવધાર્યઃ । દ્વિતી
 યસ્તુ, અનુમૂતિપરામૂતઃ । ન હિ વયમ્ ‘અયં પરમાણુ’, અયં પરમાણુ’ ઇતિ સ્વપ્નેઽપિ પ્રતીમઃ ।
 ‘સ્તમ્ભોઽયં કુમ્ભોઽયમ્’ इत्येवमेव नः सदैव संवेदनोदयात् । અથાડનુમાનાત્
 પરમાણુપ્રવેદનમ્ । કિમવધૃતસાધ્યસાધનસંબન્ધાત્, તદિતરસ્માદ્ વા ? ન તાવત્
 તદિતરસ્માત્, અતિપ્રસન્નસન્નમાત્ । પ્રાચિકપ્રકારે તુ સંબન્ધાઽવધારણં પ્રત્યક્ષેણ,
 અનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, અગૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈ સહાઽવિનાભાવસ્ય ક્વાપિ
 લિङ्गे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । અનુમાનેનાઽપિ તેનૈવ, અનુમાનાઽન્તરેણ વા તદવધા-
 રણમ્ ? ન તાવત્ તેનૈવ, પરસ્પરાઽઽશ્રયપ્રસન્નતાત્—સતિ હિ સમ્બન્ધાવધારણે તદનુમા-
 નોત્થાનમ્, સતિ ચાસ્મિસ્તદવધારણમિતિ । અનુમાનાઽન્તરમપિ ગૃહીતપ્રતિબન્ધમ્, અગૃહીત-
 પ્રતિબન્ધમેવ વા પ્રવર્તેત ॥—इत्याद्यावृत्तावनवस्थादौस्थोपस्थापनम् । તદ્ નાનુમા-
 નાદપિ પરમાણુપ્રતીતિઃ ।

પ્રમાણના લક્ષણમા ગ્રહણ કરેલ ‘પર’ શબ્દની વ્યાખ્યા—
 જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬

§ ૧ ગ્રાહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે
 અર્થક્રિયાથી દ્વારા અભીષિત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે
 અચેતન હોય છે

§ ૨ આ વિષયમાં શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની
 સ્વપ્નમા આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જૈનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ
 છે ? અન્તરમા રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને બાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે—
 એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે—જ્ઞાન કેનુ ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું
 ગ્રાહક છે, જે એમ હોય તો—અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલ કારણ છે. તેથી તે અર્થ
 જ ઉન્મૂલનીય—ખંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે—અર્થ આણુરૂપ છે, સ્થલરૂપ
 છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભવસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ આણુસ્વરૂપ હોય તો—આણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુ-
 માનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો—યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ?
 યોગિપ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો—તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ
 આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી આણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો—અનુભવથી
 બાધિત છે, કારણ કે—આપણે સ્વપ્નમા પણ ‘આ પરમાણુ છે,’ ‘આ પરમાણુ છે’
 એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ ‘આ સ્તંભ છે’ ‘આ કુંભ છે’—એ પ્રકારે જ
 આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી.
 અનુમાનથી આણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહે તો—સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય ક્યાં વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે ? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય ક્યાં વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે—તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે—એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે—અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ-હેતુનો અવિનાશાવ-વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ગ્રહણ કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, કારણ કે—સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો—તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત ? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નોની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(૫૦) અચેતનઃ સચેતનો વેતિ અચેતનો ઘટાદિઃ, સચેતનો ગવાદિઃ ।

ન તાવત્ તદિતરસ્માદતિપ્રસક્તસક્તમાદિતિ । અનવદ્યુતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્ સાધ્યસંસિદ્ધૌ 'સ શ્યામ', તત્પુત્રત્વાત્, ધવલ પ્રાસાદ', કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાત્' इत्यादीनामपि गमकत्वप्रमत्त । प्राचिकप्रकारे इति अवद्यूतसाध्यमाधनसम्बन्धप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति सम्बन्ध केन प्रमाणेनावधारित इति आशय । अणूनामतीन्द्रियत्वेनेति । क्षितिधरकन्धरान्तरितो हि वह्निः प्रत्यक्षोऽस्ति य कश्चित् तमारोहति सोऽवश्य साक्षात् कुरुते । अमी च परमाणवोऽतीन्द्रियास्तै सहविनाभावो दुर्धटः । अविनाभावस्येति सम्बन्धस्य । तदवधारणमिति सम्बन्धावधारणम् ।

(ટિ૦) [અતિપ્રસક્તસંગમાત્] અનવદ્યુતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્સાધ્યસંસિદ્ધૌ સ શ્યામ, તત્પુત્રત્વાત્ ધવલ પ્રાસાદ કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાદિત્યાદીનામપિ ગમકત્વપ્રસક્તઃ ।

કિન્ન, અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુઃ, અનિત્યા વા ? નિત્યાશ્ચેત્ । કિમર્થ-ક્રિયાકારિણ, અકિન્નિચ્તકરા વા ? ઉદીચીનસ્તાવત્પક્ષઃ ક્ષોદીયાન્, અન્તરિક્ષવૃક્ષવત્ તેષામસત્વાપત્તેઃ । અર્થક્રિયાકારિત્વં તુ તેષાં ક્રમેણ યુગપદ્ વા ? ક્રમેણ ચેત્ । કિં સ્વભાવાભેદેન તદ્વેદેન વા ? સ્વભાવાભેદભિદાયામ્, તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ, તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્રા યેનૈવોત્તરમ્, તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ ? પ્રથમે, પ્રથમકાર્યકાલ એવોત્તરસ્યા-પ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિઃ । તદ્વદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ એવ પ્રથમસ્યાપિ પ્રભવપ્રાપ્તિઃ । તદ્વદેવ સ્વભાવભેદપક્ષે ક્ષણિકત્વાપત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણમહુરતાયા । યુગપત્પક્ષે, સક્રદેવ સકલસ્વકાર્યકાર્યપુરુષસ્યાઽર્જિતત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેષામસત્ત્વં સ્યાદ્ । તદ્ નાઽમી નિત્યાઃ ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય હોય તો—તે અર્થ ક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

ખીજે પક્ષ તો ક્ષુદ્ર-તુચ્છ છે, કારણ કે-કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમાં પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અને જો પરમાણુ અર્થક્રિયાકારી હોય તો-તેમનું અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી છે કે યુગપત્-એકી સાથે ? ક્રમથી કહો તો-સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થક્રિયા માનવામાં આવે તો શું જો સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર-ખીજી કાર્ય કરે છે ? કે જો સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વખતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે તેવી જ રીતે ખીજી પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે-સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભુજ ગુરુતાનુ લક્ષણ છે આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં ક્રમથી અર્થક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થક્રિયાકારિત્વ માનો તો-પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતા તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી

(૧૦) ક્ષોદોયાનિતિ ક્ષુદ્રોક્ષાર इत्यर्थ । तद्वदिति प्राच्यकार्यवत्

(દિ૭) तेषामिति परमाणूनाम् । असत्त्वमिति यतोऽर्थक्रियाकारित्व [सत्त्व] न समतम् ।

અનિત્યાશ્ચેત્-ક્ષણિકાઃ, કાલાન્તરસ્થાયિનો વા, ક્ષણિકાશ્ચેત્ । કિમકસ્માદ ભવન્તિ, કારણાદ વા કુતોઽપિ, અકસ્માન્ચેત્ । નનુ કિમિહ કારણપ્રતિષેધમાત્રમ્, ભવન-પ્રતિષેધઃ, સ્વાત્મહેતુકત્વમ્, નિરુપાલ્યહેતુકત્વં વા વિવક્ષિતમ્ આદ્યે, ભવન-સ્યાનપેક્ષત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાઽસત્ત્વસ્ય વા પ્રસક્તિઃ—“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોર-ન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર૦ વા૦ ૧. ૮૨] इत्युक्तेઃ । દ્વિતીયે, પ્રાગિવં પશ્ચાદપિ નાઽમી ભવેયુઃ । તૃતીયે, કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્, સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતે । તુરીયે-પ્રાગપિ સત્ત્વાપતેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ । કારણાદ ભવનપક્ષે તુ સ્થૂલ કિંચિત્ તેષાં કારણમ્, પરમાણવ એવ વા ? ન સ્થૂલમ્, પરમાણુરૂપાર્થપક્ષસ્થૈવ કક્ષીકારાત્ । પરમા-ણવશ્ચેત્ । તે કિં સન્તઃ, અસન્તઃ, સદસદ્રૂપાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ સન્તશ્ચેત્ । કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણેઽપિ વા ? નાદ્યં, તદાનીમુત્પત્તિ-માત્રવ્યગ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” इति વચનાદ ભવનમેવ તેષામુત્તરોત્પત્તૌ કારણતેતિ ચેત્ । એવં તર્હિ રૂપાણવો રસાણૂનામ્, તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન દ્વિતીયઃ ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તે । અથાઽસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ તત્સત્તાક્ષણમેકમપહાય સર્વદા તદુત્પાદપ્રસન્નઃ, તદ્ભવનસ્ય

चेति रसाणव । तेषामिति रूपाण्वनाम् । अथासन्त इत्यादि । तत्सत्तेति यस्मिन् क्षणे तेषा सत्त्वमभूत् तदपहाय द्वितीयादिक्षणेपु तेषामसत्त्वात् ।

§૪ નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્તાદગોડપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ્ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાકરણાનુસારેણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિञ्चित્ કારણમ્, અણવો વા ? પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદ્વૈતવાદસ્ય વાવદૂકાનાં વદિતુમયુક્તત્વાત્, સૂક્ષ્માપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુવલોપેક્ષયા કુવલ્યસ્યેવ ।

§૫ અથાણવસ્તત્કારણમ્, તર્હિ તદગ્રેતનસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃતઃ સ્યાત્ । અસ્ત્વયમેવેતિ चेत् । તર્હિ તે નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથયેયુઃ ? આથે ભેદે, મૂર્ધ્ન્યઃસ્વભાવીકુહરકોણકુદ્વિતૈકૈકપરમાણુભિર્વિગ્નકલિતૈરપિ સદૈવ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેષામતિશયઃ—એકદેગાવસ્થિતિઃ, સંયોગઃ, ક્રિયા વા ? પ્રથમપક્ષે, ક્ષોણીમણ્ડલાઽઽલમ્બિપરિમણ્ડલૈઃ સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિઃ, તસ્યૈકદેગરૂપત્વાત્ । અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેડપિ પરમાણવ કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાવાનેવૈક પ્રદેગઃ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ चेत् । તર્હીતરેતરાશ્રયપિગાચપ્રવેગઃ સિદ્ધે હિ કાર્યે દેગૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદતિગયઃ—સ કિં નિત્યઃ, અનિત્યો વા ? યદિ નિત્યઃ, તદા સદાડપિ તદુત્પાદકાર્યોત્પાદપ્રસન્નઃ । અનિત્યશ્ચેત્ । કિમન્યત્ એવ, તેભ્યોડપિ વા પ્રાદુઃપ્યાત્ ? નાદ્યો ભેદઃ, તદાધારધર્મસ્યાડન્યત્ એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । દ્વિતીયે તુ, તદુત્પત્તાવપિ નિરતિગયાઃ, સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્ ? પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષઃ । દ્વિતીયે તુ, અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિગયાન્તરેણ માન્યમ્, તત્રાપિ તેન—ઇત્યનવસ્થાકદર્થનમ્ ।

§૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણુ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—સ્થૂલ અર્થ પણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે—પરમાણુની નિત્યતાના ખડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનુ પણુ ખડન થઈ શકે છે અનિત્ય પણુ કહી શકે નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ—અસાર છે, કારણ કે—સ્થૂલાદ્વૈતવાદ—સ્થૂલાદ્વૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણુ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે—સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે—કુવલ—(ખોર)ની અપેક્ષાએ કુવલ્ય—પોયણું સ્થૂલ છે આણુઓ કાગણુ છે એમ કહે તો—આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે 'તદુભય સ્વભાવાર્થ' પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે સ્થૂલ અને આણુ એમ તદુભય-

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો—નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલો પક્ષ માનો તો—સ્વર્ગ મર્ત્ય ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો—પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે ? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે સંયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે ? પહેલો પક્ષ માનો તો—પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—નિખિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

જાકા—જેટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી

સમાધાન—એમ માનો તો—ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહો તો—તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? જો નિત્ય હોય તો—સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો—તે સંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે ? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી લિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે આણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં આણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઈશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા ભલી થશે.

(૫૦) તદુત્પન્નાવપિ નિરતિશયાઃ સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ યથા હિ તે ઘટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોઽપ્યતિશયમપેક્ષિષ્યન્તે, एवं सगोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते ।

(ટિ.) ક્ષોણીમણ્ડલેત્યાદિ । પરિમણ્ડલૈરિતિ સમસ્તપરમાણુભિ પક્કકાર્યસ્ય ક્રિયા વિધાનમ્, તસ્યાઃ પ્રસન્નઃ । તસ્યેતિ સ્થૂલકાર્યસ્ય । યથા તે ઘટાદિક કાર્યમુત્પાદયન્તોઽતિશયમપેક્ષન્તે एवं सयोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमु(म)पेक्षिष्यन्ते ।

કિન્ન, અયં સંયોગસ્તત્સ્વભાવમૂતઃ તત્પૃથગ્મૂતો વા । પ્રાચ્યે, પરમાણવ એવ, ન કશ્ચિત્ સંયોગો નામ । દ્વિતીયે તુ, સર્વથા પૃથગ્મૂતઃ, કથશ્ચિદ્ વા ? કથશ્ચિત્પક્ષસ્તાવદ્

વિરોધવાધિત' । સર્વથાપક્ષે તુ. સંવદ્રઃ, અસંવદ્રો વા તત્રાસૌ સ્યાત્ ' અસંવદ્ર-
વિધાયા તંપામેપ ઇતિ સંવન્ધાયોગ । સંવદ્રસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદાત્મ્યેન,
તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા ' ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સંયોગે સંભવાભાવાત્,
“ નિર્ગુણા ગુણાઃ ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર
સવન્ધયતિ, તાવદન્યત્રાડપ્યેનં કિં ન સંવન્ધયેત્, અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ ' ન તાદા-
ત્મ્યેન, ભેદપક્ષકશ્રીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પરમાણુભ્યઃ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ
વ્યપાસ્તત્વાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથચ્ચિત્ તાદાત્મ્યરૂપત્વાત્ । એત્ર ચ કથચ્ચિ-
દિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવરોધદુર્ધરત્વાત્ ।

કિન્ન્ર, અય સયોગ. સર્વાત્મના, એકદેશેન વાડળૂનાં પ્રણિગધેત્ ' । પ્રથમે,
પિળ્હોડળુમાત્રં સ્યાત્ । દ્વિતીયે, ષટ્કેન યુગપદ્ધોગાત્ પરમાણો ષટ્ગતતા સ્યાત્ .
ઇતિ પરમાણુકથાડયસ્તમિયાત્ । તન્ન સંયોગોડતિગય' । એતેન ક્રિયારૂપાતિગયપક્ષોડપિ
પ્રતિક્ષિતઃ ।

વળી સ્વભાવરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય
તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે પરમાણુઓથી લિન્ન ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ
થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્ભૂત છે કે કથચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથચિત્
પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો-વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ
સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો-
'પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે' એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા
છતાં સમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય=સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય,
તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી કયા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો
નહીં, કારણ કે-“ગુણમા ગુણુ નથી” એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગ-
ગુણુનો અસંભવ છે સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સર્વત્ર સમવાય
એક જ હોવાથી જે વળતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે
છે, તે જ વળતે તે સંયોગનો બીજો સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા
પૃથગ્ભૂત છે, એ લેહપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય-અભેદ પણ કહી શકશો
નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું બંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલા જ
કરેલ છે. માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં.
કારણ કે-અવિષ્વગ્ભાવ એ કથચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં 'કથચિત્' શબ્દ ઉભય
અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અંધપદ-પ્રકાશ રહિત છે,
અર્થાત્ કથચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે-સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ અણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સ બ ધ ડોવાથી પરમાણુના છ અ શોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે—એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતા પરમાણુની કથા—પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશો નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પણ પણ ખંડિત થયેલ બાણવેા.

(૫૦) 'અત્ર ચ કથજ્ઞિદિત્યન્ધપદમિતિ ઉભયાશગ્રાહકત્વેનાનિર્ણાયકત્વાત્ ।

(ટિ૦) ન સમવાયેનેત્યાદિ । અયમિતિ સમવાય । એકત્રેતિ પદાર્થે । એનમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તસ્યેતિ અવિષ્વગ્ભાવસ્ય । તન્નેતિ અવિષ્વગ્ભાવે । અન્ધ-પદમિતિ પ્રકાશરહિત નિસ્તેજસ્કમન્ધલમિતિ લોકેષિ પ્રસિદ્ધે ।

કિઞ્ચ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિરાધારઃ, સાધારો વા ' ન તાવદ્ નિરાધારઃ, સાધારપ્રતીતિવિરોધાત્ । સાધારશ્ચેત્ । કિમેકાવયવાધાર, અનેકાવયવાધારો વા ' પ્રથમે, પ્રતીતિવિરોધઃ' । તથાહિ—પ્રતીતિરિહાઽવયવેષ્વવયવીતિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથા-નેકાવયવાધારઃ, તત્રાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાધાર, વિરોધ્યનેકાવયવાધારો વા ' ન પ્રાચ્યઃ, ચલાચલસ્થૂલસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામવયવાનાં વિરોધપ્રતીતેઃ । અથ દ્વિતીય, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્યેન, એકદેશેન વા વર્તેત ' સામસ્યેન વૃત્તૌ, એકસ્મિન્નેવાવયવે પરિસમાપ્તત્વાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । એકદેશેન વૃત્તૌ, નિરંગત્વં તસ્યોપગત વિરુદ્ધેત । સાંગત્વે વા તેઽપ્યંશાસ્તતો મિન્નાઃ, અમિન્ના વા મવેયુ ' મિન્નત્વે, પુનરપ્યનેકાંશવૃત્તૈરેકસ્ય સામસ્યૈકદેગવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અમિન્નત્વે, ન કેચિદંશાઃ સ્યુઃ—ઇતિ ન તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષોઽપિ સંગતિશ્ચ સંગતિસંગતિમગાત્ ॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશો નહીં, કારણ છે—અનુભવમા આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. માધાર કહો તો—તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે ? પ્રથમ પક્ષમા પ્રતીતિનો વિરોધ છે કારણ કે—'અવયવોમા અવયવી છે'—એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ 'અવયવમા અવયવી છે' એવી પ્રતીતિ નથી અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો—અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો ? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે—અવયવીના ચલ-અચલ, સ્થૂલ-અસ્થૂલ, નીલ-અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમા વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારે તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામા આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, આ સ્થૂલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમા સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે ? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો—એક અવયવમા જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમા રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહો તો—તમોએ અવયવીને જે નિરશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જે સ્થૂલાવયીને સાંશ માનો તો—તેના અંશે અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભિન્ન માનો તો—ફરીથી પણ ‘અવયવીના તે અંશે સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમા રહે છે કે એકદેશથી ?’ એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશેને અભિન્ન માનો તો અંશે જ સિદ્ધ નહીં થાય માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શ્રંગ—શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦) સાધારપ્રતીતિવિરોધાદિતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાવિરૂપાણામિતિ આદિશબ્દાદાવૃત્તાનાવૃતાદિ ।

(ટિ૦) સાધારેતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । અપિ ચાસાવિતિ સ્થૂલાવયવી । તેષ્વિતિ અવયવેષુ । તસ્યોપગતમિતિ અવયવિનોડક્ષીકૃતમ્, તત્ત્વમિતિ અવયવિન સકાશાત્ ।

§૬ અનુભયસ્વભાવમેદોડપ્યુપેક્ષાક્ષેત્રં પ્રેક્ષાણામ્, પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિપેધાત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિપેધે તદિતરવિધેરવશ્યંભાવાત્ । इति 'नार्थः' कश्चिद् विचारचूला-मालम्बते ॥

§ ૬ અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ બુદ્ધિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે, કારણ કે—પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિપેધાત્મક હોવાથી એકને નિપેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

§૭ તદભાવે તદગ્રાહકતયા સંમતં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ।

किञ्च, एतदर्थसमकालम्, तद्विन्नकालं वा तद्ग्राहकं कल्पेत् ? प्राक्कल्प-
नायाम्, त्रिलोकीतत्पोपगता अपि पदार्थास्तत्र प्रयेरन्, समकालत्वाविशेषात् । तदव्य-
प्रकारे तु, निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् ? प्रथमे, प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुप-
पत्तिः । द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अन्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् ? अव्यतिरेके, न
कश्चिदाकारो नाम; तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः परीहारः । व्यतिरेके, चिद्रूपः,
अचिद्रूपो वाऽयं भवेत् ? चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा
चायमपि निराकारः, साकारो वा तद्वेदको भवेत् ? इत्यावर्तनेनाऽनवस्था । अथाचिद्र-
रूपः; किमज्ञातं, ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्येव मैत्रस्याऽप्यसौ
तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु, 'निराकारेण, साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं
स्यात्' इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चित्तुरचेतो गोचरे संचरति । ततः
सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापिविकल्पसंक्षेपः ॥

§ ૭ બાહ્યરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણુ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં

વળી, અર્થના ગ્રાહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છો કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમા ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ, કારણ કે—તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમા માનવામા આવે તો—જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો—પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ—જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે—જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણુ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો—તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમા તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં તેથી નિરાકાર પક્ષમા જણાવેલ દોષથી આનુ પણુ ખડન જાણી લેવુ જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમા—આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્—જ્ઞાનરૂપ કહો તો—આકાર પણુ જ્ઞાનની જેમ વેદક—જાણનાર—જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણુ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?—આ પ્રમાણે વિકલ્પોનુ આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્—અજ્ઞાનરૂપ કહો તો—સ્વય અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વય જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમા આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણુ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમા પણુ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણુ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતુ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન પણુ સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી. તેથી કરીને ‘સર્વશૂન્યતા’ એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વોપલાપી—શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોનો સંક્ષેપ કહ્યો છે.

(ટિ.) તદમાવૈતિ અર્થાભાવે, તદગ્રાહકૈતિ અર્થગ્રાહકતયા । તથૈવૈતિ વિચાર—ચૂલાડનાલમ્બનમેવ । કિન્નૈતદર્થૈત્યાદિ । ઇતદિતિ જ્ઞાનમ્ । તદગ્રાહકમિતિ અર્થગ્રાહકમ્, તન્નૈતિ જ્ઞાને । તદગ્ર્યૈતિ તદ્વિન્નકાલપક્ષે તદિતિ જ્ઞાનમ્ । તથા ચૈતિ એવ સતિ આકારપ્રતિષેધે સતિ, અયમિતિ આકાર । તથા ચૈતિ આકારસ્યાપિ અર્થપ્રકાશત્વે સતિ, અયમપીતિ આકારોડપિ । પુનરપિ પૂર્વવિકલ્પાવર્તનાત્ અપિષાદ્વપ્રયોગઃ । તદ્વેદકૈતિ અર્થજ્ઞાપકઃ । તદ્જ્ઞાપકૈતિ અર્થ—વેદકઃ । અસાવિતિ આકાર । તદુત્તરેૈતિ જ્ઞાતપક્ષે । તસ્યાપીતિ આકારસ્યાપિ । અત્રાપિ અપિ—શબ્દઃ પ્રાગુક્તઃ,

§ ૮ તદેતદસ્થિલમનત્પપ્પલાલપૂલકૂટકલ્પમપ્રતિમોત્તરકૃગાનુકળમાત્રસાધ્યમ્, તથા હિ—ઈદં પ્રમાણમૂલમાલપ્યેત, અન્યથા વા ? અન્યથા ચેત્ । ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ તર્હિ કથમકથાઃ પ્રામાણિકપર્ષદીહ પ્રવેગમ્ ? પ્રમાણમૂલં ચેત્ । તત્ પ્રમાણમર્થરૂપમ્, જ્ઞાનરૂપં વા મવેત ? ઇત્યાદિસ્વમાર્ગૈરેવ મર્માવિદ્ધિર્વિદ્ધઃ કથમુદ્ધવસિતુમપિ ગત્તોપિ / કથં ચ

પ્રમાણાભ્યુપગમે શૂન્યસિદ્ધિઃ / શૂન્યરૂપમેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્ । તર્હિ શૂન્યતાસિદ્ધિરપિ શૂન્યેવ—इति न शून्यसिद्धिः स्यात् । अभ्यधिष्महि च—

“શૂન્યે માનમુપૈતિ ચંદ્ર નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા

નો ચેત તર્હિ તથાપિ કિં ન સુતરાં શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ॥

वन्ध्या मे जननीत्यमुष्य सदृशीमप्याश्रयन् शून्यतां

ગઢકે દુઃશકસાહસૈકરસિક સ્વામિન્ ! असौ सौगतः” ॥૧॥

અર્થેત્યમેવ વિચારયતા યદા ન કિચ્ચત્ સંગર્ભિ ગાતે, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમ-
વતિષ્ઠત इति चेत् । तदेतत् प्रबलशृङ्खलस्खलितद्वैरुत्प्लवनप्रागल्भ्याभ्यसनम् । यतः—

विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ।

विचारोऽवस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ॥૧॥

§ ૮ જૈન—સર્વાપલાપી શૂન્યવાદી ખૌદ્ધતુ ઉપરોક્ત સઘળુ'યે કથન-ધણુ પલાલ (ધાસવિશેષ)ના પૂણાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણુ માત્રથી સાધ્ય (ખડનીય) છે. અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન્ ! તમારુ આ સઘળુ'યે કથન પ્રમાણમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો—ઊઠ, ઉઠ, આ પ્રામાણિક પુરુષોની પર્ષદા—સભામા પ્રવેશ કેમ કયો ? પ્રમાણમૂલક કહો તો તે પ્રમાણ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—ઈત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોરૂપી ભર્મનો છેદ કરનાર ખાણુથી વીધાઈને ઊંચો શ્વાસ પણ કઈ રીતે લઈ શકશે અને પ્રમાણને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે

જૈન—જો એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે, એટલે કે—શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. અમે કહ્યું પણ છે કે—શૂન્યવાદી જો શૂન્યમા પ્રમાણ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જો શૂન્યમા પ્રમાણ ન માને તો વળી શુ શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? ‘મારી માતા વાઝણી છે’ એ કથનની જેમ અસભવિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો—શૂન્યતાવાદનુ ‘કથન કરતો આ ખૌદ્ધ, હે પ્રભો ! અશક્ય સાહસમા જ રસિક છે, એવી શકા મને થાય છે.

શંકા—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતા કોઈ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે

સમાધાન—તમારુ આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ કંદવાનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જો ‘વિચાર’ વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)—રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(ટિં) તદેતદ્વિલમિત્યાદિ । મર્માવિદ્ધિરિતિ વ્યવ તાઢને મર્મનપૂર્વઃ । મર્માણિ વ્યધતીતિ ક્વિપ્ । ન હિ વૃતિવૃષિવ્યધિરુચિસહિતનિષુ ક્વિવન્તેષુ પ્રાદિકારકાણામેવ દીર્ઘં ઇતિ દીર્ઘત્વં ગ્રહિજ્યાવ્યચિવ્યધીત્યાદિના સમ્પ્રસારણ વેલોપ પદાન્તે મર્મચ્છેદકૈઃ ।

શૂન્યમાનમિત્યાદિ । યદિ પ્રમાણમેવ શૂન્યં તવ મત પ્રમાણશૂન્યત્વાત્ શૂન્યતાસિદ્ધિરપ્યસિદ્ધા પ્રમાણસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । યદિ પ્રમાણ ન શૂન્ય તત પ્રમાણસત્ત્વે સર્વશૂન્યવાદ સાપવાદતા દઘાતિ । ડક્ત ચ-

“બુદ્ધસ્ય નાસ્તિ દેવત્વં મોહાચ્છૂન્યાભિધાયિન ।

પ્રમાણસિદ્ધે શૂન્યત્વે શૂન્યવાદકથા મૃથા ॥”

ગાતે ઇતિ ગાહ્ ગતૌ તે આતે અન્તે ત્રિષુ વચનેષુ સમાનમ્ । અત્ર ત્વેકવચનેન નિર્દેશ ।

§૯ ન ચ તવાડમૂન્યર્થજ્ઞાનદૂષણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ ઇતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુમ્યઃ સ્થૂલોત્પાદઃ સર્વત્ર સ્વીક્રિયતે, યતસ્તત્કાર્યકારણ-ભાવમાત્રવિત્રાસનેનાડર્થકથા વિશ્રામ્યેત્, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુ-ર્ભાવવિભાવનાત્, આત્માડકાગાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુમ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથઞ્ચિત્પૃથગ્ભૂતં સયોગાતિશય-મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધૈવ ।

કેવલ કથઞ્ચિદિતિ કિઞ્ચન ત્વન્ચેતસ્તુદતિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા-એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિહ, પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડભેદસ્ય મળનાત્ । ત્વયાડપિ ચ ‘પ્રમાણપ્રમેયતત્ત્વં નાસ્ત્યેવ’ ઇત્યેક-મેવ વંચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં બાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

§૯ વળી, તમોએ અર્થ અને જ્ઞાનમા જે દૂષણો કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ-સ્થૂલ અને આણુરૂપ જ છે, અને અમે સર્વત્ર આણુઓથી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખડન માત્રથી અર્થકથા-અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઈ જાય. કારણ કે-સ્થૂલ-જડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ-જડા વસ્તુની ઉત્પત્તિ દેખાય છે અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વી-કારતા પણ નથી વળી, જ્યાં આણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં કથંચિત્ લિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામા કશો જ વિરોધ નથી.

અમે સયોગને કથંચિત્ લિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત ખેદ પામતુ હોય તો તેનો અમે ઈલાજ જતાવીએ છીએ કે-એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે-પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે વળી તમો પણ જ્યારે ‘પ્રમાણ અને

પ્રમેયરૂપ તત્ત્વ નથી' એમ કહે છે ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધક અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી, એટલે કે--તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છે.

(૫૦) તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાદિતિ કાલસ્વભાવનિયતિપુરુષાકારાઃ કાલાદય ઉચ્યન્તે । અથવા ક્ષેત્રકાલભાવલક્ષણા સામગ્રી । ભાવ સ્તિગ્ધસ્ફુટવાદિ^૧ । ચલનક્રિયાસયોગો—[૬૩] ચલનક્રિયાપૂર્વક^૨ । યથાઽહગુલ્યોઃ ।

પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાઽભેદસ્ય ભળનાદિતિ । પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂના સયોગાદયઃ પર્યાયો નાસીત્ । પશ્ચાત્ તત્ત્વકાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂત^૩ । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથાઽભિન્નઃ । યદ્ધિ યસ્માદ્ અભિન્ન તત્ તસ્ય સ્વભાવભૂત સ્યાત્ । સ્વભાવશ્ચ ન કદાચિદપિ વ્યપૈતિ । યથા પરમાણો^૪ પરમાણુત્વમ્ । વ્યવચન્તિ ચ પર્યાયા । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તમાનિકા । દ્રવ્યમાધાર^૫, પર્યાયાશ્ચાધેયા । તસ્માન્ન સર્વથાઽભિન્ન । ન ચ સર્વથા ભિન્નઃ, કથંચિદભિન્નોઽપિ । યાવતા ત એવ પરમાણવ સયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ, ન પુનઃ સયોગ પૃથગ્ભૂતોઽતોઽભેદોઽપિ । કક્ષીકૃત પવેતિ । એતાવતા ત્વયાઽપિ કથંચિત્પક્ષોઽક્ષીકૃત ।

(ટિ૦) યસ્માદુભયેતિ અણુભ્ય સ્થૂલેભ્યો વા સમુત્પદ્યતે इति દ્વયમ્ । ન इति અસ્માકમ્ । અણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પત્તિ, સ્થૂલેભ્યશ્ચ સ્થૂલોત્પત્તિ । આત્માકાશાદિ પદાર્થ^૬ અપૌદ્ગલિકોઽપિ પ્રથમાન. પ્રતીયતે । યત્ર પુનરિત્યાદિ । તત્કાલાદીતિ । *પૂર્વં હિ તેષાં પરમાણૂના સંયોગાદયઃ પર્યાયો નાસીત્, પશ્ચાત્તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂત । સ ચ તેભ્યો ન સર્વથા ભિન્ન^૭, સ્વભાવભૂતત્વાત્ । અન્યચ્ચ દ્રવ્યં ત્રિકાલાવસ્થાયિ, પર્યાયાશ્ચ વાર્ત્તમાનિકા । દ્રવ્યમાધાર, પર્યાયાશ્ચાધેયાસ્તસ્માન્ન સર્વથાઽભિન્ન, કિન્તુ ભિન્ન । ન ચ સર્વથા ભિન્નઃ, કથંચિદભિન્નોપિ, યાવતા ત એવ પરમાણવ સયોગરૂપતયા પરિણમન્તિ । ન પુનઃ સયોગ પૃથગ્ભૂત । *इयमिति उत्पत्तिः ।

વિરોધેતિ વિરોધેન નિરોધઃ । પર્યાયેતિ ક્રમભાવિધર્મરૂપતયા । ન પ્રાચ્યે પ્રસન્ન इति પઢંશતાલક્ષણ દ્વયમ્ । તથેતિ ષઢંશતાપ્રકારતયા ।

યાઽપિ પરમાણોઃ પઢંશતાઽપત્તિરુક્તા, સાઽપ્યયુક્તા, યતોઽત્રાંશગવદસ્ય સંવન્ધ-નિવન્ધનશક્તિત્વરૂપોઽર્થો વિવક્ષ્યેત, અવયવલક્ષણો વા ? ન પ્રાચ્યે પ્રસન્નઃ સંગત^૮, તથાઽસ્માભિસ્તદમ્યુપગમાત્ । દ્વિતીયે તુ, નાસ્ત્યવિનાભાવઃ, તત્ત્વચ્છક્તિમાત્રેણૈવ તત્ત્વપર-માણુસંવન્ધસ્ય પ્રતિપેદ્યુમશક્યત્વાત્ ।

બળી, તમેએ પરમાણુની બાબતમા તે છ અશ્વાળો થઈ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ શુદ્ધિયુક્ત નથી, કારણ કે--તમારે અંશ શબ્દનો અર્થ સંબંધનું કારણ--શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે ? પ્રાચ્ય પક્ષમા પઢંશતાની આપત્તિ સંગત નથી, કારણ કે--અમેએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશે સ્વીકારેલ છે બીજા પક્ષમા તો અવિનાશાવ નથી, કારણ કે--વિલિન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સમ્બન્ધ થતો હોય તો તે નિવારી શકાય તેમ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે--એક પરમાણુનો અનેક પર-

(૫૦) કથञ્ચિદનેકરૂપત્વાદિતિ । ન ચૈતન્ તન્નાન્તરીયૈ સહ વિરુદ્ધમ્, વૈશેષિકૈરપિ
 એકસ્મિન્નવયવિનિ વહૂના ધ્વજાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ ।

(ટિ૦) અવયવીતિ સ્થૂલોડવયવી । ઉપેયતે ઇતિ અજ્ઞીક્રિયત એવ । તસ્યેતિ સ્થૂલાવયવિન ।
 'વૈશેષિકૈરપિ એકસ્મિન્નવયવિનિ વહૂના ધ્વજાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ । અવિષ્વગ્ભાવેનેતિ કથચ્ચિતા-
 વાત્મ્યેન ।

યચ્ચ 'અર્થસમકાલમ્' ઇત્યાદ્યુક્તમ્, તત્રાપિ વિકલ્પદ્રવ્યમપિ સ્વીક્રિયત એવ,
 ધસ્મદાદિપ્રત્યક્ષં હિ યોગ્યસમકાલાર્થાડકલનકુઝલમ્, સ્મરણમતીતસ્ય, શાવ્દાનુમાને
 ત્રૈકાલિકસ્યાડપ્યર્થસ્ય પરિચ્છેદકે । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપિ । ન ચાતિપ્રસન્નઃ । તદ્ગ્રહણ
 પરિણામચ્ચેદાકાર, તદ્ભ્યુપગચ્છામઃ સ્વજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયક્ષયોપગમવિશેષવશાદેવા-
 ડસ્ય નૈયત્યેન પ્રવૃત્તે । શેષવિકલ્પનિકુલ્મ્બડમ્બરેડસ્વીકાર એવ તિરસ્કારઃ ।

નિરસ્તા શૂન્યતા સેયમાગા શાવ્ય વસન્ત્યમૂઃ ।

ઉન્મીલય ચિરાદ નેત્રે કૌતુકાલોકનોત્સુકે ॥૧॥

વળી 'જ્ઞાન અર્થના સમકાળે છે?' વિગેરે બે ક'ઈ ક'હ્યું ત્યાં અમે બન્ને
 વિકલ્પોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, કારણ કે—આપણા બેવા—અર્થઅક્ષુથી જ્ઞેનારાનું
 પ્રત્યક્ષ, યોગ્ય એવા સમકાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ—સમર્થ છે, સ્મરણ
 અતીતકાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ છે, જ્યારે શાબ્દ—આગમ અને
 અનુમાન ત્રણે કાળમાં રહેલ પદાર્થને જાણવામાં કુશળ છે, અને તે બન્ને જ્ઞાન
 —સમકાલિક કે અસમકાલિક નિરાકાર છે અને છતાં અર્વ પદાર્થને જાણવાડપ
 અતિપ્રસંગ અહીં નથી. અને જો 'અર્થઅડણુપરિણામ' એ જ જ્ઞાનનો આકાર
 છે એમ સ્વીકારતા હો—તો તે અમે માનીએ છીએ, કારણ કે—સ્વજ્ઞાનાવરણથી
 અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમવિશેષને કારણે જ્ઞાનનો એ પરિણામ પદાર્થ-
 વિશેષમાં નિયત બને છે. અને બાકીના વિકલ્પસમૂહડપ આડમ્બરનો અસ્વીકાર
 એ જ અમારો ઉત્તર છે. અર્થાત્ બાકીના વિકલ્પો યુક્તિસગત નથી, તેથી
 અમે સ્વીકારતા નથી. તો હે શાક્ય ! આ શૂન્યતા તો ખંડિત થઈ ગઈ છે, અને
 દિશાઓ વિદ્યમાન છે, માટે લાખા કાળથી કૌતુક જોવાને ઉત્સુક તારા નેત્રોને ખોલ.

(૫૦) શાવ્દાનુમાને ત્રૈકાલિકસ્યાપીતિ સાધ્યસાધનયોર્હિ પ્રતિવન્ધં મનસિ નિશ્ચિત્યાનુમાન-
 પ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદી ભવતિ । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપીતિ । તદ્ગ્રહણપરિણામચ્ચેદાકાર
 સ્તદ્ભ્યુપગચ્છામઃ ।

નિરસ્તા શૂન્યતેત્યાદિ પથે નિરસ્તા મયા । કૌતુકાલોકનોત્સુકે ઇતિ । ત્વયા
 હિ શૂન્યં સર્વમિતિ ક્ત્વા નેત્રે નિમીલિતે । તચ્ચ ન, યતઃ સર્વા અપિ દિશો વસન્તિ ।

(ટિ૦) સમકાલેતિ વાર્તમાનિકમ્ । શાવ્દેતિ આગમ । સાધ્યસાધનયો સમ્યન્ધહેતુશક્તિ-
 રૂપેણ પ્રતિવન્ધં મનસિ નિશ્ચિત્યાનુમાનપ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદી ભવતિ અર્થસમકાલં તદ્વિન્નકાલે વા ।
 અતિપ્રસન્ન ઇતિ અનિયતપરિચ્છેદાપતિ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

§ ૧૦ અથ બ્રહ્મવાદિવાવદૂકા વદન્તિ—યુક્તં યદેષ સકલાપલાપી પાપીયાનપાસે, આત્મબ્રહ્મણસ્તાત્વિકસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ—સરલસાલરસાલપ્રિયાલહિન્તાલતાલતમાલ-પ્રવાલપ્રમુખપદાર્થસાર્થોઽધ્યહમહમિકયા પ્રતીયમાનઃ કથં ન પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ?—ઇતિ વક્તવ્યમ્, તસ્ય મિથ્યારૂપત્વાત્ । તથાહિ—પ્રપન્ચો મિથ્યા, પ્રતીયમાનત્વાત્ । યદેવં તદેવં યથા શુક્તિગકલે કલઘૌતમ્, તથા ચાયમ્, તસ્માત્તથા ॥

§ ૧૦. અત્યંત વાચાલ બ્રહ્મવાદી હુવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે—એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ઘણું જ સારું કર્યું, કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે.

શકા—‘હું આ રહ્યો’ ‘હું આ રહ્યો’ એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન—પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ-થી સિદ્ધ એવા સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલરૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્વિક—પારમાર્થિક કેમ નહીં ?

સમાધાન—એવી શકા ન કરવી, કારણ કે—તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રપન્ચ (સ સાર, ભેદ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે—છીપમાં રજત પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપન્ચ—સ સાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(ટિ.) નચ સરલેત્યાદિ તસ્યેતિ તાલતમાલાદિતરુણતરતરુપર્વતાદિપદાર્થસાર્થસ્ય ।

§ ૧૧ તદેતદેતસ્ય ન તર્કવિતર્કકાર્કશ્ય સૂચયતિ । તથાહિ—મિથ્યાત્વમત્ર ક્રીદક્ષમા-કાદિક્ષત સૂક્ષ્મદશા—કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્, ઉતાઽન્યસ્યાન્યાકારતયા પ્રતીતત્ત્વમ્, આહો સ્વિદનિર્વાચ્યત્ત્વમ્ ? इति भेदत्रयी त्रिनेत्रनेत्रत्रयीव त्रौकते । प्राचि पक्षद्वये, त्वदनङ्गी-कार' परीहार । तार्तायीकविकल्पे तु, किमिदमनिर्वाच्यत्व नाम ?—किं निरुक्तिविरह एव, निरुक्तिनिमित्तविरह', निःस्वभावत्वं वा ? न प्रथम. कल्प. कल्पनार्हः, सरलोऽयं सालोऽयमिति निश्चितोक्तेरनुभवात् । नापि द्वितीय, निरुक्तेर्हि निमित्तं ज्ञानं वा स्यात्, विषयो वा ? न प्रथमस्य विरह, सरलसालादिसवेदनस्य प्रतिप्राणि प्रतीते । नापि द्वितीयस्य, यतो विषयः किं भावरूपो नास्ति, अभावरूपो वा ? प्रथमकल्प-नायाम्, असत्ख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः । द्वितीयकल्पनायां तु सख्यातिरेव । उभावापि न स्त इति चेत् । ननु भावाभावगन्ध्वाभ्यां लोकप्रतीतिसिद्धौ तावभिप्रेतौ, विप-रीतौ वा ? प्रथमपक्षे तावद्, यथोभयोरेकत्र विधिर्नास्ति, तथा प्रतिपेधोऽपि, परस्पर-विरुद्धधर्मयोर्मध्यादेकतरविधिनिपेधयोर्न्यतरनिपेधविधिनान्तरीयकत्वात् । द्वितीयपक्षे तु, न काचित् क्षतिः, न ह्यलौकिकविषयसहस्रनिवृत्तावपि लौकिकज्ञानविषयनिवृत्तिः, तन्निरुक्तिनिवृत्तिर्वा ।

નિ.સ્વભાવત્વપક્ષેઽપિ, નિસ. પ્રતિપેધાર્થત્વે સ્વભાવગન્ધસ્યાઽપિ ભાવામાવયોર-
ન્યતરાર્થત્વે પૂર્વવત્ પ્રસન્નઃ । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિ.સ્વભાવત્વમિતિ ચેત્ । અત્ર વિરોધઃ—
પ્રપञ્ચો ન પ્રતીયતે ચેત્ , કથં ધર્મિતયા, પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુતયોપાદદે ' તથો-
પાદાને વા કથં ન પ્રતીયતે ? યથા પ્રતીયતે ન તથેતિ ચેત । તર્હિ વિપરીતહ્યાતે-
રમ્યુપગમઃ સ્યાત્ ।

§ ૧૧. બ્રહ્મવાદીઓના ઉપયુક્ત કથન તર્કની વિચારણામા સૂક્ષ્મતાનું સૂચક
નથી. તે આ પ્રમાણે-અક્ષમદ્દષ્ટિવાળા હે બ્રહ્મવાદિન્ । અહીં તમને મિથ્યાત્વ એટલે
શું ઇષ્ટ છે ?-અત્યન્ત (સર્વથા) અસત્ત્વરૂપ કે અન્યરૂપે પ્રતીતિરૂપ કે
અનિર્વાચ્યત્વરૂપ ઇષ્ટ છે ? આ પ્રમાણે મહાદેવના નેત્રત્રયની જેમ ત્રણ વિકલ્પો
થાય છે. તેમા પહેલા એ પક્ષ તો તમે સ્વીકારતા નથી, એ જ તેનો પરિહાર-ઉત્તર
છે 'અનિર્વાચ્યત્વ' નામનો ત્રીજો વિકલ્પ માનો તો-પૃછીએ છીએ કે-'અનિ-
ર્વાચ્યત્વ' એટલે શું ? નિરુક્તિવિરહ-એટલે કે-તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો અભાવ છે
કે નિરુક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે કે નિસ્વભાવરૂપ છે ? પ્રથમવિકલ્પ તો
કલ્પના કરવા લાયક નથી, કારણ કે-આ સરલ છે, આ સાલ છે, એ પ્રમાણે
નિશ્ચિત ઉક્તિ-શબ્દવ્યવહારનો અનુભવ તો થાય છે. બીજો વિકલ્પ પણ
કહી શકશો નહીં કારણ કે-નિરુક્તિનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે કે વિષય ? જ્ઞાનનો
વિરહ-અભાવ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સરલ સાલ વિગેરે વિષયક જ્ઞાન
દરેક પ્રાણીને પ્રતીત-પ્રસિદ્ધ છે. વિષયનો અભાવ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે
એ વિષે પ્રશ્ન છે કે ભાવરૂપ વિષય નથી કે અભાવરૂપ વિષય નથી ? પ્રથમ
કલ્પના માનો તો-અસત્પ્રત્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે. બીજી કલ્પના
માનો તો સત્પ્રત્યાતિ જ થઈ અને જે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બન્ને પ્રકા-
રનો વિષય નથી, એમ માનો તો ભાવ અને અભાવ શબ્દથી, તમને ભાવ
અને અભાવ એ બન્ને લોકપ્રસિદ્ધ માન્ય છે કે લોકમા અપ્રસિદ્ધ અલૌકિક ?
પ્રથમ પક્ષમા જેમ બન્નેની એક સ્થળે વિધિ ન ઘટે, તેમ એક સ્થળે નિપેધ
પણ ન ઘટે. કારણ કે-પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી એકનો વિધિ કે નિપેધ તે
બીજાના નિપેધ કે વિધિ સાથે અવિનાભૂત (સહચર) છે. બીજા પક્ષમા કોઈ
બતની ક્ષતિ-હાનિ નથી, કારણ કે-હબરો અલૌકિક (લોકોત્તર) પદાર્થો નિવૃત્ત
થઈ જવા છતાં લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ, કે લૌકિક નિરુક્તિની નિવૃત્તિ
થતી નથી. નિ:સ્વભાવ પક્ષમા "નિસ" અવ્યય નિપેધાર્થક હોઈ અને સ્વભાવ શબ્દ
ભાવ કે અભાવ બેમાંથી એકનો વાચક હોય તો પહેલાના બેવો જ દોષ આવશે.
અને જે પ્રતીતિની અવિષયતા એ નિ:સ્વભાવતા હોય તો-વિરોધ આવશે. કારણ
કે-પ્રપંચ પ્રતીયમાન ન હોય તો પ્રપંચનું ધર્મી તરીકે અને પ્રતીયમાનત્વનું
હેતુ તરીકે ઉપાદાન-ગ્રહણ કઈ રીતે કર્યું ? અને ધર્મી તરીકે ઉપાદાન કર્યું
તો અપ્રતીયમાન કઈ રીતે થાય ?

शका —प्रपञ्च ज्ञेयो प्रतीयमान थाय छे तेवो नथी.

समाधान—अथ भानो तो विपरीतज्यातिना स्वीकारनो प्रसंग आवशे.

(५०) कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्वं च हेतुतयापाददे इति । प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

(टि०) तदेतदिति । एतद्व्यवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम् । एतस्येति ब्रह्मवादिनः । किन्तु वावदकतामेव वेदयति । न प्रथमस्येति ज्ञानस्य । न द्वितीयस्येति विषयस्य विरह इति सम्बन्ध ।

ननु भावेत्यादि । ताविति भावाभावौ । विपरीताविति अलौकिकौ । प्रतिषेधोपीति नास्तोति शेष । परस्परेति भावाभावयो । नान्तरीयेति अविनाभावित्वात् । तन्निरुक्तीति लौकिकनिश्चितोक्तिनिषेध । निस इति षष्ठ्यन्त पदं कलापके^१ निरिति सिद्धम् । स्वभावेति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभाव ॥ अन्यतरेति भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधे परेण भवितव्यम् । तथोपादान इति धर्मित्वोपादाने । यत प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

§१२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि—‘सरलोऽयम्’ इत्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, सरलादिप्रतिनियतपदार्थ-परिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात्, इतरेतरविविक्तवस्तुनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन संमतत्वात् ।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्षं पक्षप्रतिक्षेपकम्^२ तद्वि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुनः प्रपञ्चसत्यतां प्ररूपयति । सा हि तदा प्ररूपिता स्याद्, यदी-तरस्मिन्नितरेषां प्रतिषेधः कृतः स्यात् । न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत् । तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः^३ इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यस्वरूपं प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत् । मैवम् । अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूप-परिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः—पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नील नीलमिति गृहीतं भवति, नंतरथा । यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिपद्यत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तैरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्ति-रूपत्वात् ।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारं विद्यावदविद्याया अपि विधानं तवाऽनुपज्यते । सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतियन्नेव ‘न निषेधकं तत्’ इति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः^४ इति सिद्धं प्रत्यक्षवाधितः पक्ष इति ।

अनुमानवाधितश्च—प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात् । य एवं स एवं यथा आत्मा । तथा चाऽयम् । तस्मात्तथेति । प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना

વ્યભિચારી । સ હિ પ્રતીયતે, ન ચ મિથ્યા । અપ્રતીયમાનત્વે તુ, અસ્ય તદ્વોચર-
વચનાનામપ્રવૃત્તેર્મૂલકતૈવ તત્ર વ શ્રીયસી સ્યાત્ ।

દૃષ્ટાન્તસ્થ સાધ્યવિકલ, શુક્તિગલકલઘૌતેઽપિ પ્રપञ्चाऽन्तર્ગતત્વેનાઽનિર્વચની-
યતાયા. સાધ્યમાનત્વાત્ ।

§ ૧૨ વળી, પ્રપચની આ અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખડિત થયેલી છે, અર્થાત્ આ સરલ છે, એવા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રપચની સત્યતાનો જ નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે-સરલાદિ પ્રતિનિયત પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ જ 'પ્રપચ' શબ્દના વાચ્ય તરીકે સર્વ કોઈને સમત છે -

ગત્તા —આ પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) પક્ષનું પ્રતિક્ષેપક-નિષેધક કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે-પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક છે, માટે તે તે પ્રકારે બ્રહ્મનું જ વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રપચની સત્યતાનું નિશ્ચાયક નથી, કારણ કે- પ્રપચની સત્યતા તો ત્યારે સિદ્ધ થયેલ કહેવાય જો ઇતરમા ઇતરનો-(સરલમાં તમાલનો) પ્રતિષેધ કર્યો હોય, પણ તે બંને નહીં કારણ કે- પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી.

સમાધાન —એમ માનવું ઉચિત નથી કારણ કે-'વિધાયક' પદનો તમે શું અર્થ કરો છો ? 'આ છે' એ પ્રમાણે વસ્તુરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુનો નિષેધ કરતું નથી, તે માટે તે વિધાયક છે-એમ કહો તે ઉચિત નથી, કારણ કે-અન્યપદાર્થના સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યા સિવાય સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ થઈ શકતો નથી. પીતાદિથી વ્યવગ્ધિન્ન-ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયેલું 'નીલ' નીલ તરીકે ગૃહીત (પ્રત્યક્ષ) થાય છે, પરંતુ પીતાદિથી ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયું ન હોય તો તે નીલ કહેવાતું નથી જ્યારે તમે એમ કહો છો કે-'આ છે' એ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેથી અન્ય પદાર્થના પ્રતિષેધને પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે, એ પણ અર્થાત્ કહેવાઈ જાય છે, કારણ કે-કેવલ વસ્તુના સ્વભાવરૂપનો જ નિશ્ચય છે તે જ અન્યના પ્રતિષેધના નિશ્ચયરૂપ છે

વળી, પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે એ નિયમ સ્વીકારશે તો વિદ્યાની જેમ અવિદ્યાની પણ વિધિ જ તમારે માનવી પડશે તે આ પ્રમાણે-આ બ્રહ્મવાદી સંસારોપાદાન રૂપ અવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષથી પ્રતિષેધ કરીને માત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે, છતાં પ્રત્યક્ષને નિષેધક નથી માનતો, તો તે કઈ રીતે સ્વસ્થ (શાન્ત-સ્થિર) હોઈ શકે ? માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે, એ સિદ્ધ થયું

અને અનુમાનથી પણ બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રપચ મિથ્યા નથી, અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય, તે મિથ્યા ન હોય, જેમ કે-આત્મા. આ પ્રપચ પણ અસત્થી વિલક્ષણ છે, માટે મિથ્યા નથી. વળી, પ્રપચને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા તમોએ જે 'પ્રતીયમાન હોવાથી' એવો જે હેતુ કહ્યો છે, તે વ્યભિ-ચારી છે, કારણ કે-બ્રહ્મ પ્રતીયમાન છે છતાં મિથ્યા નથી, અને જે બ્રહ્માત્માને

અપ્રતીયમાન માનો તો— બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય. તો તે વિષયમાં તમારે મૂળા રહેવું એ જ કલ્યાણકારી છે.

વળી, તમારે ‘છીપના ટુકડામાં ચાદી’ એ પ્રમાણે તમારા અનુમાનમાં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે—શુક્તિશકલ વિષેનું રજત પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત હોવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે.

(૫૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિતા ।

તદ્ધિ વિધાયકમેવેતિ :—

“ આહુર્વિધાતુ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધૃ વિપશ્વિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રવાચ્યતે ॥૧૧॥” [બ્રહ્મસિદ્ધિ ૨.૧]

તથા તથેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ । બ્રહ્મૈવેતિ કર્મતાપન્નં બ્રહ્મ । અન્યપ્રતિષેધપ્રતિપત્તિ-રૂપત્વાદિતિ । મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ । યેન હિ પદાસ્વલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્, ઘટાભાવોઽપિ તેન ગૃહીત ।

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ નિરાકારિ । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । વાચ્યત્વેનેતિ ઘટાદિવિવર્તરૂપેણ ।

પક્ષેતિ પ્રપञ્ચો મિથ્યા હત્યેતસ્ય પક્ષસ્ય । તદ્ધીતિ પ્રત્યક્ષમ્ । વિધાયકમિતિ બ્રહ્મલક્ષણ-પ્રકૃતપક્ષજનકમેવ । તથા તથેતિ પ્રત્યક્ષં કર્તુ તેન તેન પ્રકારેણ વિચાર્યમાણમ્ । બ્રહ્મૈવ કર્મતા-પન્નમ્ । સા હીતિ પ્રપન્નસત્યતા । ‘તથેતિ । નિષિદ્ધા ભવેત્ । યદીતરસ્મિન્નિતિ સરલે, इतरे-षामિતિ તમાલાદીનામ્ । ન ચૈવમિતિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રતિષેધો ન કૃત, પ્રત્યક્ષસ્ય નિષેધકુળ્લવાત્ । તદાઽવશ્યમિત્યાદિ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । +પ્રતિપદ્યત્ત્વેતિ મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવગ્રહણવત્ । યેન પદાસ્વલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહીતમ્, ઘટાભાવોપિ તેન ગૃહીત ।* કેવલેતિ । પ્રતિપત્તેર્જ્ઞા-નસ્યૈવ । વિવેકેનેતિ નિરાસેન ।

પ્રતિયન્નિતિ જાનન્ પ્રતિપૂર્વક ઇન્ ગતૌ । પ્રત્યેતી(પ્રતિયન્નિ)તિ શત્ત્વપ્રત્યય । “ગમનાર્થા ધાતવ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થા ” ઇતિ વચનાદવગચ્છન્નિત્યર્થ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રપञ्चો મિથ્યેત્યાદિ । સ હીતિ બ્રહ્માત્મા । અસ્યેતિ બ્રહ્માત્મનઃ । તદ્ગોચરેતિ બ્રહ્મવિષય ।

§૧૩ કિંચ, इदमनुमानं પ્રપञ્ચાદ્ ભિન્નમ્, અભિન્નં વા ² યદિ ભિન્નમ્, તર્હિ સત્યમ્, અસત્યં વા ² યદિ સત્યમ્, તર્હિ તદ્વદેવ પ્રપન્નસ્યાપિ સત્યત્વં સ્યાત્ । અથાઽસત્યમ્, તત્રાપિ શૂન્યમ્, અન્યથાહ્યાતમ્, અનિર્વચનીયં વા ² આદ્યપક્ષદ્વયેઽપિ ન સાધ્યસાધકત્વમ્, નૃશ્ચૈવચ્છુત્તિકલધૌતવચ્ચ । તૃતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, અનિર્વચની-યસ્યાઽસંભવિત્વેનાભિહિતત્વાત્ ।

વ્યવહારસત્યમિદમનુમાનમ્, અતોઽસત્યત્વાભાવાત્ સ્વસાધ્યસાધકમિતિ ચેત્ । કિમિદં વ્યવહારસત્ય નામ ‘ વ્યવહૃતિર્વ્યવહારો જ્ઞાનં તેન ચેત્ સત્યમ્, તર્હિ પાર-માર્થિકમેવ તત્ । તત્ર ચોક્તો ³ ટોષઃ । અથ વ્યવહાર. શબ્દસ્તેન સત્યમ્ । નનુ

૧ અત્ર ‘તથેતિ નિષિદ્ધા ભવેદિતિ’ અસંગત માતિ । * ચિદ્વાન્તર્ગત. પાઠ મુદ્રિતે એવ ।

૨ ચોક્તદોષ’ ઇતિ ટિપ્પણસમત પાઠ ।

શબ્દોઽપિ સત્યસ્વરૂપઃ, તદિતરો વા 'યદ્વાદ્ય', તર્હિ તેન યત્સત્યં તત્પારમાર્થિક-
મેવેતિ તદેવ દૂષણમ્ । અથાઽસત્યસ્વરૂપઃ શબ્દ । કથ તતસ્તસ્ય સત્યત્વં નામ '
 ન હિ સ્વયમસત્યમન્યસ્ય સત્યત્વવ્યવસ્થાદેતુ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથ કૂટકાર્ષાપણે
સત્યકાર્ષાપણોચિત્ક્રયવિક્રયવ્યવહારજનકત્વેન સત્યકાર્ષાપણવ્યવહારવદસત્યેઽપ્યનુમાને
સત્યવ્યવહાર ઇતિ ચેત્ । તર્હ્યસત્યમેવ તદનુમાનમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષ । અતો ન
પ્રપજ્ચાદ્વિન્નમનુમાનમુપપત્તિપદવીમાપેદાનમ્ ।

નાપ્યભિન્નમ્, પ્રપજ્ચસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસક્તેઃ । મિથ્યારૂપં ચ
તત્કથં નામ સ્વસાધ્યં સાધયેત્ ? ઇત્યુક્તમેવ । एवं च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धेः कथं परम-
ब्रह्मणस्तात्त्विकत्वं स्यात्, यतो बाह्याऽर्थभावो भवेदिति ' ॥૧૬॥

કુ ૧૩ વળી, તમારું 'પ્રપચ મિથ્યા છે' ઇત્યાદિ અનુમાન પ્રપચથી ભિન્ન છે
કે અભિન્ન ? ભિન્ન હોય તો—તે અનુમાન સત્ય છે કે અસત્ય ? સત્ય હોય
તો—તે અનુમાનની જેમ પ્રપચ પણ સત્ય થઈ જશે અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ
નહીં થાય. અનુમાન અસત્ય હોય તો—તે ગ્રન્થ છે, અન્યથાખ્યાત છે કે
અનિર્વચનીય ? પહેલાં બે પક્ષમાં તો અનુમાન અનુક્રમે 'પુરુષશૃંગ' જેવું
અને 'છીપમાં રજત' જેવું થઈ જશે. એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકશે નહીં.
ત્રીજો પક્ષ પણ સમર્થ નથી, કારણ કે—અનિર્વચનીયતા પોતે જ સંભવતી નથી
એ પ્રમાણે અમે પહેલાં જ કહી ગયા છીએ.

શક્ત—પૂર્વોક્ત અનુમાન વ્યવહારથી સત્ય છે, એથી કરીને તે અસત્ય નથી
માટે તે સાધ્યનું સાધક છે.

સમાધાન—એમ પણ બને નહીં કારણ કે—વ્યવહારે સત્ય એટલે શું ? વ્યવ-
હૃતિ—વ્યવહાર એટલે જ્ઞાન અને તેને કારણે સત્ય એમ જો હોય તો અનુમાન
પારમાર્થિક સત્ય જ થયું, અને તેમાં દોષ કહી શક્યા છીએ. અને જો વ્યવહાર
એટલે શબ્દ હોય અને તેનાથી સત્ય હોય તો તે શબ્દ સત્યસ્વરૂપ છે કે
અસત્યસ્વરૂપ ? જો સત્યસ્વરૂપ હોય તો તેનાથી સત્ય તે પારમાર્થિક સત્ય
થયું અને તેમાં પૂર્વોક્ત દૂષણ છે અને જો શબ્દ અસત્યસ્વરૂપ હોય તો,
તેવા શબ્દથી અનુમાનની સત્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? કારણ કે—સ્વયં અસત્ય
હોય તે બીજાની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને હેતુ બનતો નથી તેમ છતાં માનવામાં
તો અતિપ્રસંગ દોષ થશે. એટલે કે હેતુના સાચા—ખોટાપણાનાં વિવેક જ
નહીં રહે.

શક્ત—ખોટા સિદ્ધા વડે પણ ખરીદ-વેચાણ વ્યવહાર સિદ્ધ થતો હોઈ
તેને સાચો સિદ્ધો કહેવાય છે તેમ અસત્ય અનુમાનથી પણ સાધ્ય સિદ્ધ થતું
હોઈ તેને સત્ય કહી શકાય.

સમાધાન—જો એમ હોય તો અનુમાન અસત્ય જ થયું અને તેમાં દોષ
કહી શક્યા છીએ. માટે પ્રપચથી ભિન્ન અનુમાન યુક્તિમાર્ગને પામતુ નથી,

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અલિપ્ત માનવામા આવે તો—તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કંઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કંઈ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(૫૦) નૃશૃંગ્ણવદિતિ શ્ચન્યમ્ । શુક્તિકલઘૌતવદિતિ અન્યથાહ્યાતમ્ ॥૧૬॥

(ટિ૦) તદ્ભુદેવેતિ સત્યાનુમાનવદેવ । પ્રતીયમાનત્વાદેવ હેતોર્યથાઽનુમાનમિદ સત્યમ્ , તથા પ્રપન્થોપિ પ્રતીયમાનત્વાદેવ સત્યોઽસ્તિવત્યર્થ । નૃશૃંગ્ણેતિ શ્ચન્યત્વે નૃશૃંગ્ણદષ્ટાન્ત । અન્યથાહ્યાતત્વે શુક્તિકલકલે કલઘૌતમિતિ નિદર્શનમ્ ।

તત્ર ચોક્તદોષ ઇતિ પ્રપન્ચસત્યતાલક્ષણ । યદનુમાનં વ્યવહારસત્યેન સત્યમ્, વ્યવહાર-સત્યેન પ્રપન્થોપિ સત્ય સ્યાત્ ઇતિ ભાવર્થ । તદિતર ઇતિ સત્યાદિતરોઽલીક-હત્યર્થ । તદ્ભુદેવેતિ પ્રપન્ચસત્યતાલક્ષણમ્ । તત્ ઇતિ શબ્દાત્ । તસ્યેત્યનુમાનસ્ય ।

આપેદાનમિતિ પ્રપેદે । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । તદિત્યનુમાનમ્ ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયીતિ વિશેષણં વ્યાખ્યાન્તિ—

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાહ્યસ્યેવ
તદાભિમુખ્યેન, કરિકલભકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

§૧ યથા વાહ્યાભિમુખ્યેન વાહ્યાનુભવનેન પ્રકાશનં વાહ્યવ્યવસાયો જ્ઞાનસ્ય. તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાય । અત્રોલ્લેખઃ—કરિકલભકમિત્યાદિ । યથા કરિકલભકમિતિ પ્રમેયસ્ય, અહમિતિ પ્રમાતુઃ, જાનામીતિ પ્રમિતેઃ પ્રતિભાસઃ, તથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્યાઽપ્યસ્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'સ્વવ્યવસાયિ' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થનો વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે-હું મારી જાતે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) બાણું છું ૧૭

§૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે—સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે જેમ કે—'હું મારી જાતે હાથીના બચ્ચાને બાણું છું.' આ પ્રકારની પ્રતીતિમા જેમ 'હું' એ પ્રમાતા—કર્તાની પ્રતીતિ છે, 'હાથીના બચ્ચાને' એ પ્રમેય—કર્મની પ્રતીતિ છે અને 'બાણું છું' એ પ્રમિતિ—ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ 'મારી જાતે' એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(ટિ૦) પ્રમિતેરિતિ પરિચ્છેદસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ સ્વપરવ્યવસાયિન ॥૧૭॥

સ્વવ્યવસાયમેવ સ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તપ્રકટનેન નિષ્ટઙ્કયન્તિ—

કઃ સ્વલુ જ્ઞાનસ્યાઽઽલમ્બનં વાહ્યં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનસ્તદપિ તત્પ્રકારં નાભિમન્યેત, મિહિરાલોકવત્ ? ॥૧૮॥

§૧ તદપીતિ જ્ઞાનમપિ, તત્પ્રકારમિતિ સ પ્રતિભાતત્વલક્ષણઃ પ્રકારઃ પ્રતિનિ-
યતં સ્વરૂપં યસ્ય તત્ તત્પ્રકારં પ્રતિભાતમિત્યર્થઃ । યથૈવ હિ ગિરિનગરાગહનાદિકં મિહિ-
રાલોકસ્ય વિષયં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈર્મિહિરાલોકોઽપિ પ્રતિભાતોઽભિમન્યતે લૌકિક-
પરીક્ષકૈઃ, તદ્વજ્ઞાનસ્ય વિષયં કુમ્ભાદિકં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈસ્તૈર્જ્ઞાનમપિ પ્રતિભાતં
સ્વીકર્તવ્યમિતિ ।

સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત જણાવીને 'સ્વવ્યવસાયી' વિશેષણનું સમર્થન—

સૂર્યપ્રકાશની જેમ જ્ઞાનના આદ્ય આલમ્બનને પ્રતિભાત માનનાર એવો
કોણ હશે જે તેને પણ તે પ્રકારનું ન માને ? ૧૮

§૧ તેને પણ—જ્ઞાનને પણ, તે પ્રકારનું એટલે કે પ્રતિભાત રૂપે નિયત સ્વરૂપવાળું.
સૂર્યપ્રકાશના વિષયભૂત પર્વતાદિ પદાર્થોને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને
પરીક્ષકોએ સૂર્યપ્રકાશને પણ પ્રતિભાત માનેલા છે, તેમ જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિ
પદાર્થને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ જ્ઞાનને પણ પ્રતિભાત
માનવું જોઈએ.

§૨ અત્રેયં મદ્વચ્છવદ્વના—નનુ ન સ્વસંવેદનં વેદનસ્ય સુન્દરમ્, સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિ-
રોધાત્—इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षूणं कक्षीकरणीयम् ।

§૩ તદેતદરમણીયમ્ । યતઃ—કિમુત્પત્તિઃ, જ્ઞાતિર્વા સ્વાત્મનિ વિરુદ્ધેત ?
યદ્યુત્પત્તિઃ, સા વિરુદ્ધતામ્ । ન હિ જ્ઞાનમાત્માનુત્પાદયતીતિ વચમધ્યગીમ્હિ ।
અથ જ્ઞાતિઃ, નેયમાત્મનિ વિરોધમદીધરત્, તદાત્મનૈવ જ્ઞાનસ્ય સ્વકારણકલાપાદુત્પાદાત્,
પ્રકાશાત્મનેવ પ્રદીપકલિકાલોકસ્ય ।

અથ પ્રકાશાત્મનૈવ પ્રદીપાલોકોઽયમુદયમાગિવાનિતિ પરપ્રકાશકોઽસ્તુ, આત્મા-
નમપ્યેતાવન્માત્રેણૈવ પ્રકાશયતીતિ તુ કૌતસ્કુતી નીતિઃ ૧—इति चेत् । तर्हि तेना-
ऽप्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम्, आलोकान्तराद् वा प्रकाशेनाऽस्य भवितव्यम् ૧
પ્રથમે, પ્રત્યક્ષવાધા । દ્વિતીયેઽપિ સૈવાઽનવસ્થાપત્તિશ્ચ ।

§૪ અથ નાઽસૌ સ્વમપેક્ષ્ય કર્મતયા ચકાસ્તિ—इत्यस्वप्रकाशक. स्वीक्रियते,
પ્રકાશરૂપતયા તૂત્પન્નત્વાત્ સ્વયં પ્રકાશત એવેતિ ચેત્ । અનૈવ યુધામદ્ધિ । ન
હિ વચમપિ જ્ઞાનં કર્મતયૈવ પ્રતિભાસમાનં સ્વવેદ્યમાવેદયામહિ, જ્ઞાનં સ્વયં પ્રતિભાસત
इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तद्
भाति तथा प्रदीपः त्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एव ।

§ ૨ આ વિષયમાં ભટ્ટ કુમારલના ચંદ્ર-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણી શકતું નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવું જોઈએ.

§ ૩ જૈન-મીમાસકોનો ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમાં વિરોધ છે કે જ્ઞસિક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને જાણે એમાં વિરોધ છે ? ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોય તો તે બરાબર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવું અમે કહેતા નથી. જ્ઞસિનો વિરોધ કહો તો જ્ઞસિક્રિયા સ્વાત્મામાં વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણોથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણોથી જ્ઞસિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

શક્તિ—પ્રદીપાલોક-દીવાનું તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય. પરંતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનો પણ પ્રકાશ કરે છે એ ક્યાંનો ન્યાય છે ?

સમાધાન—તો શું રાક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવું કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવું ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામાં તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામાં પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામાં અનવસ્થાદોષ પણ છે.

§ ૪ શક્તિ—પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનું કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરંતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

સમાધાન—આ કથન વડે અમૃતનું પાન કરે અર્થાત્ તમારા મુખમાં સાકર, જીવતા રહો અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહીં કે-જ્ઞાન સ્વયં કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઈને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. કારણ કે-‘જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશે છે’ એ પ્રતીતિમાં જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી. અને વળી, ‘જ્ઞાનને જાણું છું’ તેમાં જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે ભાસે છે તેમ ‘પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે’ તેમાં પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે.

(૫૦) યત ઉત્પત્તિર્જ્ઞસિર્વા સ્વાત્મનિ વિરુદ્ધેતેતિ । ક્રિયાવિરાધાદિતિ છુક્તમતસ્તા-મેવોપજીવ્ય ચર્ચયતિ । તથા પ્રદીપઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ તથા પ્રથત પવેતિ । તથા કર્મતયા ।

(ટિ.) અથ જ્ઞસિરિત્યાદિ । તદાત્મનેતિ જ્ઞસિસ્વરૂપેણૈવ । પ્રકાશાત્મનેતિ પ્રકાશસ્વ-રૂપેણૈવ । આશિવાનિતિ ઐશોટિ વ્યાપ્તૌ । આત્મનેપદમનિત્યમિતિ ન્યાયાત્ ક્વસકાનાવિતિ ક્વસપ્રત્યયઃ । પતાવન્માત્રેણેતિ પદાર્થપ્રકાશનકારણસામગ્ર્યેણ । કિં તેનેતિ પ્રદીપેન । ‘આલોકા-ન્તેતિ(ન્તરે)તિ ।

૧ અણ વ્યા° પુ । ૨ હત આરમ્બ ‘પ્રસજ્યતે’ પર્યન્તે પુપ્રતૌ નાસ્તિ ।

“દીપવજ્રોપપચેત વિશ્વવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।

અનાત્મવેદને જ્ઞાને જગદાન્ધ્ય પ્રસજ્યતે ॥”

‘અસ્યેતિ પ્રદીપાલોકસ્ય । અસાવિતિ પ્રદીપાલોક । કર્મ્મતયેતિ યથા ‘દીપો દીપ જાનાતિ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

૧૫ અથાવયવૈરાલોકાવયવી પ્રકાશ્યત ઇત્યસ્વપ્રકાશક એવાયમિતિ ચેત્ । નનુ તેઽપિ કેન પ્રકાશનીયા’ અવયવિનેતિ ચેત્ । નન્વમીપાં પરસ્પરગોચરજ્ઞાનજનને સહકારિ-ત્વમેવ તાવત્રપ્રકાશકત્વમુચ્યતે । તત્ત્વામીપામજાતાનામ્, જ્ઞાતાનાં વા સ્યાત્ / નાજ્ઞાતા-નામ । એવં જ્ઞાનાલોકિત એવ પ્રદીપકુઙ્મલાઽઽલોકોઽપિ કદાચિત્ કલગકુલિગાદીન્ જ્ઞાપયેત્ । જ્ઞાતાના ચેત્ । ઇતરંતરાશ્રયાપત્તિ—જ્ઞાતા સ્વલ્વવયવા અવયવિનં જ્ઞાપયેયુઃ, સોઽપિ ચ જ્ઞાત એવ તાન્ જ્ઞાપયેદિતિ । અથ તેષામવયવવાનામવયવિત્વાદ નિજાવયવૈર્જસિ. કરિષ્યતે, તદાનીમનવસ્થા । અથ પર્યન્તે કેચિદવયવાઃ સ્વયમેવાત્માનં જ્ઞાપયેયુઃ તર્હિ જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માનં નિશ્ચિનોતીતિ કિં ન કક્ષીકુરુપે ।

૧૫ ગકા —પ્રકાશરૂપ અવયવી પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશન તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વ પ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

સમાધાન—એમ માનો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે ? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવય-વીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમા—એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો દ્વિતીયાર્થ થાય છે તો તેમા અમે પૂછીએ છીએ કે—અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તો પછી આપણે દીવાનું તેજ ન જોયું હોય છતાં પણ તે ક્લશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે—અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો બોધ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો બોધ કરાવે અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે જોએમ માનો કે—છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતે જ પ્રકાશ કરશે તો—જ્ઞાન પણ પોતે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી ?

(ટિ.) નનુ તેઽપીઽતિ અવયવા । નન્વમીપામિતિ અવયવાનામવયવિનશ્ચ । અવયવપ્રકાશમ-ન્તરેણાવયવપ્રકાશક । ૨ અવયવિપ્રકાશાદતે અવયવા નિસ્તેજસ્કા । અત એવ સહકારિત્વમ્ । તચ્ચેતિ પ્રકાશનમ્ । અમીપામિત્યવયવાનામ્ ।

§૬ કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ ? અન્યથાઽનુપપદ્યમાનાર્થપ્રાકટ્યરૂપા-
ર્થસમુત્થાપિતાર્થપત્તેરિતિ ચેત્ । નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મ, જ્ઞાનધર્મ, અર્થધર્મો વા
ભવેત્ ? નાદ્યં પ્રકાર, પ્રમાકરકક્ષાપદ્મરપ્રવેગપ્રસજ્ઞાત્ । ન દ્વૈતીયીક, જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપરિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાઽપિ
તાર્તીયીકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ
યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્બભૂવેઽસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ઘટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિ-
યતપ્રમાતૃપ્રવોધિતપ્રદીપાદ્કુરપ્રકટિતસ્યાઽપ્યનિયતૈર્દર્શનાત્ તન્નિયમાનુપપન્ને ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ?
જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની જાય અર્થાત્
ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થાપત્તિને
કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સભવે
નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ જો એમ માને
તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે
અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો—પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ
આવશે જ્ઞાનધર્મ માને તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી
ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામા
વિરોધ છે, કારણ કે—ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો
ધર્મ હોય તો—ઐત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે—
અર્થપ્રાકટ્ય બન્નેને માટે સમાન છે

શકા—જો પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે
પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવો નિયમ છે.

સમાધાન—એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે—પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત
કોઈએક) પ્રમાતાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક
પુરુષો જોઈ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી

(૫૦) તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાદિતિ । તસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય
ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસમાત્ ।

(ટિ.) કથચ્છેત્યાદિ । પારોક્ષ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય પરોક્ષત્વેઽક્રીકૃતે સતિ જ્ઞાનમેવ કથ જાયતિ इत्यर्थ ।
અન્યથેતિ અન્યથા જ્ઞાનાવિનામાવિનો ઉપપદ્યમાના પદાર્થપ્રાકટ્યલક્ષણા અર્થેન કાર્યેણ નિષ્પાદિતા
યા અર્થાપત્તિસ્તસ્યા । પ્રમાકરેતિ પ્રાકટ્યસ્યાત્મધર્મત્વ પ્રમાકરૈરાશ્રિયેત, ન મૈત્રે । જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વ इति । મોમાસકા હિ જ્ઞાન ક્ષણિકમભ્યુપગચ્છેયુ । ઉપરિતનેતિ દ્વિતીયક્ષણોત્પત્તિશીલસ્ય ।
તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તદ્ધ-
ર્મત્વેતિ જ્ઞાનધર્મત્વે વિરોધાત્ । તથાત્વ इति અર્થધર્મત્વે । અથ યસ્યેત્યાદિ । અસાવિતિ
અર્થપ્રાકટ્યરૂપોઽર્થધર્મ ।

અસ્તુ વૈતત, તથાપ્યયમર્થધર્મો જડઃ, ચિદ્રૂપો વા ભવેત્ ? યદિ જડઃ, કથમર્થદર્શનં સ્યાત્ ? અર્થદર્શનં હ્યર્થદષ્ટિર્થજ્ઞતિરુચ્યતે । જડત્વે તુ પ્રાકટ્યસ્ય કથમિદં ઘટેત ? જ્ઞાનપ્રમાણગદ્વયોશ્ચૈવં સામાનાધિકરણ્યમસૂપપાદમ્ । યતો જ્ઞાયતે જ્ઞતિર્જન્યતે યેન તદ્ જ્ઞાનમાન્નાયતે । પ્રાકટ્યસ્ય ચ જડત્વેનાઽજ્ઞતિરૂપત્વે કથં તજ્જનકં પ્રમાણં જ્ઞાનં વ્યપદિશ્યેત ? ચિદ્રૂપશ્ચેત્ । સ્વસંવેદઃ, વેદનાન્તરવેદ્યો વા ? યદિ સ્વસંવેદઃ, તર્હિ “કૃતશ્ચ ગ્રીલધિવ્ધ્વંસો ન ચાઽનઙ્ગઃ ગમં ગતઃ” ઇતિ ન્યાયઃ સમાયાતઃ—સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાદ્ વિજ્ઞાને સ્વસંવિત્તિપ્રતિક્ષેપપાતકં કૃત્વાઽપિ પ્રાકટ્યે તસ્યાઃ સ્વયં સ્વીકારાત્ ।

વેદનાન્તરવેદ્યત્વં પુનરસ્ય કુતસ્યમ્ ? તથા હિ—કિમયં યાવદર્થમ્, યાવદક્ષવ્યાપારં વાઽવતિષ્ઠેત, જ્ઞાનવલ્ક્ષણિકો વા ભવેત્ ? નાદઃ પક્ષઃ, પદાર્થમાલોક્ય નિર્માલિતલોચનોત્પલયુગલસ્ય પ્રકટતત્પ્રતીતિપ્રસક્તે । ન દ્વિતીયઃ, અક્ષાદિવ્યાપારસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિમાત્રે વ્યાપારાત્ પ્રાકટ્યસ્ય તદપેક્ષાનુપપત્તેઃ । નાપિ તૃતીયઃ, ક્ષણજાતનપ્રસ્ય વેદનાન્તરેણ વેદિતુમગત્યત્વાત્, વેદને તુ દ્વિત્રિક્ષણાવસ્થિતિપ્રસક્તેઃ । તન્ન તદ્વેદનમવદાતમ્, યતોઽર્થાપત્તિરુલ્લસેદિતિ ॥

અથવા કોઈ પણ રીતે આમ બનતું હોય તો પણ આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ જડ છે કે ચિદ્રૂપ ? જો જડ હોય તો અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે—અર્થદર્શન જ અર્થદષ્ટિ એટલે કે—અર્થજ્ઞાતિ (અર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે, તો અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોય તો—એ અર્થદર્શન કઈ રીતે ઘટી શકશે ? વળી અર્થપ્રાકટ્યને જડ માનવાથી જ્ઞાન અને પ્રમાણ એ બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાર્થવાચિત્વ) પણ યુક્તિ સંગત થઈ શકશે નહીં, કારણ કે જ્ઞાતિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જેનાથી પદાર્થ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જો પ્રાકટ્ય જડરૂપ હોય તો અજ્ઞાતિરૂપ થાય, તો તેવા પ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને જો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ચિદ્રૂપ હોય તો—સ્વસંવેદ (સ્વપ્રકાશ્ય) છે કે વેદનાન્તરવેદ્ય (જ્ઞાનાન્તરપ્રકાશ્ય) છે ? સ્વસંવેદ કહે તો—“કોઈ સ્ત્રીએ કામને વશ થઈ પોતાના શીલનો ભંગ કર્યો, પરંતુ પુરુષમાં શક્તિ ન હોવાથી તેણીનો કામ શાંત થયો નહિ” એ ન્યાય તમાને પણ લાગુ પડ્યો. કારણ કે—‘સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાન્’ એ કથન દ્વારા સ્વાત્મા(જ્ઞાન)મા સ્વસંવિત્તિ (સ્વસંવેદન)ના બંડનરૂપ પાપ કરવા છતાં પણ પ્રાકટ્યમા તેનો (સ્વસંવેદનનો) તમારે સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો.

વેદનાન્તરવેદ્ય કહે તો તે કઈ રીતે ઘટશે ? કારણ કે આ અર્થધર્મરૂપ અર્થપ્રાકટ્ય જ્યાં સુધી અર્થ હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે ઈન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જ્ઞાનની જેમ ઘણિક છે ? પહેલો પક્ષ યુક્તિ સંગત

નથી, કારણ કે-પદાર્થને જોઈને નેત્રક્રમલ બંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો યોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી. ખીજો પક્ષ પણ શ્રુતિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઇન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમા જ અસ્તિત્વ ઠોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય ખીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાશે નહીં, છતાં જો ખીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાતું હોય તો તેને જો ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન શ્રુતિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થોત્પત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(ટિ.) કથમિદમિતિ અર્થદર્શનમ્ । તદ્વજનકમિતિ પ્રાકટ્યજનકમ્, યતઃ કારણાનુમાનેન કાર્યમ્, કાર્યાનુમાનતઃ કારણમનુમીયતે । જ્ઞાનં તાવદ્ જ્ઞાનરૂપોત્પાદકમેવ જાઘદ્વિ, ન જઙ્ઙનકમ્, વિરોધપ્રતિબંધાત્ । સ્વાત્મનીતિ । તસ્યા ઇતિ સ્વવિત્તે । અસ્યેતિ અર્થધર્મસ્ય ।

તથા હીત્યાદિ । અયમિતિ અર્થધર્મ । તત્પ્રતીતીતિ પદાર્થપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ । તદ્વેક્ષેતિ તસ્યાક્ષવ્યાપારસ્યાપેક્ષા તયાડનુત્પાદાત્ । તદ્વેદનમિતિ ક્ષણિકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય જ્ઞાનમ્ ।

§ ૮ અથ યૌગાઃ સગિરન્તે-અહો ! આર્હતાઃ ! નાડસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેઽપિ સંવેદને સ્વસંવેદનદોહદં પૂરયિતું પાર્યતે । તથાહિ જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा घटः । तथा चेदम् । तस्मात् तथा ।

§ ૯ સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતાનન્તરસમયસમુત્પદિષ્ણુમાનસપ્રત્યક્ષેણૈવ લક્ષ્યતે, ન પુનઃ સ્વેન । ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસ, અર્થાવસાયિવેદનોત્પાદમાત્રેણૈવાર્થસિદ્ધેઃ । તદ્વિ પદાર્થપરામર્ગસ્વભાવમેવેત્યુત્પન્નમાત્રમેવ પદાર્થપ્રથામનોરથરથસ્થિતં કૃતાર્થયતિ પ્રમાતારમ્ । અર્થજ્ઞાનજિજ્ઞાસાયાં તુ તત્રાપિ જ્ઞાનસુત્પદત એવેતિ ॥

§ ૮ યૌગ-નૈયાધિક કહે છે-અહો ! હે જ્ઞેનો ! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાટ્ટનું ખંડન કરવા છતાં-જ્ઞાનમા સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે-જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વલિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

§ ૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામાં રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, પણ પોતે પોતાને જાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારુ જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારુ જ્ઞાન છે. એટલે તે

ઉત્પન્ન થતા જ પદાર્થને બાણવાની ઇચ્છારૂપ રથમાં સ્થિત પ્રમાતાને કૃતાર્થ કરે છે. અને જો અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનાન્તર પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે.

(૫૦) ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેરુલ્લાસ इति । यथा क्लिष्टज्ञान मानसप्रत्यक्षेण ज्ञातमेव तदप्यन्येत्यनवस्था । पदार्थप्रथामनोरथ[रथ]स्थितमिति प्रथाशब्देन प्रकाशनम् ।

(ટિ૦) અર્થાવસાયીત્યાદિ । અર્થસિદ્ધેરિતિ । ન હિ પૂર્વજ્ઞાન જાતમેવ અકાર્ય-સાધક સદપિ પ્રમાણમિતિ વચ મન્યામહે । કિન્તુ કાર્યસાધકમેવ પ્રમાણમ્ । તદ્ધીતિ અર્થાવસાયિવેદનમ્ । તત્રાપીતિ એકાત્મસમવેતજ્ઞાને । ‘પૂર્વજ્ઞાન મે ઘટાકારમુત્પન્નમ્’ इति જ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરેણ વેચતે, ન તુ સ્વેનૈવ ।

§ ૧૦ તદેતદેતેષાં મતેસ્તરલતાં તનોતિ, પ્રકટિતપ્રયોગે પક્ષસ્યાનુમાનેન માન-સ્વખંડનાત્ । તથા ચ તાવકાઽઽકૂતેન તત્ર હેતો કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વનિષ્ક્રુનાચ્ચ । તથાહિ—વિવાદાસ્પદં જ્ઞાનં સ્વસંવિદિતમ્, જ્ઞાનત્વાત્, ઈશ્વરજ્ઞાનવત્ । વાદ્યસિદ્ધમેત-ન્નિદર્શનમ્, જૈનૈરીશ્વરાસ્વીકારેણ તજ્ઞાનસ્ય તેષામપ્રસિદ્ધેઃ—इति चेत् । તદચતુરસ્તમ્, અનવદ્યવિદ્યાવિદ્યાધરીવન્ધુરપરિવ્જ્ઞસ્ય પુરુષાતિશેષવિશેષસ્ય સ્વખંડપરશોઃ સ્વીકારાત્, ત્રિવિષ્ટપષ્ટનલ્પટપટિમ્નઃ સકલાવલોકનકૌઠલગાલિન એવ ચાસ્ય તિરસ્કારાત્ ।

વ્યર્થવિશેષ્યશ્ચાત્ર હેતુઃ, સમર્થવિશેષણોપાદાનેનૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ, ધૂમધ્વજસિદ્ધૌ ધૂમવત્ત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવત્ । ન હીશ્વરજ્ઞાનાદન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયં ચાસ્તિ, યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ।

અપ્રયોજકશ્ચાર્યં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાઽવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યા-સિકઃ સ્વરૂપાધિરભિધીયતે, તત્પુત્રત્વાદિના શ્યામત્વે સાધ્યે ગાકાદ્યાહારપરિણામવત્ । કઃ પુનરુપાધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષણેરીક્ષાન્ચક્રે ?—इति चेत् । ઉચ્યતે । નિવિઙ્ગજડિમન્ ' જડિમલક્ષણ' । તથાહિ—ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે પ્રમેયત્વે સત્યપિ યદેવ જડિમપાત્રં પાત્રાદિ તદેવ સ્વસ્માદન્યેનૈવ પ્રકાશ્યતે । સ્વપ્રકાશે પરમુખોત્પ્રેક્ષિત્વં હિ જડસ્ય લક્ષણમ્ । ન ચ જ્ઞાનં જડ-સ્વરૂપમ્—इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य । સાધ્યેન સમવ્યાસિકત્વં ચાસ્ય સ્પષ્ટમેવ, જાડચ વિહાય સ્વપ્રકાશાભાવસ્ય, તં ચ ત્યક્ત્વા જાડચસ્ય ક્વચિદપ્ય-દર્શનાદિતિ ।

§ ૧૦ જૈન—ઉપર્યુક્ત કથન યોગોની બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પશ્ચ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને તેથી તમારા મનનવ્ય અનુસાર હેતુમાં ‘કાલાત્યયાપદિષ્ટ’ દોષ આવે છે તે આ પ્રમાણે—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે. ઇશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

શકા—જેનોએ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાંત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

સમાધાન—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે—નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઇશ્વરને તો જોનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામા આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઇશ્વરનું જ ખંડન જૈનોને અલીપ્ત છે.

વળી, ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન એવું પ્રમેયત્વ’ આ—તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ ‘ધૂમવાળું’ દ્રવ્યત્વ છે તેમા ‘ધૂમવાળું’ એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધિ થઈ જતું હોવાથી ‘દ્રવ્યત્વ’ વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ—નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન’ એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ ‘પ્રમેયત્વ’ વ્યર્થ છે. કારણ કે ઇશ્વરજ્ઞાન સિવાય ‘સ્વપ્રકાશક’ છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં ‘પ્રમેયત્વ’ વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે. જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. જેમકે—‘શ્યામત્વ’ને સાધનાર ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમા ‘શાકાદિ આહારનો પરિણામ’ તે ઉપાધિ.

શકા—સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કઈ ઉપાધિ જોઈ ?

સમાધાન—હે નિખિડ જડિમન ! (હે ગાઢ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે—ઇશ્વરજ્ઞાનથી લિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમા બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમા આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધન રૂપ ‘જ્ઞાન’ સાથે જડતાની—અવ્યાપકતા સિદ્ધિ થઈ, અને સાધ્ય ‘સ્વપ્રકાશાભાવની સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે—જાડય—જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમા જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(૫૦) અનુમાનેન પ્રત્યનુમાનેન । તથા ચેતિ પ્રત્યનુમાનવાધિતત્વે । તત્રેતિ પ્રકટિત-પ્રયોગે । તદ્જ્ઞાનસ્યેતિ ફેવરજ્ઞાનસ્ય । અનવદ્યવિદ્યાવિદ્યાધરીત્યાદિ ગચ્યમ્ વિદ્યાશવ્દેનાજ-કેવલજ્ઞાનમ્, ન પુનર્ગિરિતનયા^૧ડ્ઞ્લેષવિશેષલોલસ્ય ।

વ્યર્થવિશેષ્ય इति પ્રમેયત્વાદિત્યયં હેતુ । અન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયમિતિ મવન્મતે સર્વસ્યાપિ જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયત્વાત્ । સાધનાવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકઃ સ્વલ્-

પાધિરભિધીયતે' इति । यथा तत्पुत्रत्वादिना इयामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणाम उपाधिः । न हि ये ये तत्पुत्रास्तेषां सर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणामः । तत्पुत्रत्वमपि भविष्यति केषा-
ञ्चिच्छाकाद्याहारपरिणामश्च न भविष्यति इति साधनाव्यापकः । ये ये इयामास्तेषां शाकाद्याहारपरि-
णामः । यत्र यत्र इयामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः' यत्र यत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्र तत्र
इयामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः ॥१८॥

(ટિ.) તજ્ઞાનસ્યેતિ ईश्वरवेदनस्य । तेषामिति जैनानाम् । अस्येति ईश्वरस्य ।

તત્પુત્રત્વાદિનેત્યાદિ । સ ઇયામ , તત્પુત્રત્વાત્ દસ્યમાનતદિતરપુત્રવત્ । અત્ર સાધને શાકાયા-
હારપરિણામલક્ષણસ્ય ઉપાધેઃ પ્રવેશપ્રબન્ધ સુદુ પ્રતિષેધ સ્યાત્ । સાધ્યં ઇયામત્વં વ્યાપ્તં તેન,
તમન્તરેણ ઇયામત્વાસમ્ભવાત્ । તત્પુત્રત્વ તુ સાધન ન વ્યાપ્તમ્ । ચત્તત્તનયા અપરે ગૌરકાયા અપિ
પ્રેક્ષ્યન્તે । કઃ પુનરિત્યાદિ । અત્રેતિ 'ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાત્' इत्येवरूपे । अस्येति
ઉપાધે । શાકાદ્યાહારપરિણામ ઉપાધિઃ' । ન હિ યે યે તત્પુત્રાસ્તેષાં સર્વેષામપિ શાકાદ્યાહારપરિણામ
इति साधनाव्यापकः । यत्र यत्र इयामत्व तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः' । यत्र यत्र शाकाद्या-
हारपरिणामस्तत्र तत्र इयामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः । तमिति स्वप्रकाशाभावम् ।

§ ૧૧ યચ્ચોક્તમ્—'સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેત'—इत्यादि । तदपि नावि-
तथम्, इत्थमर्थज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पद्यमानयोः क्रमानुपलक्षणात् । आशूत्पादादत्र क्रमानु-
पलक्षणम्, उत्पलपत्रशतव्यतिमेदवदिति चेत् । तदचारु, जिज्ञासाव्यवहितस्याऽर्थज्ञानज्ञान-
स्योत्पादप्रतिपादनात् । न च जिज्ञासासमुत्पाद्यत्वं संवेदनानां संगच्छते, अजिज्ञासितेष्वपि
योग्यदेशेषु गोचरेषु तदुत्पादप्रतीतिः । न चायोग्यदेशमर्थज्ञानम्, आत्मसमवेतस्याऽस्य
समुत्पादात्—इति जिज्ञासामन्तरेणैवार्थज्ञाने ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः । वाढमुत्पद्यतां नामेदम्, को
दोषः ?—इति चेत् । नन्वेवमेव तज्ज्ञानज्ञानेऽप्यपरज्ञानोत्पादप्रसङ्गः, तत्राऽपि चैवमे-
वायम्—इत्यपरापरज्ञानोत्पादपरम्परायामेवात्मनो व्यापाराद् न विषयान्तरसंचारः
स्यात् । इति न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरज्ञेयताऽपि युक्तिमार्गमवगाहते ॥१८॥

§ ૧૧ વળી, તમોએ 'ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું
હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર' વિગેરે કહ્યું તે પણ સત્ય
નથી, કારણ કે—એ રીતે અર્થજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ
દેખાતો નથી.

યોગ—ક્રમબદ્ધતા સંકેતે પત્રનો એકદમ વેધ થઈ જવાથી જેમ તેનો ક્રમ
જણાતો નથી, તેમ અહીં પણ એકદમ ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તેનો ક્રમ જણાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે—જિજ્ઞાસાનું વ્યવધાન જ્ઞાનના
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તમોએ માન્યું છે. તેથી જ્ઞાન અવશ્ય ક્રમિક લાસણું બેઠ્યું.
વળી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાથી થાય છે, તે પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે—
યોગ્ય દેશમાં રહેલ અજિજ્ઞાસિત પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, એવી પ્રતીતિ
સૌને છે. વળી, અર્થજ્ઞાનને અયોગ્યદેશવૃત્તિ પણ કહી શકાય નહીં' કારણ કે

આત્મામા સમવાય સબધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઈ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ.

શ્લોક—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય. તેમાં શું દોષ છે ?

સમાધાન—જો એમ થતું હોય તો—એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો બીજા વિષયોમા સંચાર થઈ શકશે નહીં. અર્થાત્ બીજા વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી ૧૮.

(ટિ૦) તદુત્પાદેતિ સવેદનોત્પત્તિપ્રતીતે । નચાયોગ્યેતિ ન વિચિતે યોગ્યો દેશોઽસ્ય તત્ । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૧૮॥

પ્રમાણ વિવિચ્યાઽસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિષ્કુર્વન્તિ—

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાઽવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

§ ૧ પ્રમીયમાણાર્થાઽવ્યભિચરણગીલ્લ્લવં યજ્ઞ જ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

પ્રસજ્ઞાયાતમપ્રામાણ્યરૂપમપિ ધર્મ પ્રકટયન્તિ—

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

§ ૧ તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, इतरत् પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્, અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તગ્રાહ્યાપેક્ષયૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષયા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણાભાસમ્ । બહિરર્થપેક્ષયા તુ કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણાભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાણુનુ વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનનું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણુ—પ્રમાણુનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે ‘અપ્રામાણ્ય’ બાણુવું. જ્ઞાનમા જે ‘પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ’ છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ બાણુવું, કારણ કે-સ્વવિષયક જ્ઞાનમા અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અસંભવ છે. તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણુ સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણુભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ હોય છે, તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણુભાસ (અપ્રમાણુ)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(૧૦) સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસમ્ભવાદિતિ । સશયવિપર્યયાદીનામપિ સ્વવિપર્યે પ્રમાણત્વાત્ ॥૨૦॥

(ટિ૦) જ્ઞાનસ્યેત્યાદિ । પ્રમેયમવ્યભિચારિ યત્ર તત્તસ્ય ભાવઃ ॥૧૧॥

§૧ અથોત્પત્તૌ સ્વનિશ્ચયે ચ જ્ઞાનાનાં સ્વત એવ પ્રામાણ્યમ્, અપ્રામાણ્યં તુ પરત એવ યજ્ઞૈમિનીયા જગુઃ, તદ્ નિરાકુર્વન્તિ—

તદુભયમુત્પત્તૌ પરત એવ, જ્ઞપ્તૌ તુ સ્વતઃ પરતશ્ચ ॥૨૧॥

§૨ અત્ર લ્યવ્લોપે પચ્ચમી પરં સ્વં ચાપેક્ષ્યેત્યર્થઃ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રામાણ્ય-મપ્રામાણ્યં ચ દ્વિતયમપિ જ્ઞાનકારણગતગુણદોષરૂપં પરમપેક્ષ્યોત્પદ્યતે । નિશ્ચીયતે ત્વમ્યાસદગાયાં સ્વત, અનમ્યાસદગાયાં તુ પરત ઇતિ ।

તત્ર જ્ઞાનસ્યાઽમ્યાસદગાયાં પ્રમેયાઽવ્યભિચારિ, તદિતરચ્છાત્મીતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સંવાદકઘાઘકજ્ઞાનમનપેક્ષ્ય પ્રાદુર્ભવન્ સ્વતો ભવતીત્યભિધીયતે । અનમ્યાસદગાયાં તુ તદપેક્ષ્ય જાયમાનોઽસૌ પરત ઇતિ ॥

§૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વત છે, પરંતુ અપ્રા-માણ્ય તો પરત છે એમ બે બૈમિનીય(મીમાસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણુ-તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧.

§ ૨ આ સૂત્રમાં ‘સ્વતઃ’ અને ‘પરતઃ’ શબ્દમાં બે પંચમી વિલક્ષિત છે, તેનો અર્થ ‘સ્વ’ અને ‘પર’ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં બે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમાં રહેલ યથાક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમા જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં ‘પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છુ’ એવો પ્રામા-ણ્યનો નિશ્ચય, અને ‘પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છુ’ એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાઘક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ‘સ્વતઃ’ કહેવાય છે બ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાઘકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ‘પરતઃ’ કહેવાય છે.

(ટિ૦) અનમ્યાસદશાયામિત્યાદિ । તદિતિ સંવાદકઘાઘકજ્ઞાનમ્ । અસાવિતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચય ।

§ ૩ અત્રૈવં મીમાંસકા મીમાંસામાંસલતાં દર્શયન્તિ— સ્વત એવ સર્વથા પ્રમા-ણાનાં પ્રામાણ્યં પ્રતીતિકોટિમાટીકતે । તથાહિ—તદુત્પત્તિપ્રગુણા ગુણા પ્રત્યક્ષેણ,

अनुमानेन वा मीयेरन् ' यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ' नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारुविचारगोचरचरिण्युत्वाभावात् । अनुमानेन तान् निरणेषमहीति चेत् । कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ' न प्रत्यक्षाद्, गुणेषु तद्वृत्तेः परास्तत्वात् । तथा च—

“द्विष्टसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।”^२ [प्रवाअ० २, १ ३]

नाप्यनुमानात्, तत एव तन्निश्चितावितरेतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थाया
प्रसक्तेः । ततो न गुणाः सन्ति केचित् । इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमान
तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, सवादि-
वेदनाद् वा स्यात् ' तत्र प्राच्यं प्रकारं प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाण-
पराकरणात् । द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं
तन्निश्चायकं स्यात् ' पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्ठङ्गनेऽपि स्पष्टमस्त्येव । द्वितीयं
तु न चर्मचक्षुषां संभवति ।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा । नाद्यभिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु, तस्थैव ग्राहक सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूर-
नष्टत्वेन ग्राह्यत्वायोगात् । द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् । पक्षद्वयेऽपि, तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः । तद्वि-
चैत्रस्य पुनःपुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव । तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत् । अनवस्था । प्रवर्तकज्ञानाच्चेत् । अन्योन्याश्रयः । स्वतश्चेत् । प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथै-
वाऽस्तु । अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ? । चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुस्संचरम् । तथाहि—
एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गनरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्न-
जातीयं च कुम्भाम्भोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचरिचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्घिसलिलसंवे-

१ 'न' नास्ति सु । २ अस्योत्तरार्धमपि मुद्रिते दत्तम् किन्तु पञ्चिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति । ३ तैमिरिकाऽऽलो^० सु । १ 'धारि' इति सु पा ।

दनस्य न संवादकमिति न ज्ञप्तावपि तत् परतः ।

અપ્રામાણ્યં તૂત્પત્તૌ દોષાપેક્ષત્વાત્, જ્ઞપ્તૌ તુ વાધકાપેક્ષત્વાત્ પરત એવેતિ ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-પુષ્ટિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણ્યગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે—એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમા તત્પર એ ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમા ગુણો રહે છે, માટે ઇન્દ્રિય તેને જાણી શકે નહિ, એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમા વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કેનાથી થશે—પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—“એકનું સ્વરૂપ જાણવાથી બેમા રહેલા સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી” અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરતઃ કઈ રીતે થઈ શકે? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ જ્ઞપ્તિ પણ પરતઃ નથી. કારણ કે ‘પર’ એટલે શું? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો—પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. ‘બાધકાભાવનું જ્ઞાન’ એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકતા અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકતા અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના ખોટા સિદ્ધાંતના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિદ્ધાંતને સાચો જાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થયો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાન્તરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો ચર્મચક્ષુવાળા આપણી જેવાને સંભવનું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે જાણી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો—તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે આહકરૂપે ? પહેલો પક્ષ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમાં સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી સંવાદીવેદન આહકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ આહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે ? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય-વિષય બની શકશે નહીં. બીજો પક્ષ કહો તો—તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમા છે કે ભિન્નસંતાનમા ? બન્ને પક્ષમા નેત્રમા તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા-જામર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા અંદ્રમ ડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુનઃ પુનઃ થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવા જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચયાયક નથી. વિષયાન્તરનું આહક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચયાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો—તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે ? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે તે આ પ્રમાણે—પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે ? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો—અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ‘સ્વતઃ’ કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વતઃ થાઓ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું ? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનના જ્ઞાનો એકબીજાથી છે કે ભિન્નબીજાથી ? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ અભિચાર-મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે—જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક બીજાજ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાલી નદીના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નબીજાજ્ઞાન હોય તો તે—કુંભ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ-મારવાડની રેતાળભૂમિમા પ્રચંડ પ્રકાશ દેવતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના—મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનના સંવાદક બનતાં નથી. માટે જ્ઞાતિ અર્થાત્ નિશ્ચયમા પણ—પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

परंतु अप्राभाष्य उत्पत्तिभां दोषनी अपेक्षा राणतु डोष्ठं अने ज्ञप्तिभां
आधकज्ञाननी अपेक्षा राणतुं डोष्ठं परतः ७ छे.

(५०) मीमांसामांसलतामिति मीमांसा ग्रन्थविशेषः । स्वत एव सर्वथा प्रमाणा-
नामिति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदिति प्रामाण्यम् । तेषामिति गुणानाम् । तद्ग्रहणायोग्यत्वात्
इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने । नियमनिर्णय इति प्रतिबन्धनिर्णय । न प्रत्य-
क्षादिति व्युत्पद्यमानव्यवहारीकविनाभावं प्रत्यक्षान्तिश्चिन्वन्ति कृतिन । इह च न प्रत्यक्षात् । तत्प्र-
वृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्ते । द्विष्टसम्बन्धसंविच्चिरिति इन्द्रियाणां गुणिना परिज्ञानेऽपि
गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्टसम्बन्धेत्यादि पूर्वार्द्धे ग्रन्थेऽस्ति, अपरार्द्धे तु “द्वयस्वरूपग्रहणे सति
सम्बन्धवेदनम्” । तत एवेति गुणनिर्णयकानुमानादेव । तदन्तरादिति । अनुमानान्तरात् ।
तत् कथमिति तत् प्रामाण्यम् ।

तन्निश्चयं विरचयेदिति । अर्थज्ञाननिश्चय प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैव ग्राहकं
सत् तन्निश्चयं विरचयेदिति योगः । तद्धीति तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदशि-
दर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एवेति । तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुन
पुनर्दर्शनं सवादिज्ञानमेकसन्तानम्, मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तद्यदि सवादिज्ञानेन तद्वि-
षयग्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चय सोऽत्रापि प्रसज्येत । तद्वेदिति विषयान्तरग्राहक भवेत् । अर्थ-
क्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चय इति । प्रवर्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयः ।
तस्यैव तु कथमित्याह ।

(टि०) सर्वथेति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च । तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवृत्तिः । अतीन्द्रियेति
अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तरं निवृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावस्तरवम् । तेषा-
मिति गुणानाम् । तद्ग्रहणेति तेनैन्द्रियेण ज्ञानाऽसम्भवात् । तस्य चाविति अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य ।
अतीन्द्रियप्रत्यक्षसिद्धौ हि सर्वज्ञ सिध्यति । न चामी त मन्यन्ते । अनुमानेन तानिति गुणान् ।
निरणेष्महीति निश्चयपूर्वं मन्यामहे । तत्रेति तेषु गुणेषु । नियमनिर्णय इति अनुमानाविनाभाव-
निश्चयः । तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्ते । परास्तत्वादिति अपाकृतत्वात् । द्विष्टसम्बन्धेति
“द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ।”

तत एवेति गुणसाधकादेवानुमानात् । तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितौ इतरे-
तराश्रयस्य प्रसक्तिः । तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितौ ।

‘निश्चयस्त्वित्यादि । तस्येति प्रामाण्यस्य । प्रास्थामेति क्षिप्तवन्तः । तन्निश्चायकमिति
प्रामाण्यनिर्णायकम् ।

भिन्नकालत्वेन तस्येति सवादकज्ञानस्य । तस्यैवेति प्रामाण्यस्य । तद्विषयस्येति प्रामाण्य-
विषयस्य । प्रवर्तकेति सवादकज्ञानस्य । तदिति सवादवेदनम् । पश्चद्वयेपीति तिमिररोगा-
भिभूतनयनो जन चन्द्रमण्डलद्वितय पुनः पुनः पश्यति । प्रथमालोकितशशियुगलस्य सवादक पुनः
पुनर्विबुधोक्षण भवेत्, तथापि तद् ज्ञानं सवाददत्तहस्तावलम्बमपि न प्राज्ञप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्तम्,
विमलनयनजनविलोक्तेन व्यभिचारात् तस्य प्रामाण्यगोचराभावात् । तद्धीति । ननु एकपुरुषप्रतिष्ठ
दाशिद्वयावलोकनमप्रमाणं भवतु, पुनर्धन(पुनरन्य ?)जननयनगोचरीभूत तत्कथमप्रमाणं स्यात् । मैवम् ।
य एकत्र दोषः सर्वत्रापि स एव । अन्यदपीति विषयान्तरसम्बन्धि ।

§૫ અત્રાભિદધ્મહે—યત્તાવદ્ ‘ગુણા. પ્રત્યક્ષેણાઽનુમાનેન વા મીયેરન્’ इत्यादि न्यगादि, तदखिलं न खलु न दोषप्रसरेऽपि प्रेरयितुं पार्यते । अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादि-स्थान् दोषान् निश्चिक्यरे लोकाः । किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि ? अथ तिमिरादि-दोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात् ? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात् ?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् संगच्छते,

“भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

अभावः संमतः ॥१॥”^१

इति स्वयं भट्टेन प्रकटनात् । तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः ? अथाऽऽसतां नैर्मल्यादयो गुणाः । तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात् । तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेव तत् साक्षात् कुर्यात् । इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलब्ध्या स्युः ?

• अथ—अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्, ‘विज्ञान-मात्रानुवृत्तावपि व्यावर्तमानत्वात् । यदनुवृत्तावपि यद् व्यावर्तते तत्तन्मात्रोत्पादकका-रणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम् । यथा पाथःपृथिवीपवनातपानुवृत्तावपि व्यावर्तमानः कोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तकोद्रवोत्पाद्यः—इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिरिति चेत् । चिरं नन्द-ताद् भवान् । इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुण-सिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्ध्येयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् ? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णयः । कथं वाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः ? दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधो-ऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि ।

§૫ જૈન—મીમાસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આપ્રમાણે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો ‘ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી ?’ વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમા રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો ઉત્તર એ છે કે—લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમા રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા ? કરે જ છે.

૧ અત્ર સપૂર્ણ શ્લોકો દસ્યતે મુદ્રિતે । ૨ તદનુવૃત્તાવપિ—इति टिप्पणसमत पाठ । ૩ यदित्य तदित्यं यथा—मुपा ।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશ-શૂંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક-ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—“પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલંભવાળો હોઈ અભાવ અમને સમત છે” અર્થાત્ ભૂતલમા જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમા ઘટાનુપલબ્ધિ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે—એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ જે ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમા રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્દગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ-પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી લિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણ્યરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી લિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે—જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ માધારણુ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ ખીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન—ભાઈ લાંળાકાળ સુધી આનંદ કરો અર્થાત્ ઘણું જીવો. પ્રસ્તુત અનુમાનમા ‘અપ્રામાણ્ય’ શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દો, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણુ પરત્વં સિદ્ધ થશે. અને જે રીતે દોષના અનુમાનમા વ્યાસિને નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમા પણ વ્યાસિને નિશ્ચય કરી લેવો. અદૃષ્ટના સંબંધનો નિર્ણય બે થઈ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમાં સંબંધનો નિશ્ચય કઈ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાતમાં તો જે રીતે દોષના અનુમાનમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ થાય છે.

(૫૦) અભાવઃ સમ્મત इत्यतोऽग्रे “तस्य हेतो किं न समुद्भव ” ।

(ટિ૦) किं न नैर्मल्यादीनिति उत्तरयन्ति सूत्रम् ।

તથાપીતિ । અયમિતિ ગુણઃ । તુચ્છ इति અભાવરૂપ ।

ભાવાન્તરેત્યાદિ ભાવાન્તરેણ વિવક્ષિતઘટાદિના રહિતો ભાવો ભૂતલાદિ* । યથા ઘટાભાવો ભૂતલમ્ । તત્ર ભૂતલ ભાવરૂપમસ્ત્યેવ^૧, અપરેપિ ભાવા સન્તિ । કિન્તુ વિવક્ષિતો ઘટ એવ નાસ્તિ । અનુપલમ્ભેતિ યથાત્ર ભૂતલે ઘટસ્યાનુપલમ્ભસ્તથાઽભાવોપિ । તદપેક્ષાયामિતિ દોષાભાવ-પેક્ષાયામ્ । તેષામિતિ ગુણાનામ્ । તત્સ્થાનેવેતિ અધિષ્ઠાનપ્રતિષ્ઠાન્ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । તદ-નુવૃત્તાવિતિ વિજ્ઞાનાનુવૃત્તાવપિ । પ્રતિબન્ધ इति અવિનાભાવ । તન્નિર્ણય इति અવિનાભાવ-નિશ્ચયઃ ।

§૬ યચ્ચાઽવાચિ—‘નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરત્વં’ इत्यादि । તત્ર સવાદિવેદનાદિતિ વ્રૂમઃ । કારણગુણજ્ઞાન-વાધકાભાવજ્ઞાનયોરપિ ચ સંવાદકજ્ઞાનરૂપત્વં પ્રતિપદ્યામહે । યાદગ્નોઽર્થઃ* પૂર્વજ્ઞાને પ્રથાપથમવતીર્ણસ્તાદગ્ન એવાસૌ યેન વિજ્ઞાનેન વ્યવસ્થાપ્યતે તત્ સંવાદકમિત્યેતાવન્માત્રં હિ તલ્લક્ષણમાચચક્ષિરે ધીરાઃ । યસ્તુ ગુણગ્રહણપ્રવણપ્રમાણ-પરાકરણપરાયણાતિદેશપ્રયાસઃ, પ્રયાસ એવ કેવલમયમજનિ ભવતઃ, દોષસંદોહવદ ગુણગણેઽપિ પ્રમાણપ્રવૃત્તેરનિવારણાત્ । યત્તુ વાધકાભાવજ્ઞાનપક્ષે વિકલ્પિતમ્—‘તાત્કાલિકસ્ય કાલાન્તરભાવિનો વા’ इत्यादि । તત્રાદ્યવિકલ્પપરિકલ્પનાઽલ્પીયસી । ન ખલુ સાધનનિર્માસિસંવેદેનોદયકાલે ક્વાપિ કસ્યાપિ વાધકસ્યોદય* સંભવી, ઉપયોગયૌગપદ્યા-સંભવાત્ । ભવિષ્યત્કાલસ્ય તુ વાધકસ્યાભાવજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણયો નિરવદ્ય એવ । ન ચ ચર્મચક્ષુષા તદભાવો ભવિતુમર્હતિ, યદુદગ્રસમગ્રસામગ્રીસપાદ્યસંવેદનં ન તત્ર ભાવિ-વાધકાવકાગ્ન ઇત્યેવં તન્નિર્ણયાત્ । યદિ ચ ભાવિવસ્તુસંવેદનમસ્માદૃગ્નાં ન સ્યાદેવ, તદા કથં કૃત્તિકોદયાત્ શકટોદયાનુમાનં નાસ્તમિયાત્ ।

યત્પુનરવાદિ—‘સંવાદિવેદનં તુ’ इत्यादि । તત્ર સવાદિવેદનાત્ સાધનનિર્માસિ-પ્રતિભાસવિષયસ્ય, વિષયાન્તરસ્ય વા ગ્રાહકાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણય इति વ્રૂમઃ* । ભવતિ હિ તિમિરનિકુર્મ્વકરમ્બિતાલોકસહકારિકુમ્ભાવમાસસ્ય તત્રૈવૈકસન્તાનં ભિન્નસન્તાનં ચ નિરન્તરાલોકસહકારિસામર્થ્યસમુદ્ભૂતં સંવેદનં સવાદકમ્ । ન ચ તૈમિરિકાદિ-

વેદનેઽપિ તત્પ્રસક્તઃ, તત્ર પરતો વાધકાત્ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્યનિર્ણ-
યાત્ । વિષયાન્તરગ્રાહકમપિ સંવાદકમેવ, યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્રકા-
વકાગઃ, પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તેઃ સંશયાદપિ ભાવાત્ ।

§ ૬ વળી, તમે ‘પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો’ એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની જાતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની જાતિ—આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક જાણવું. બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે લલાભણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ દ્રોગટની મહેનત થઈ. કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં ‘તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી’ એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ કે—સાધન (હિયોપાદેય વસ્તુ)ને જાણવાનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈજગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. લવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે. અને વળી આપણા જેવા અર્મ-ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને જે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળ, તમે ‘સંવાદી વેદન કહો તો’ ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે અધકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

જેમ વિષયાન્તરતુ' આહુક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમા ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સશયથી પણ થાય છે.

(૫૦) તત્પ્રસક્ત્વમિતિ સંવાદકત્વપ્રસક્ત્વમિતિ । તત્ર પરતો વાધકાદિતિ નિર્મલચક્ષુરાપ્ત-
પુરુષદર્શનપ્રાવકાલાનુભૂતચન્દ્રૈક્યસ્મરણાદ્વા ।

(૬૦) ન ક્ષલુ સાધનેતિ કારણાવભાસિ । યદુદગ્રેત્યાદિ । તત્રેતિ સંવેદને । તન્નિ-
ર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તત્રૈવેતિ પ્રદેશે સ્વલ્પાલોકસ્ય સપૂર્ણાલોક સંવાદક સ્યાત્, ઉભયોરધ્યેકત્ર
પ્રવૃત્તે । તત્પ્રસક્ત્વમિતિ સંવાદકત્વપ્રસક્ત્વમિતિ ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન
દ્વિતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્માસિનોડપિ તથૈવાડ્યમસ્તિવતિ વાચ્યમ્, તસ્ય
તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં ભિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદક્ષદર્શનં
દક્ષાન્તરદર્શનસ્ય, ભિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય
સંવાદકં ભવ્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃપ્રથાયાઃ પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં
સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ક્ષલુ નિર્લિપ્તં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામઢે ।
કિં તર્હિ ? યત્ર પૂર્વોત્તરત્રજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

§ ૮ કિન્ચ, સ્વત એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસકર્ણેનાડનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ,
આત્મીયાર્થો વા કથ્યેત ? નાઘઃ પક્ષઃ, સ્વાવગ્રોધવિધાનેડ્યન્ધયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય
પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્, પ્રકારા-
ન્તરેણાસ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયેનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વી-
કૃતત્વાત્ ।

§ ૭ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોયાર્થી અતિદૃઢપણે
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે

શકા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમા પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?

સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-
ભિન્ન છે અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે
ભિન્નસંતાનનું એક બીજી—એક દક્ષ—અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દક્ષના
દર્શનનું, અને ભિન્નબીજી અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસનું
આસ્વાદન તથા પ્રકારના રૂપનું.

શકા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ)
નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

મમાધાન—એમ નહીં બને. કારણ કે-પૂર્વે કહેલનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધા જાનો સંવાદક છે, પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત્ અવિનાભાવ હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક કહીએ છીએ

§ ૮. વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વત જ છે, એવું સમર્થન કરવામાં તત્પર વિદ્વાન મીમાંસકને મતે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે ? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે-જો જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવવામાં પણ આધળું હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કઈ રીતે કરાવી શકે ? અર્થાત્ ન કરાવી શકે. બીજો પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે કપટનાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે-પ્રકારાન્તરથી તમોએ અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો એમ કહેવાશે કારણ કે અમોએ આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ ગ્રાહકથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

(૫૦) પાથોન્તરે ઇતિ તરક્ષિણીતોયજ્ઞાને ।

(ટિ૦) અર્થક્રિયેત્યાદિ । અસ્યેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય । સાધનનિર્માસિન ઇતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તથૈવેતિ અભ્યાસદશાપન્નત્વેનૈવ । અયમિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ । તસ્યેતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય । તદ્વિ-
લક્ષણેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનવિપરીતત્વાત્ । અન્યદ્વ્યેકેત્યાદિ । ભિન્નજાતીયમિતિ રૂપાદસો ભિન્ન-
જાતીયઃ ।

§ ૯ અથ યેનૈવ જ્ઞાનમાત્રં નિર્ણાયતે તેનૈવ તત્પ્રામાણ્યમપિ, ઇતિ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય-
નિર્ણયો વર્ણયતે । નન્વર્થપ્રાકટચોત્થાપિતાર્થાપત્તેઃ સકાશાત્ ત્વયા જ્ઞાનનિર્ણાતિસ્તાવદ-
મીપ્સામાસે । અર્થપ્રાકટ્યં ચ યથાર્થત્વવિશેષણવિગિષ્ટમ્, નિર્વિશેષણં વાડર્થાપત્તિમુત્થા-
પયેત્ ? પ્રાચિ પક્ષે, તસ્ય તદ્વિશેષણગ્રહણં પ્રથમપ્રમાણાત્, અન્યસ્માત્, સ્વતો વા
ભવેત્ ? પ્રથમપક્ષે, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્ન— નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદિ પ્રથમપ્રમાણાદ્ યથાર્થ-
ત્વવિગિષ્ટાર્થપ્રાકટ્યગ્રહણમ્, તસ્માચ્ચ પ્રથમપ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ । દ્વિતીય-
વિકલ્પે તુ અનવસ્થા—અન્યસ્મિન્નપિ હિ પ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપકસ્યાર્થ-
પ્રાકટ્યસ્ય યથાર્થત્વવિશેષણગ્રહણમન્યસ્માત્ પ્રમાણાદિતિ ।

§ ૧૦ અથ સ્વતસ્તદ્વિશેષણગ્રહણમ્ । તથાહિ—સ્વસંવિદિતમર્થપ્રાકટ્યં તત્ત્વા-
ત્માનં નિર્ણયમાનં સ્વધર્મભૂતં યથાર્થત્વમપિ નિર્ણયતે । તથા ચ તત્તોડનુમીયમાને
જ્ઞાને સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞાતિગિતિ । તદેતદનવદાતમ્ । एव सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो
ज्ज्ञापिप्रसक्ते । स्वतो निश्चिनवैतव्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्क-
न्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात् ?

અથ તત્ર વાધકાદેવાઽપ્રામાણ્યનિર્ણયો ન પુનર્જ્ઞાનનિર્ણાયકાત્ । એવં તર્હિ સંવાદકાદેવ પ્રામાણ્યસ્યાપિ નિર્ણયોઽસ્તુ—ઇતિ તદપિ કથં સ્વતો નિર્ણાતં સ્યાત્ ?

§ ૧૧ નિર્વિશેષણં ચેત્ તદર્થપ્રાકટ્યમર્થાપત્યુત્થાપકમ્, તર્હ્યપ્રમાણેઽપિ પ્રામાણ્ય-નિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપનાઽસત્તિઃ, અર્થપ્રાકટ્યમાત્રસ્ય તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । ઇતિ સૂત્રો-ક્તૈવ વ્યવસ્થા સિદ્ધિસૌધમધ્યમધ્યરુક્ષત્ ॥૨૧॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके^१ श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

૬૯ મીમાંસક—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં રહેલ પ્રમાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી. એટલા માટે પ્રમાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

જૈન—પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે ? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ગ્રહણ પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે ? પ્રથમ પ્રમાણથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે બીજું પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે તે આ પ્રમાણે—તે બીજા પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે અનવસ્થા દોષ આવશે.

મીમાંસક—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે. અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે. તો તેવા પ્રકારના અર્થપ્રાકટ્યથી અનુભિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે—એમ માનવાથી તો અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—સ્વતઃ નિશ્ચિત અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુભિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

આકાન્ત --સમ્યક્ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસક--અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈન--તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણયિત કંઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરતઃ માનવું જઈએ.

૬૧૦ મીમાંસક --વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટયથી અર્થોપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન--અપ્રમાણ્યમા પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થોપત્તિના ઉત્થાપનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે--માત્ર અર્થપ્રાકટય તો ત્યાં પણ છે. માટે અન્યકારે સૂત્રમા કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

દૈવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) નિર્ણયિતિઃ ન સ્યાદિત્યતોગ્રે 'યેન તત્' પરતઃ કલ્પ્યતે' इति गम्यम् ।

અપ્રમાણેડપીતિ દ્વિચન્દ્રજ્ઞાને મૃગતુળ્લજલજ્ઞાને વા ॥૨૧॥

॥ સમાપ્તઃ પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

અગ્ર વાદસ્થલાનિ શબ્દાર્થયોઃ સમ્યન્ધનિરાકરણમ્, તત્ સ્થાપનં ચ ૧। પરોક્ષપ્રમાણલક્ષણ-નિરાકરણમ્ ૨। સ્વપ્રમાણલક્ષણકણ્ટકોદ્ધારઃ ૩। સત્ત્વિકર્પ્યપ્રામાણ્યનિરાકરણમ્ ૪। નિર્વિકલ્પકનિરાકરણમ્ ૫। પ્રમાકરાભિમતવિવેકાખ્યાતિનિરાકરણં વિપર્યયે ૬। શૂન્યવાદિનિરાકરણમ્ ૭। તત્રૈવાવય-વિવાદનિરાકરણમ્ ૭। બ્રહ્માદૈતવાદિનિરાકરણમ્ ૮। ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદિભટ્ટનિરાસેન જ્ઞાનસ્ય સ્વસવે-શ્ચત્વનિયમનમ્ ૯। યૌગાભિપ્રેતસ્ય જ્ઞાનાન્તરવેદ્યજ્ઞાનસ્ય નિરાકરણમ્ ૧૦। જૈમિનીયાભિમત યત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્ય પરતઃ એવ ત્વપ્રમાણ્યમ્ તસ્ય નિરાકરણમ્, યત્ચ સ્વમતે પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચોત્પત્તૌ પરતઃ એવ જ્ઞાસૌ તુ સ્વતઃ પરતઃશ્રેતિ તસ્ય સ્થાપન ૧૧ એવમેકાદશ ॥

(ટિ.) અથ સ્વતઃ ક્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થપ્રાકટ્યમ્ । તત્ત્વ इति અર્થપ્રાકટયાત્ ॥ ૨૧ ॥

इति श्री साधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-चिरचित्ते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः^३ समाप्तः ।

૧ તત્ પુનરતઃ લ્ । પુરતઃ ડે૧ । ૨ દઃ સર્પ્ણ । ગ્રન્થાગ્રમ્ ૪૧૦ ॥ પુ ।

અર્હમ્

દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ ।

§ ૧ એવં પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપં પ્રતિપાઘ સંત્યાં સમાહ્યાન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદં પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ ॥૧॥

§ ૨ અક્ષમિન્દ્રિયં પ્રતિગતમ્—ઇન્દ્રિયાધીનતયા યદુત્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુરુષઃ ।

§ ૩ નન્વક્ષિશબ્દાદપિ પ્રતિપૂર્વાત્ “પ્રતિસમનુમ્યોઽક્ષ્ણઃ” ઇત્યવ્યયીભાવસમા-
સાન્તે ટચિ પ્રત્યક્ષમિતિ સિદ્ધ્યતિ । તત્ કિં ન કક્ષીચક્રિવાંસઃ ? ન ચ—એવં સ્પા-
ર્ગનાદિપ્રત્યક્ષં નૈતચ્છબ્દવાચ્યં સ્યાત્—ઇતિ વાચ્યમ્, તત્પ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્ય સ્પષ્ટત્વસ્ય-
તત્રાપિ ભાવેન તચ્છબ્દવાચ્યતોપપત્તે । વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમાત્રતયા હ્યત્રાઽક્ષિશબ્દઃ શબ્દ્યતે ।
કથમન્યથાઽક્ષગબ્દોપાદાનેઽપ્યનિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષસ્ય તચ્છબ્દવાચ્યતા ચતુરસ્તા સ્યાત્ ? અથ
કથમેવં પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ, પ્રત્યક્ષા પદ્મલાક્ષીતિ સ્ત્રીપુંસભાવઃ, અસ્યાવ્યયીભાવસ્ય
સદા નપુંસકત્વાદ્ ? નૈવમ્, પ્રત્યક્ષમસ્યાસ્તીત્યર્ગઆદિત્વેનાદન્તત્વાત્ તદ્વાવસિદ્ધેઃ ।

§ ૪ અત્રોચ્યતે—એવમપિ પ્રત્યક્ષો વોષઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિરિત્યત્ર પૌસ્ત્રં સ્ત્રૈણં ચ
ન પ્રાપ્નોતિ । ન હ્યત્ર મત્વર્થાયાથો ઘટતે, પ્રત્યક્ષસ્વરૂપસ્યૈવ વેદનસ્ય વોધબુદ્ધિગબ્દા-
ભ્યાર્મિધાનાત્ ।

§ ૧ એ પ્રકારે પ્રમાણુનું સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણુની સંખ્યા કહે છે—

તેના બે ભેદ છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય. પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આમાં પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જણાવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ—પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયી-
ભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ. આમાં ‘પ્રતિ
સમનુમ્યોઽક્ષ્ણ’ એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ્ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના
સમાસના અંતમા ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઈ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

શકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમાં
સ્પર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહીં. માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ
શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

સમાધાન—એમ ન કહેવું. કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પર્શન, રાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વર્ણી અક્ષિ શબ્દને સમાસમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કશો જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે ?

શકા—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક હોય છે. માટે ‘પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષાક્ષણ’ ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષ્મલાક્ષી’ વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી ‘પ્રત્યક્ષ અસ્ય અસ્તિ’ આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી ‘અર્શાદિ’ ગણ સંબંધી ‘મત્વર્થોચ અચ્ પ્રત્યય થવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે.

§ ૪ ઉત્તરપક્ષ—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને મત્વર્થોચ અચ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ’, ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષ્મલાક્ષી’, વિગેરે સ્થળે લિંગલેહ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ ‘પ્રત્યક્ષો વોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિ’ આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ અહીં બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે, તેથી મત્વર્થોચ અચ્ પ્રત્યય ઘટી શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી ‘અક્ષ’ શબ્દથી કરેલ તત્પરુપ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(૫૦) ઋ નમઃ ॥ દ્વિતીયે પરિચ્છેદે एतच्छब्दवाच्यमिति प्रत्यक्षशब्दवाच्यम् । अक्षिशब्दपक्षे परं पृच्छति कश्चित्—अथ कथमित्यादि ।

अत्रोच्यते इति सूरिणा । पौनर्मिति पुंस्त्वम्, स्त्रैणमिति स्त्रોत्वम् ।

(ટિ°)—નન્વક્ષિશબ્દાદિત્યાદિ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । કિં ન કશ્ચીતિ કથં નાક્ષીચકુર્ભવન્તઃ । एतच्छब्देति । एतेनाव्ययीभावसमासकृतप्रत्यक्षशब्देन वाच्यम् । तत्प्रवृत्तीति स्पर्शनप्रत्यक्षहेतोः स्पष्टत्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्य । तत्रापीति अव्ययीभावकृतप्रत्यक्षेपि । तच्छब्देति तेन अव्ययी-भावसमासानिष्पन्नप्रत्यक्षशब्देन वाच्यत्वसम्भवात्तस्य स्पर्शनप्रत्यक्षस्येति शेष । ‘अनिन्द्रियेति मानसप्रत्यक्षस्य । तच्छब्देति प्रत्यक्षशब्देन ।

પવનપીત્યાદિ અવ્યયીભાવસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપાર્થમાચાર્યેષ્ટમ્ । ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રેક્ષાક્ષણ’ इत्यादिक परेण अर्शआदिना अप्रग्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिमुपहृत्कथांबभूवे । तस्यापि निराकरणाय सूरय उत्तरयामासुः । प्रत्यक्षो वोध [इत्यत्र] अर्शआदिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धेः । अतो नाव्ययी-भावममासपक्षे घटामटादयेत ।

§ ૫ અક્ષાણાં પરમ્—અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાઽસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરશબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

§ ૬ ચગદ્વૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્જ્યે-
ષ્ઠતાઽભીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા—ઇતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો ઘોઘ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ—પરસ્પ્રઅક્ષથી છે. આમા પરસ્પ્ર અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે જે ‘ચ’કાર છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમા પ્રમાણુય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપદ્યતે—યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચત્, અપરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યભાવસંભવૈતિદ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ મૂયસો
ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ ?—ઇતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે—સમર્થયિષ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપરે તુ સંભવત્પ્રમાણભાવાનામત્રૈવાઽન્તર્ભવેન વોધનીયાઃ । તત્રાઽનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાख्याસ્યેતે ।

§ ૭ શ્લોક—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે—આર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે ખીલ
દાર્શનિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થોપત્તિ, અભાવ, સંભવ
એતિદ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી આર્વાક તિરસ્કરણીય—ખંડનીય છે અને ખીલ
એટલે કે સાંખ્ય મીમાસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે અન્યકાર સ્વયં આગળ કહેશે

(૫૦) સ્વભાવાનિતિ લક્ષણાન્ । પતદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવેતિ દ્વય એવ ।

(ટિ૦) અપરે ત્વિતિ સામ્યર્થમાસકપ્રમાકરકણમક્ષાક્ષપાદસૌગતચરકા ।

સમ્ભવદિતિ ઘટમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવેતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવાભિમતમાર્હતાનામ્ । તદન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવત્પ્રામાણ્યં ભવદ્ધિ. કથમાત્રીક્રિયતે ઇતિ ચેત્,
મૈવમ્ । કપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરભાવોપિ દુરુપપાદઃ । અન્યથાન્ધકારસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

યદિ સર્વેષાં પ્રમાણભાવસ્વીકાર સુવિચારગોચરચરિણુતામશ્વતિ તત્પ્રમાણદ્વૈતવાદમદસ્ત્યગ્યતાઞ્જેના ।
 એતદિતિ(દપિ) મલિનમાનસમાવહતિ । તેષાં પરોક્ષાશત્વેન પ્રામાણ્યાક્ષીકારાત્ । નનુ ઘઠ્ઠિમાનયં
 પર્વતનિતમ્થ્વ ઇત્યત્રાનુમાનમન્તરેણ ધનજયસત્ત્વ કથં સિદ્ધિપદ્ધતિમાદધાતિ ? મૈવમ્, તદા પરોક્ષાત્કથં
 ચિદ્મિન્નાનામેવાનુમાનાદીના પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાત્ । સ્યાદ્વાદમતાભિપ્રાયેણ દ્વૈતસ્યાનુમાનાદિભિઃ કથમ્ચિદ્-
 મિત્રસ્યૈવ સમ્મતત્વાત્ ।

§ ૯ ઉપમાને તુ નૈયાયિકમતે તાવત્—કશ્ચિત્ પ્રેષ્યઃ પ્રમુણા પ્રેષયાંચક્રે
 ‘ગવયમાનય’ ઇતિ । સ ગવયગચ્છવાચ્યમર્થમજ્ઞાનન. કચ્ચન વનેચરં પુરુષમપ્રાક્ષીત્—
 ‘કીદૃગ્ ગવયઃ’ ઇતિ ? સ પ્રાહ—‘યાદૃગ્ ગૌસ્તાદૃગ્ ગવયઃ’ ઇતિ । તતસ્તસ્ય
 પ્રેષ્યપુરુષસ્યાઽરણ્યાનીં પ્રાપ્તસ્યાઽઽપ્રાપ્તિદેગવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ ગોસદૃગગવયપિણ્ડ-
 જ્ઞાનમ્ ‘અયં સ ગવયગચ્છવાચ્યોઽર્થઃ’ ઇતિ પ્રતિપત્તિ ફલરૂપામુત્પાદયત્ પ્રમાણમિતિ ।

§ ૧૦ મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્તિ ગૌરુપલઘ્વો ન ગવયઃ, ન ચૌઽતિ-
 દેશવાક્યં ‘ગૌરિવ ગવયઃ’ ઇતિ શ્રુતમ્, તસ્ય વિકટાટવીપર્યટનલમ્પટસ્ય ગવયદર્ગને
 પ્રથમે સમુત્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ—‘અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ’
 ઇતિ, ‘તસ્ય ગોરનેન સાદૃશ્યમ્’ ઇતિ વા, તદુપમાનમ્—

“તસ્માદ્ યત્ સ્મર્યતે તત્ સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્” ॥ [મીશ્લો ૦૭૫૦૩૭]

ઇતિ વચનાદિતિ તદુચ્યતે । એતચ્ચ પરોક્ષમેદરૂપાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયામેવાન્તર્ભાવિયમ્યતે ।

§ ૯ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે—ગવય (રાઝ) લઈ આવો, નોકર ‘ગવય’
 શબ્દના વાચ્ય-પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને
 ગવય’ પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે—ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે
 કહ્યું કે ‘જેવું ગાયનું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે’ અર્થાત
 ‘ગાયના’ જેવો ગવય હોય છે’ એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો.
 ત્યા ગવયને જોતા જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના
 વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું
 તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય-પદાર્થ છે’ એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-
 જમિ થઈ. તેથી ‘ગોસદૃશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન’ એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

§ ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—જે પ્રમાતાએ ગાયને
 જાણેલ છે પણ ગવયને જાણેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું
 ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જંગલમાં ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય
 જોવામાં આવતાં—‘આની સમાન તે ગાય છે’ અથવા ‘તે ગાયની આની સાથે

ર્થાપત્તિરાપન્ના, નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપત્તેરનુમાનરૂપત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્વાસદ્વાવકૃતો-
ઽનુમાનાર્થાપત્યોર્ભેદ , પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદહિતસ્ય પ્રમાણાન્તરત્વાનુષક્તાત્ ।
ન ચ-પક્ષધર્મત્વવન્ધ્યમનુમાનમેવ નાસ્તિ-इति वाच्यम्,

“પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન પુત્રબ્રાહ્મણતાઽનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

इति भेदेन स्वयमभिधानात् ॥

§ ૧૧ અર્થાપત્તિનુ લક્ષણ “ છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જે અન્યથાનુ-
પપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ
કહેવાય છે”—આવું કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત
જ છે તે આ પ્રમાણે-અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-
અવિનાશાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય
છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત
થાય છે ? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-
અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે-તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે
અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ
પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે
બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ
પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-
એમ અન્યેન્યાશ્રય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નત્વનો
નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન-વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં
અનુપલંબ છે ? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે
દ્વિધાતધર્મી(સપક્ષ)માં ? જે સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી
જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે.
જે દ્વિધાન્તધર્મીમાં માનો તો-દ્વિધાન્તધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્ય-
થાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દ્વિધાન્તધર્મીમાં જ કરાવે
છે ? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે- દ્વિધાન્તધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ય-
માનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં જે તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ય-
માન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને
જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો-હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ)
પદાર્થમાં કાંઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન
રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલંબરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો
નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે
અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો યોગ્ય છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે
અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો યોગ્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો-‘તત્પુત્રત્વ’રૂપ હેતુ પણ
ગમક બની જશે અર્થાત્ ઉપાધિદ્વિધા તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે દ્વિતીય પક્ષ કહો તો—અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે—‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

શક્તા—અનુમાનમા સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

સમાધાન—એમ માનશો તો—પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

શક્તા—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતું જ નથી.

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે અને એવું સ્વયં ભટ્ટે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“માતાપિતા બ્રાહ્મણ હોવાથી પુત્રના બ્રાહ્મણત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું બ્રાહ્મણત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમાં ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.”

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કોઈ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અર્થેતિ પોનત્વાદિ । અનન્યથાભવન્નિતિ ભોજનં વિનાડન્યથા ન ભવતિ—ન ઘટતે । અર્થેતિ પોનત્વાદિઃ । અન્યથેતિ રાત્રિભોજન વિના । અદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તમિતિ રાત્રિભોજનપરિકલ્પનાનિમિત્તમ્ । અર્થાદિતિ પોનત્વરૂપાત્ ।

(દિ૦) પ્રમાણેત્યાદિ । યત્રેતિ દેવદત્તાદૌ । પ્રમાણપદ્ધત્કેન પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્યમાલક્ષણેન વિજ્ઞાત । અત્ર તન્મતાનુસારેણ સામાન્યત પ્રમાણપદ્ધત્કશબ્દપ્રયોગ । પ્રકૃતામર્થાપત્તિ વિહાય પદ્ધત્કેનૈવ વિજ્ઞાતોડ્યોડદૃષ્ટ કલ્પયન્નર્થાપત્તિમુત્થાપયતિ इति તાત્પર્યાર્થ । અર્થેતિ પોનત્વાદિ । અદૃષ્ટમિતિ દિવસે ભુજ્જાનસ્યાદર્શનાત્ । અન્યમિતિ રાત્રિભોજનલક્ષણમ્ । યથા પોનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે । અર્થાપત્યા બહુલાન્યકારકરમ્બિતદશાદિશિ નિશિ ભુક્તે । અત્તિપ્રસન્નાદિતિ અપ્રતીતાનાં વાહ્મનસોર્વિષયાતીતાનામપ્યર્થાપત્તેર્વેદનોત્પત્તે । તત્પ્રવૃત્તેરિતિ અર્થાપત્તિપ્રવૃત્તે । અસ્યેત્યર્થસ્ય । યદિ સાધ્યેત્યાદિ । સાધ્યસ્યેતિ ભોજનસ્ય । તર્હિ તત્રેતિ દૃશ્યન્તર્ધર્મિણિ । તત્રેવેતિ દૃશ્યન્તર્ધર્મિણ્યેવ । નિશ્ચિતેતિ । નિશ્ચિતમન્યથાનુપપદ્યમાનત્વ યસ્ય । તથાત્વેનેતિ અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેન । લિહ્નેતિ હેતુ । તદ્વગમ इत्यન્યથાનુપપદ્યમાનત્વાવગમ । તદિત્યન્યથાનુપપદ્યમાનત્વમ્ । તત્પુત્રાદેરપ્યુપાધિપ્રવેશદૂષિતોપિ તત્પુત્રત્વાદિહેતુરપિ દેવદત્તાદૌ શ્યામત્વ સાધ્યેત્ । ન ચ સપક્ષેતિ । અનુમાને સપક્ષોસ્ત્ । સ ચાર્થાપત્તૌ નાસ્ત્યેવેતિ ન વાચ્યમ્ । તદ્રહિતસ્યેતિ પક્ષધર્મવર્જિતસ્ય ।

§ ૧૨ યદપિ—

“પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિઃ પ્રમાણાભાવઃ ઉચ્યતે ।

માઽઽત્મનોડપ્રિણામો વા વિજ્ઞાન વાડન્યવસ્તુનિ ॥” [મીશ્લો૦ અભા૦ ૧૧]

સેતિ પ્રત્યક્ષાદ્યનુત્પત્તિ, આત્મનો ઘટાદિગ્રાહકતયા પરિણામાભાવ. પ્રસજ્યપક્ષે । પર્યુદાસ-

પક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટવિવિક્તતાઽઽદ્યે વસ્તુન્યભાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્—ઠત્ય-
ભાવપ્રમાણમભિધીયતે, તદપિ યથાસંભવં પ્રત્યક્ષાવન્તર્ગતમેવ । તથાહિ—

“ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥” [મીશ્લો ૦ અમા ૦ ૨૭]

ઠતીયમભાવપ્રમાણજનિકા સામગ્રી । તત્ર ચ ભૂતલાદિકં વસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિભિઃ
પ્રતિયોગિભિઃ સંસૃષ્ટમ્, અમંસૃષ્ટં વા ગૃહ્યેત ‘નાથઃ પક્ષઃ’ પ્રતિયોગિસંસૃષ્ટસ્ય
ભૂતલાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણે તત્ર પ્રતિયોગ્યભાવગ્રાહકત્વેનાઽભાવપ્રમાણસ્ય પ્રવૃત્તિ-
વિરોધાત્ । પ્રવૃત્તૌ વા ન પ્રામાણ્યમ્, પ્રતિયોગિનઃ સત્ત્વેઽપિ તત્પ્રવૃત્તેઃ । દ્વિતીય-
પક્ષે તુ અભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્, પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રતિયોગિનાં કુસ્માદીનામભાવપ્રતિપત્તેઃ ।
અથ ન સંસૃષ્ટં નાપ્યસંસૃષ્ટં પ્રતિયોગિભિર્ભૂતલાદિવસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, વસ્તુમાત્રસ્ય
તેન ગ્રહણામ્યુપગમાદિતિ ચેત્ । તદપિ દુષ્ટમ્, સંસૃષ્ટત્વાસંસૃષ્ટત્વયો પરસ્પરપરિહાર-
સ્થિતિરૂપત્વેનૈકનિપેધેઽપરવિધાનસ્ય પરિહર્તુમશ્ક્યત્વાત્—ઈતિ સદસદ્રૂપવસ્તુગ્રહણપ્રવણેન
પ્રત્યક્ષેણૈવાઽયં વેચતે । ક્વચિત્તુ ‘તદઘટં ભૂતલમ્’ ઈતિ સ્મરણેન, ‘તદેવેદમઘટં ભૂતલમ્’
ઈતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનેન, ‘યોઽગ્નિમાન્ ન ભવતિ નાસૌ ધૂમવાન્’ ઈતિ તર્કેણ, ‘નાત્ર ધૂમોઽનગ્નેઃ’
ઈત્યનુમાનેન, ‘ગૃહે ગર્ગો નાસ્તિ’ ઈત્યાગમેનાઽભાવસ્ય પ્રતીતેઃ ક્ષાઽભાવપ્રમાણં પ્રવર્તતામ્ ।

§ ૧૨ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, “પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુની અનુ-
ત્પત્તિ—તે પ્રમાણુલાવ અર્થાત્ અલાવ પ્રમાણુ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે,
૧ આત્મામા જ્ઞાનપરિણામ ન થયો, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમા જ્ઞાન થયું”—આમાં
‘તે’ (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે હવે ૧ પ્રસન્ન્યને અનુસરીને
વિચારીએ તો તેમા ઘટાદિ પદાર્થના આહુક—જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો
અલાવ એ પ્રસન્ન્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે,
તે પર્યુદાસ અલાવ કહેવાય, તેમા ‘ઘડો નથી’ એવું જ્ઞાન તે અલાવ પ્રમાણુ
કહેવાય છે. તે બાળતમાં પણ કહેવાનું કે અલાવ પ્રમાણુનો યથાસભવ (પોત-
પોતાની મર્યાદા પ્રમાણુ) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુમાં જ સમાવેશ થાય છે તે આ પ્રમાણુ-
તમારા મતે “વસ્તુનો સદ્ભાવ જાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અલાવ
વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ ‘નાસ્તિ’
(નથી) એ પ્રમાણુ અલાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે”—આ પ્રમાણુ અલાવ પ્રમાણુને
ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણુથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબદ્ધરૂપે ?
પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વડે પ્રતિયોગીથી
સંબદ્ધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમા ઘટનું ગ્રહણ થતું
હોવાથી અલાવના આહુક તરીકે અથવા ઘટાલાવના આહુક તરીકે અલાવનું માનીણ

§૧૫ ચદપિ પ્રાતિભમક્ષલિઙ્ગચ્ચવ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ 'અથ મે મહી-
પતિપ્રસાદો ભવિતા' ઇત્યાદ્યાકારં સ્પષ્ટતયા વેદનમુદયેત્, તદપ્યનિન્દ્રિયનિવ્રન્ધનતયા
માનસમિતિ પ્રત્યક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તમેવ ।

ચત્પુનઃ પ્રિયાપ્રિયપ્રાપ્તિપ્રમૃતિફલેન સાર્થં ગૃહીતાન્યથાઽનુપપત્તિકાત્મનઃ પ્રસા-
દોદ્દેગાદેર્લિઙ્ગાદુદેતિ, તત્ પિપીલિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદસ્પષ્ટમનુમાનમેવ । इति न
प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविव्यातिक्रमः शक्रेणाऽपि कर्तुं शक्यः ॥ १ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો બોધ થાય છે, સંભવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ
છે. જેમકે-‘ખારી (=૧૬ કે ૨૦ દ્રોણ) મા દ્રોણ (=૧૨૮ શેર) નો સંભવ છે.’
આ સંભવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે,
જેમકે-ખારીમા દ્રોણ છે, કારણ કે તે ખારી છે, પૂર્વે બાણેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાદપરંપરા (દતકથા) દ્વારા ‘વૃદ્ધોએ આમ કહ્યું છે’
એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ
કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમાં યક્ષ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આવું
ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામા
સંશય રહે છે. અને જે તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો
તે આગમ સ્વરૂપ જ છે

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના ‘આજે રાજા મારા ઉપર
પ્રસન્ન થવા લેઈએ’ એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત્ જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ
પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે. અને તેથી
પ્રત્યક્ષમા અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા લેઈને પ્રિય-સુખની અને
ઉદ્દેગ લેઈને અપ્રિય-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જેણે વ્યાપ્તિગ્રહ કર્યો
હોય છે, તેને થાય છે, તે પણ ક્રીડીઆરુ ઉલ્લાસનું લેઈને થતા વૃદ્ધિના અસ્પષ્ટ
અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમા અન્તર્ભૂત થશે

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે, અને તે
સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

સારાંશ-પ્રમાણના ભેદ-સંખ્યા અંગે દર્શનિકોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા છે.

આવાંક-૧ પ્રત્યક્ષ, બૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય
અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ
૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રસાદર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
૩ ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન,
૩ ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત
સંભવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ એ બેમા સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧.

(૫૦) સમુદાયેનેતિ સારામુદાયેન । સમુદાયિન इति श्रोणा. समुदायिनः ॥૧॥

પ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧ પ્રવલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપગમાત્ ક્ષયાદ્ વા સ્પષ્ટતા-
વિગિષ્ટં વૈગ્ધ્યાસ્પદીભૂતં યત્ તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે ૨

§ ૧ અતિબળવાન-ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ,
કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે ૨.

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટયન્તિ—

અનુમાનાદ્યાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૩॥

§ ૧ અનુમાનાદિભ્યો વ્યક્તમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરિક્તેણ યદ્વિશેષાણાં નિયત-
વર્ણસંસ્થાનાદ્યર્થાકારાણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ—

અનુમાનાદિપરોક્ષ પ્રમાણુથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા
છે. ૩

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમા) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ
પ્રમાણુના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણુ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ
વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે ૩.

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુઃ—

તદ્ દ્વિપ્રકારમ્-સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૪॥

§ ૧ સંવ્યવહારો વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્,
વાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવં
પારમાર્થિકં મુખ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૪॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ બે પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪,

§ ૧ કોઈ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-
વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન બેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે—તે અશુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા
રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે.
કારણ કે તે માત્ર આત્માની સનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે. ૪.

(૫૦) વાધારદ્વિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ઇતિ ઇષ્ટવિષયે,^૧ અનિષ્ટવિષયે ચ ॥૪॥

સાંવ્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ—

તત્રાદ્યં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિવન્ધનમનિન્દ્રિયનિવન્ધનં ચ ॥૫॥

§ ૧ ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિવન્ધનમસ્યેતીન્દ્રિયનિવન્ધનમ્ ।

§ ૨ નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોઽપિ વ્યાપિપર્તીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ ' ઉચ્યતે—
ઇન્દ્રિયસ્યાઽસાધારણકારણત્વાત્ । મન પુનરનિન્દ્રિયવેદનેઽપિ વ્યાપ્રિયત ઇતિ સાધારણં
તત્ । આસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દૃશ્યતે, યથા--પયઃપવનાઽઽતપાદિજન્યત્વેઽપ્યદ્કુરસ્ય
વીજેનૈવ વ્યપદેશઃ--ગાત્ર્યદ્કુરઃ, ક્રોદ્રવાદ્કુરોઽયમિતિ ।

અનિન્દ્રિયં મનો નિવન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના લેહો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને
અનિન્દ્રિયનિબન્ધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન
અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણક.

§૨ શક્ત—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-
નિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા ?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે, જ્યારે મન
તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે. માટે મન સાધારણ કારણ છે. જગતની કોઈ
પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે.
પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ
'આ શાલિનો ઝાંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણ કારણ
રૂપ બીજથી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધન છે.

§ ૩ હૃદમિદાનો મનાન્ મીમાંસામહે-પ્રાપ્યકારીણીન્દ્રિયાણિ, અપ્રાપ્યકારીણિ
વેતિ । તત્ર પ્રાપ્યકારીણ્યેવેતિ કળમક્ષાઽન્નપાદમીમાંસકસાંખ્યાઃ સમાખ્યાન્તિ । ચક્ષુઃ-
શ્રોત્રેતરાણિ તાનિ તથેતિ તાથાગતાઃ । ચક્ષુર્વર્જાનીતિ તુ તથા સ્યાદ્વાદાઽવદાતદ્વદયા ।

§ ૪ તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ—

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મતિં કરોતિ વિષયે વાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતો

યદ્ વાહ્યેન્દ્રિયતાઽઽદિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।

જિહ્વાવત્ પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માત્ તથા સ્થીયતાં

નાડ્રાસિદ્ધિમુલ્કશ્ચ દૂષણકણસ્તલ્લક્ષણાડનીક્ષણાત્ ॥૧॥

અદ્વિચન્દ્રકલનેષુ યા પુનર્યોગપદ્ધિષિણા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્ત્વરોદયનિવન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસૃત્ય શિલોચ્ચયં નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્બરમણ્ડલીતિલકકાન્તમુપેત્ય સિતત્વિષમ્ ॥૩॥

§૩ હવે અહીં થોડો વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમા દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમા નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, અને સામ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એમ સ્વાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જોનો માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદીઓમાથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્ત્યકારી હોય છે પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્ત્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમા હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે—અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનું લક્ષણ એમા જોવામાં આવતું નથી ૧

શકા—જે ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાદડામાં થતું શીઘ્રભેદન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઈને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમાંડળના શુદ્ધ તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઈને તેને જુએ છે. ૩.

(૫૦) તલ્લક્ષણાનીક્ષણાદિતિ અસિદ્ધાદિલક્ષણાડર્શનાત્ ॥૧॥ સત્ત્વરોદયનિવન્ધનૈવેત્યત્ર સત્ત્વરોદયો જ્ઞાનસ્ય શીઘ્રોત્પત્તિ ॥૨॥

(ટિ૦)—ચક્ષુઃપ્રાપ્ત્યેત્યાદિ । નાત્રેતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્ત્યકારીત્યેવ લક્ષણેડસ્મદભિમતેડસિદ્ધિપ્રમુલ્હ । તલ્લક્ષણેતિ અસિદ્ધિલક્ષણાનવલોકનાત્ ॥૧॥ અદ્વિચન્દ્રેત્યાદિ । યોગપદ્ધેતિ યુગપદ્ધિબુદ્ધિ । મનીષિણામિત્યત્ર યાગિપ્રાયમ્ , જઘ્નુદ્ધોના વિવેકપરાઙ્મુલ્કતાત્ । પક્ષેતિ કમલદલપ્ત્ત્યોચ્ચનિમેઙ્ગ ઇવ । સેતિ ધિષિણા ॥૨॥

૧ ૫. કુર્મહેડત્ર વયમુત્તરકેલીં કાંઠગી દગિહ ધર્મિતયોક્તા ૨ ।

કિં નુ માંસમયગોલકરૂપા, સૂક્ષ્મતામૃદપરા કિમુ કાઠપિ ? ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાઠપિ કિમર્થો લોચનાઽનુસરણવ્યસની સ્યાત્ ૧ ।

લોચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા સંસૃજેત્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ૨ ॥૫॥

પ્રત્યક્ષવાધ પ્રથમપ્રકારે પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિ ૧ ।

સંલક્ષ્યતે પદ્મપુટોપટઙ્કી પ્રત્યક્ષકાલે કલયાઽપિ નો યત્ ॥૬॥

પક્ષે પરત્રાપિ સ ઇવ દોષઃ સર્પદ્ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેઽક્ષિ ।

સંસર્પણે વાઽસ્ય સકોટરત્વપ્રાપ્ત્યા પુમાન કિં ન જરદ્દુમ ૨ સ્યાત્ ૧ ॥૭॥

ચક્ષુષ સ્ખમતાપક્ષે સૂક્ષ્મતા સ્યાદમૂર્તતા ।

યદ્વાઽન્પરિમાણવમિત્યેષા કલ્પનોભયી ॥૮॥

સ્યાદ વ્યોમવદ્ વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા સર્વોપલમ્ભ પ્રથમપ્રકારે ।

પ્રાકારકાન્તારવિહારહારમુલ્યોપલમ્ભો ન ભવેદ્ દ્વિતીયે ॥૯॥

ન સ્વલુ નગ્વલુ ગલ્લં સ્વપ્રમાણાત્ પ્રથિટે

પટકટગકટાદૌ મેદકારિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અથ નિગદસિ તસ્મિન્ ગમ્મિચક્રં ક્રમેણ

પ્રસરતિ ૧ તત્ પત્તત્ સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્ ॥૧૦॥

તથાહિ—

પ્રોદામમાણિત્રયકળાનુકારી દીપાદ્કુરત્સ્વિદ્પટલીપ્રભાવાત્ ।

કિં નૈવ કસ્મીરજકજ્જલાદીન્ પ્રશ્રીયસોઽપિ પ્રથયત્યશેષાન્ ૧ ॥૧૧॥

નન્વેવમધ્યક્ષનિગત્રિક્રિયા સ્યાત પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેઽસ્મિન્ ।

પ્રૌઢપ્રમામણ્ડલમણ્ડિતોઽર્થો નાઽસમાસતે યત્પ્રતિભાસમાન ૧ ॥૧૨॥

૬૫ જૈન-હવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની કીડા કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઈ ગહન-ગંભીર વસ્તુ નથી કે બેથી શ્રમ કરવો પડે ‘ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી’ તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પદ્મ) તરીકે ગ્રહણ કરેલ ચક્ષુ કેવા પ્રકારની છે ? શું સ્થૂલ-માસના ગોળારૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજા જ રૂપે છે ? અર્થાત્ તે સ્થૂલ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪.

પહેલા પક્ષમા પ્રશ્ન છે કે, પદાર્થ પાંતે આવીને ચક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે કે કામુક પુરુષ કામિની પાસે જઈને સંગંધ કરે છે તેમ ચક્ષુ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫

૧ પદ્મિજકસંમત ‘પ્રસરતિ નપ્રકાશ સ્યાદનલ્પપ્રકાશમ્’ इति पाठ । अत्रत्यस्तु पाठान्तर-त्वेन निर्दिष्ट - ।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર-કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ બેટલા વિષયો છે, તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે ચત્કિચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કદી પણ જોવામાં આવતું નથી ૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામાં આવતી નથી છતાં પણ જો માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો—પોલાણુ થઈ જવાથી જરાજીર્ણ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઈ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો—ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અલ્પ-પરિમાણુ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતા જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઈ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે ‘અલ્પપરિમાણુ’ એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯

કારણ કે નાનું એવું નળણુ (નેયણી-નળ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણુથી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડુ) વિગેરે પદાર્થોને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બાધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક-ચક્ષુમા રશ્મિચક્ર—તેજોમડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમાં પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બાધક થાય છે. ૧૦.

જેમ કે—દેહીઅમાન માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અંકુર—જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જણાવતો ? અર્થાત્ જણાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બાધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માનશો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઈ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી ભાવાર્થ એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયો હોય ત્યારે તે ‘ચક્ષુપ્રભા’ને આપણે જોઈ શકતા નથી. ૧૨

(૧૦) પ્રથમપ્રકારે ઇતિ લોચનાનુસરણવ્યસની’ અર્થે ઇત્યેવસ્ત્વે ॥૬॥ સર્વવદિતિ ગચ્છત્ ॥૭॥ સ્વત્વિતિ નિધયેન । નચ્છલુ શસ્ત્રમિતિ નચ્છહરણિક્ષ । પ્રથિષ્ઠે ઇતિ પૃથુત્તરે । તસ્મિન્નિતિ મહોયસિ પદાર્થે । રશ્મિચક્રમિતિ ચાક્ષુષમ્ । તત્પ્રકાશમિતિ તં મહોયાસપદાર્થ

૧ વ્યસન અર્થે ૩—મુ હે ૧ ।

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम् । प्रसरति तत एतत् स्यादनल्पप्रकाशम् पाठान्तरमेतत् ॥१०॥
पक्ष इति 'चक्षुः प्राप्य मतिं करोति' इत्येवरूपे ॥१२॥

(टि०) स्याद् व्योमवदित्यादि । व्यापकतेति चक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्तत्वात्, यदेव तदेव यथा गगनं तथा चायं तस्मात्तथा । द्वितीये इति अल्पपरिमाणत्वे चक्षुः प्राकारकान्तराद्यग्राहकम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेव तदेव यथा परमाणु ॥९॥ न खल्वित्यादि । नखल्विति नखच्छे-
दनिका । लघु च्छेदने नखपूर्वं नखान् लुनातीति विवप् च । स्वरो ह्रस्वो नपुसके । नखल्लु सिद्धम् ।
तस्मिन्निति चक्षुषि । तत इति रश्मिचक्रात् । एतदिति चक्षुः । अनल्पेति प्राकारादिस्थूल-
प्रकाशम् । ॥१०॥ नन्वेवमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वप्रक्रान्ते चक्षुः रश्मिवदित्येवरूपे ।
यत्प्रतिभासेति यथा दृशा गृह्यमाणः ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोऽप्यनीक्षा ।

सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।

प्रभाषसे चक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादौ ॥१४॥

तदिदं घुसृणविमिश्रणमन्ध्रपुरन्ध्रीकपोलपालीनाम् ।

अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यत्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् हेतोर्नैकान्तिकताऽञ्जनेन ।

तस्यापि चेत् तैजसतां तनोषि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।

कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।

मृदादिवद् न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।

शाब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जनं मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।

अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनूमल्लोललाङ्गुल्लम्बात् ते साधनादतः ।

न मिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टसुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा-

दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

સિદ્ધિં દદાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્વં

તસ્માદમુષ્ય ઘટતે કિમુ રસ્મિવૃત્તા ॥૨૨॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમા આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશે ? અર્થાત્ ‘પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે’ એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું ‘તૈજસત્વ’ એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રદીપની જ્યોતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન—આંધ્રદેશની પુરન્ધ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવા પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરભો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરભો આદિ ‘ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ ‘ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી’ એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે કારણ કે— તે પણ ખાણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમા સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રોચનાદિ (સ્વેત સરગવો, અથવા જરખાર, ગોદડીઆ લીંબુ, લીંબડો)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાથિવ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્રુમા તૈજસને, સાધનાર 'દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિમાથી' ઇત્યાદિ હેતુ અંજનમા પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના ચ ચલ પૃષ્ઠાની જેમ લાંબોલચ તમારો એ હેતુ ચક્રુમા તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્રુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુકલ રૂપવાળુ અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી જલની જેમ આવા અનુમાનથી ચક્રુમાં તૈજસત્વનો નિપેધ થતો હોવાથી ચક્રુમા તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રશ્મિવત્તા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ ૨૨.

(૫૦) અનુદ્ભૂતતયેતિ સદપિ વસ્તુ યદોદ્ભૂત ભવતિ તદા જ્ઞાયતે, યથા દેહાન્તર્ગતા વાતા-
દય । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયા । તૈજસતાઋયદ્દેતોરિતિ । ચક્રુ પ્રભાવત્, તૈજસત્વાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥
ઘુસ્ટુણેતિ કુક્કુમસ્યાઋયા । ઘુસ્ટુણવિમિશ્રણમિત્યત્ર વાક્યે-યથા ન વિચિત્ શોભાવિશેષ-
માવદ્દતિ । એવમયમપિ હેતુ - 'રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વ'લક્ષણો ન કિંચિત્પ્રાય ઇતિ માય. ।
રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષેણ વ્યભિચારાદિતિ । યદિ કિલ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વેતૈવ
હેતુના તૈજસત્વ નયનસ્ય, તદા રૂપેક્ષણસન્નિકર્ષસ્યાપિ તૈજસત્વ પ્રાપ્નોતિ । સોડપ રૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશકોડસ્તિ । સન્નિકર્ષે વિના રૂપોપલબ્ધેરભાવાત્ । તસ્ય ચ તૈજસત્વ ભવતાડપિ
નેપ્યત ઇત્યર્નકાન્તિકોડય હેતુઃ । રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વમપિ ભવિધ્યતિ, તૈજસત્વમપિ ન
ભવિધ્યતિ યથા સન્નિકર્ષે ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વરૂપે ઇત્યાદિ । ચક્રુર્હિં દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ યદ્રૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશક તદેવ તૈજસમ્ । સન્નિકર્ષેશ્ચ ન દ્રવ્ય કિન્તુ ગુણ ઇતિ ચેતઃ; એવં ચાઙ્ગનેન
વ્યભિચારઃ । તદ્દિ દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકમસ્તિ નૈર્મલ્યાપાદનદ્વારેણ । ન ચ
તૈજસમ્ ॥૧૬॥ અસ્યેતિ અજ્ઞનસ્ય । અમીપામિતિ ધોરાણામ્ ॥૧૭॥ ન વ્યભિચારચેતન-
મિતિ સુરિવાક્યમ્ । ચેતનમિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૧૮॥ તેનૈવેતિ આક્રોદ્ભૂતિવશેન હેતુના । શાવ્દ-
પ્રમાણેનેતિ આગમપ્રમણેન । યદિતિ યસ્માત્ કારણાત્ । તદન્નેતિ શાવ્દપ્રમાણે । સિદ્ધમિતિ ।
વાદિના જૈનાના મંતેન ભવદાગમો ન સિદ્ધઃ, તસ્યાવાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ ॥૧૯॥ તદસાધિતિ
રૂપાદિમધ્યે ઇત્યાદિનોક્ત ॥૨॥ હનૂમલ્લોલ્લાહુલ્લભ્યાત્તે સાધનાદિતિ-દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપા-
દિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાત્ એવંરૂપાત્ । દૃષ્ટસુસ્પષ્ટરૂપણાદિતિ અનૈકાન્તિકત્વાહ્યાત્ ॥૨૧॥
અભાસ્વરતિગ્મભાવાદિતિ ભાસ્વરસ્ય સતસ્તિગ્મભાવો ભાસ્વરતિગ્મભાવઃ, ન સઃ અસ
તસ્માત્ ॥૨૨॥

(ટિ૦) અથાપ્યનુદ્ભૂતેત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાયા. । તૈજસત્તેતિ ચક્રુ. પ્રભાવતૈજસત્વાત્
પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ રૂપાદીત્યાદિ । રૂપેતિ દ્રવ્યસ્ય વ્યવચ્છેદ । નિયમેન મનસો વ્યવચ્છેદ
સહ્યાસયોગાદિભિર્વ્યભિચાર સ્યાદિતિ રૂપાદીતિ પદં સામિપ્રાયમ્ । ॥૧૪॥ તદિદમિત્યાદિ ।
અનુદ્ભૂતે ઇતિ અનુત્તોતિ । શ્યામતાસા સ્વભાવકાળ્પ્યાન્હ્યામશરીરે કુહૂમશોભામ વાન્નિ શ્રીક-
મિત્યર્થ । રૂપેક્ષણેતિ રૂપપ્રકાશકનયનસયુક્તમશાયેન સન્નિકર્ષેસ્તૈજસં(સ) રૂપાદિમધ્યે નિયમેન
રૂપપ્રકાશકત્વાન્નયનવત્ । સન્નિકર્ષઃ પર રૂપપ્રકાશકો ન તૈજસ । અત એવ વ્યભિચારાદ્ શોભા-
ભાજનમિત્યર્થ ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વેતિ ચક્રુસ્તૈજસમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વાદિત્યેવ

રૂપસ્ય । અઙ્ગન તૈજસમ્, અત એવ હેતોરિતિ^૧ વદતો વદનમઙ્ગપ્રસઙ્ગ સઙ્ગતિ ન ગતો(ગત) । તસ્યાપીતિ અઙ્ગનસ્યાપિ । તન્વાદિનેતિ શરીરાદિના । શરીરમાદિશબ્દાત્ પૃથ્વીપૃથ્વીધરસિન્ધુ-
રાદિ તૈજસમઙ્ગીકુરુ ॥૧૬॥ સૌવીરેત્યાદિ । કુશાનુભાવેતિ । તેજસત્વાન્યુપગમ તૈજસત્વ
પાવકાનુભાવ^૨ । અસ્યેત્યઙ્ગનસ્ય । અમીપામિતિ ધીરાણામ્ । અઙ્ગન સૌવીરસૌવર્ચલાદિતો જાયતે ।
તાનિ પાર્થિવાણિ । તત્ત્વમઙ્ગને તૈજસત્વઘટના, હેતુહેતુમદ્ધિરોધાત્^૩ ॥૧૭॥ સૌવીરેત્યાદિ ।
આકરોદ્ભૂતીતિ । સૌવીરાદિ પાર્થિવમ્, આકરોત્પન્નત્વાત્ । સુવર્ણેન વ્યભિચારજ્ઞાનમનુગુણં
યુક્તિયુક્ત ન ॥૧૮॥ ચામીકરેત્યાદિ । તેનૈત્રેતિ સુવર્ણં પાર્થિવમ્, આવરોદ્ભૂતવશત્વાત્ સૌવીરા-
દિવત્ । અત્રેતિ સુવર્ણસ્ય પાર્થિવત્વપ્રવાધકે સાધકે । યદિતિ યસ્માત્ । તદિત્યાગમશ્રમાણમ્ ।
અત્રેતિ વાદિનિ જૈને । અત એવ સુવર્ણસ્ય તૈજસત્વમિદ્વિગદ્ધપ્રતિજ્ઞે લિજ્ઞે ભવદભિપ્રેતોઽન્યતરાસિદ્ધિ-
નામદોષોઽનુપજ્યતે ॥૧૯॥ અઙ્ગનમિત્યાદિ । અસાવિતિ ચશ્વસ્તૈજસત્વસાધક । દ્રવ્યત્વે સતિ
રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશક^૪ત્વાદિત્યેવરૂપ અપ્રયોજક એવ ॥૨૦॥ ચશ્વર્નતૈજસમિત્યાદિ ।
અમુષ્યેતિ નયનસ્ય ॥૨૨॥

અપિ ચ,

પ્રત્યક્ષવાધઃ સમલક્ષિ પક્ષે ન રમયો યદ્ દૃગિ દૃષ્ટપૂવા ।

તથા ચ જાલ્મેણ તવૈવ કાલાતીતત્વદોષોઽપ્યુદપાદિ હેતો ॥૨૩॥

અનુદ્ભવદૂપજુષો ભવેયુચ્ચેદ્ રમયસ્તત્ર તતો ન દોષઃ ।

નન્વેવમેતસ્ય પદાર્થસાર્થપ્રકાગકત્વ ન સુવર્ણવત્ સ્યાત્ ॥૨૪॥

આલોકમાચિવ્યવગાદથાઽસ્ય પ્રકાગકત્વ ઘટનામિર્યતિ ।

નન્વેવમેતત્સચિવસ્ય કિં સ્યાત્ પ્રકાગકત્વં ન કુટીકુટાદે^૫ ॥૨૫॥

અથાઽસ્તુ કામં નનુ તૈજસત્વમુત્તેજિતં કિં ન ભવેત્ ત્વયાઽસ્ય ? ।

તથા ચ નવ્યસ્ત્વદુપજ્ઞ એપોઽદૈત્તપ્રવાદોઽજનિ તૈજસત્ત્વે ॥૨૬॥

વર્ણી ચક્ષુમા રશ્મિવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમા પ્રત્યક્ષ બાધ
પણુ છે, કારણુ કે, ચક્ષુમા કદી પણુ રશ્મિઓ-કિરણો દેખાયા નથી, એટલે
તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણુ કહેવાશે. કારણુ કે-પક્ષનો બાધ થયા
પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે ૨૩.

નૈયાયિક-ચક્ષુમા કિરણો અનુભૂતરૂપવાળા છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતા નથી
માટે તમારે કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી

જૈન-જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્ષુ પણુ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક-
બોધક નહિ થાય. ૨૪.

નૈયાયિક-આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્ષુ પ્રકાશક બની શકે છે.

જૈન-જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી-ધર, કુટ-ઘટ,
આદિ પદાર્થો પણુ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫

નૈયાયિક-કુટી. કુટ આદિ પદાર્થોં પણ ભલે પ્રકાશક બની જાય, એમાં શું વાધો છે?

જૈન-આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થમા તૈજસત્વને ઉત્તેજન આપ્યું, એમ કેમ નહીં કહેવાય ? અને તેમ થતા તૈજસત્વની બાબતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ બોલો કર્યો કહેવાશે, અર્થાત્ બધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬.

(૫૦) પક્ષે इति चक्षु रश्मिवत्, तैजसत्वात् एव उक्तपूर्वं ॥૨૩॥ તત્રેતિ નયને ॥૨૪॥ અથાસ્તુ કામમિતિ । કુટોકુટાદેરપિ પ્રકાશકત્વ ભવત્તિતિ ભાવ , અસ્યેતિ કુટીકુટાદે ॥૨૬॥

(ટિ.) પ્રત્યક્ષવાદ્ય ઇત્યાદિ । પક્ષે इति चक्षु रश्मिवदित्यેવંરૂપે । તદૈવેતિ તવ તર્કાભિપ્રાયેણ પ્રથમ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધે પક્ષે હેતુ. કાલાત્યયાપદિષ્ટ. ॥૨૩॥ અનુદ્ભવેત્યાદિ । તત્રેતિ નેત્રે । પતસ્યેતિ નેત્રસ્ય ॥૨૪॥ આલોકેત્યાદિ । આલોકમહકારિકારણત્વાત્ । અસ્યેતિ ચક્ષુષઃ । પતત્સચિ-વસ્યેતિ આલોકસહકારિણ. ॥૨૫॥ અથાસ્તિત્વત્યાદિ । ઉત્તેજિતમિતિ પ્રકાશિતમ્ । અસ્યેતિ કુટ્યાદે. । તથા चेति कुट्यादिप्रकाशने । त्वदुपक्ष इति तव उपज्ञा यत्र । अद्वैतैતિ सर्वत्र तैजस-वाद. । तथा अद्वैतवादे आलोकसाचिव्यवशाद्भवता त्रिभुवनभवनकोणभाविभावाना तैजसत्वमेव प्रतिपन्नम् ॥૨૬॥

उत्पद्यन्ते तरणिक्रिणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्

तत्रोद्भूता सपटि रुचयो लोचने रोचमाना ।

यद् गृह्यन्ते न खलु तपनालोकसंपत्प्रतान-

स्तस्मिन् हेतुर्भवति हि दिवा दीपभासामभास ॥૨૭॥

अत्रेयं प्रतिक्रिया —

मुष्टिग्राह्ये कुवलयदलस्यामलिप्राडवल्लिप्ते

स्फीते ध्वान्ते स्फुरति चरतो घूककाकोदरादेः ।

किं लक्ष्यन्ते क्षणमपि रुचो लोचने' नैव यस्मा-

दालोकस्य प्रसरणकथा काचिदप्यत्र नास्ति ॥૨૮॥

નૈયાયિક—સૂર્યના સંપર્કથી નેત્રમા ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ-કિરણો જલદીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમાં કારણ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. કારણ કે લોકમા પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ જાણો થઈ જાય છે. ૨૭.

જૈન-તો રાત્રે જ્યારે મુષ્ટિગ્રાહ્ય-અત્યંતગાઢ અને કમળદળની જેવો શ્યામરૂપ અંધકાર હોય ત્યારે તેમા ફરતા ધૂવડ અને સર્પાદિના નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતા નથી ? અર્થાત્ તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો સૂર્ય કોઈ પણ

प्रकारे स लयतो न नथी तेथी अ धकारभा इरता सर्पादिना नेत्रभां रडेती प्रभा
प्रत्यक्ष थपी जेधये पणु ते प्रत्यक्ष थती तो नथी जेटवे भानपुं जेधये डे
नेत्रभा प्रभा छे न नही २८

(५०) तत्रेति नयने । चेदेव रूपे तत्र नयने तरणिकिरणश्रेणीसम्पर्कतो रुचय
उद्भूता उत्कटा उत्पद्यन्ते परं ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्ते इति
योगः । तस्मिन्प्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानो हेतुः । रविकिरणहताना तेषा चक्षुरश्मीना न
दर्शनमिति सम्बन्धः ॥२७॥ काकोदरादेरिति सर्पादेः । किं लक्ष्यन्ते इत्यादि । किं नैव
लक्ष्यन्ते इति सटक्क ॥२८॥

(टि०) मुष्टीत्यादि । अत्रेति निशीथे ॥२८॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां तत्रैव यत्राऽस्ति रविप्रकाशः ।

काकोदरादेरपि तर्हि नैताः कीटप्रकाशे कुगला भवेयुः ॥२९॥

अविवरतिमिरव्यतिकरपरिकरिताऽपवरकोदरे वचन ।

वृषदंशदृशि न दृष्टा मरीचयः किमु कदाचिदथ ' ॥३०॥

अत एव विलोकयन्ति सम्यक् तिमिराङ्कूरकरम्बितेऽपि कोणे ।

मूषकपरिपन्थिनः पदार्थाञ्ज्वलनालोकविजृम्भणं विनैव ॥३१॥

अत्रोत्तरम्—

चाकचित्रप्रतीभासमात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।

नांगवः प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥३२॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः केचिद् मयूखाः सखे ।

विधेरन् न तदा कथं निशि भृगं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।

प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ संजातवत्युन्दुरे

प्रोज्जृम्भेत तत्राऽपि हन्त ! धिपणा दीप्रप्रदीपाद यथा ' ॥३३॥

कृगतस्तया तेषां नो चेदुदेति मतिस्तव

प्रभवति कथं तस्याऽप्यस्मिन्नसौ निरुपप्लवा ।

घटननिपुणा साक्षात् प्रेक्षाविधौ हि नतिस्त्विषां

न खलु न समा धीमनः सा चोभयत्र विभाव्यते ॥३४॥

अमूढमूपिकारीणा तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।

यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षुरश्मिवत् पुनः ॥३५॥

इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति

मंसिद्विषद्विषमिम्यं खलु रश्मिवत्ता ।

તસ્માત્ કથં કથય તાર્કિક ! ચક્ષુષ્ સ્યાત્

પ્રાયૈવ વસ્તુનિ મતિપ્રતિવોધકત્વમ્ ॥૩૬॥

નૈયાયિક—જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ હોય ત્યાં જ નેત્રકિરણોમા ઉદ્ભૂત રૂપની ઉત્પત્તિ છે. એટલે કે રાત્રે નેત્રના કિરણોમા ઉદ્ભૂત-રૂપ નથી તેથી તે દેખાતા નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો તે અનુદ્ભૂત રૂપવાદી નેત્રરશ્મિઓ સર્પાદિકને ધ્રીટાદિનો યોગ કરાવવામા પણ સમર્થ નહીં થાય, કારણ કે રાત્રે સૂર્ય ન હોઈ રશ્મિ ઉદ્ભૂત રૂપયુક્ત નથી. ૨૯.

નૈયાયિક—રશ્મિઓ સૂર્ય વિના ભલે રાત્રે ઉદ્ભૂતરૂપવાળી ન હોય છતાં હે જૈન ! અત્યંતગાઠ અધકારવાળા ઓરડામાં ફરતી ગિલાડીના નેત્રમા શું તમે કોઈ પણ વખત કિરણો નથી જોયા ? ૩૦.

ઉદ્ભૂતરૂપવાળી રશ્મિઓ હોવાથી જ અધકારથી વ્યાપ્ત ઘરના ખૂણામા, અગ્નિ વિગેરેના પ્રકાશ વિના પણ ગિલાડી પદાર્થને જોઈ શકે છે. ૩૧.

જૈન—ગાઠ અધકારમાં ગિલાડીનાં નેત્રમાં કિરણો દેખાય છે, એવું તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જેમ વજ્રમાં ચળકાટનું ભાન થાય છે, તેમ ગિલાડી આદિના નેત્રમા પણ માત્ર ચળકાટનું ભાન થાય છે, પરંતુ નેત્ર-માથી ચોતરફ ફેલાતા સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ પણ કિરણો જોવામા આવતાં નથી. ૩૨.

વળી, હે મિત્ર નૈયાયિક ! જો ગિલાડીનાં નેત્રમા કિરણો હોય અને તે પ્રસરતાં હોય તો રાત્રે પ્રદીપાદિના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટ-પટાદિ પદાર્થ જણાય છે, તેમ ગિલાડી-આદિના નેત્રકિરણોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે ઉદર પીળા શરીરવાળો તમને શા માટે નથી દેખાતો ? ૩૩

નૈયાયિક—ગિલાડીના નેત્ર કિરણો અતિકૃશ હોવાથી તે કિરણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા ઉદરનુ-જ્ઞાન અમને થતું નથી

જૈન—તો પછી અતિકૃશ કિરણોની સહાયથી ઉદરનું જ્ઞાન વિના હરકેતે ગિલાડીને કેમ થાય છે ? અર્થાત્ તેને પણ તેનો યોગ થવો ન જોઈએ, જુમેકર કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવામા કુશલ એવા કિરણોમા અસમાનતા છે, એમ તો તા કહી શકશો જ નહિ એટલે કે—જો બન્ને માટે કિરણો સરળા જ હોય તો પછી એકને જ્ઞાન થાય અને બીજાને ન થાય એમ કેમ કહેવાય ? ૩૪.

માટે ગિલાડીના નેત્રમા એવી યોગ્યતા જ છે, કે જેથી તે અધકારમાં પણ જોઈ શકે છે, પરંતુ તેના નેત્રો રશ્મિવાળાં નથી ૩૫-

આ રીતે વિચારતા ચક્ષુમા કોઈ પણ રીતે રશ્મિવત્તા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, તો હે તાર્કિક ! ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને યોગજનક છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અથવા ચક્ષુની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ નથી. ૩૬.

(૫૦) પન્તા ઇતિ રુચ્ય ॥૨૯॥ કિમુ કવાચિદવેતિ । અહો જૈન કિં ન દૃશ્ય મરીચ્ય ઇતિ વૃન્ધા ॥૩૦॥ તત્ત્વચક્ષુવેતિ માર્ગાર્ચક્ષુષા । અત્ર કાવ્યે તવાપિ ધિપણા કથં ન પ્રોઽનૃમ્મે-

તેતિ સયોગઃ ॥૩૩॥ તસ્યાપોતિ ઓતોરપિ । અસ્મિન્નિતિ મૃષિકે । મતિપ્રતિવોધકત્વમિતિ પ્રત્યક્ષલક્ષણમતિજનકત્વમ્ ॥૩૬॥

(ટિ૦) ઉત્પત્તિરિત્યાદિ । ઉદ્ભૂતતયા વાહુલ્યતયા । તાસામિતિ રુચીનામ્ । તત્રૈવેતિ પ્રદેશે । કાકાદરાદેરિતિ સર્પપ્રમુલસ્ય । પતા ઇતિ રુચ્ય ॥૨૯॥ અવિચરેત્યાદિ પરવચનમેતત્ । વૃષદંશેતિ દંશદશને । વૃષાન્ મૂષકાન્ દશતીતિ કર્મમ્ણ્યન્ માર્ગારસ્તન્નેત્રે । ન દૃષ્ટા ઇતિ અપિ તુ દૃશ્યન્તે એવ ॥૩૦॥ અત પવેત્યાદિ અત ઇતિ મરીચિચયપ્રભાવાદેવ । તિમિરેતિ અન્ધકારવહુલેપિ । મૂષકપરીતિ માર્ગાર ॥૩૧॥ ચાકચિક્યેત્યાદિ । અત્ર ચક્ષુષિ ॥૩૨॥ કૃશતરેત્યાદિ । તેષામિતિ રશ્મીનામ્ । તસ્યાપીતિ વિઢાલસ્ય । અસ્મિન્નિતિ ઉન્દરે । અસા-
વિતિ મતિ । સા એતિ ત્વિષાં સન્તતિ । ઉભયત્રેતિ ત્વચ્ચક્ષુષિ ઓતુચક્ષુષિ ચ ॥૩૪॥ હૃત્ય-
મિત્યાદિ । તાર્કિકેતિ પદતર્કભાષાપરિતર્કકર્કશમતે ઇતિ સોલ્લુઠવચનમ્ । પ્રતિવોધકત્વમિતિ જ્ઞાનોત્પાદકત્વમ્ ॥૩૬॥

વહિરર્થપ્રહૈનુરુલ્યં વહિષ્કારણજન્યતા ।

સ્થાયિત્વં વા વહિર્દેશે કિ વાહ્યેન્દ્રિયતા ભવેત્ ॥૩૭॥

તત્રાદિમાયાં મિદિ ચેતસા સ્યાદેતસ્ય હેતોર્વ્યભિચારચિહ્નમ્ ।

અપ્રાપ્યકારિ પ્રકરોતિ યસ્માદ્ મન્દાકિનીમન્દરબુદ્ધિમેતત્ ॥૩૮॥

દોષઃ સ એવોત્તરકલ્પનાયાં યદાત્મનઃ પુદ્ગલ એષ વાહ્યઃ ।

ચેતશ્ચ તસ્માદુપજાયમાનમેતદ્ વહિષ્કારણજન્યતામૃત્ ॥૩૯॥

ચેતઃ સનાતનતયા કલિતસ્વરૂપં

સર્વાપકૃષ્ટપરિમાણપવિત્રિતં ચ ।

પ્રાયઃ પ્રિયઃ પ્રણયિનીપ્રણયાતિરેકા-

દેતત્ કરોતિ હૃદયે ન તુ તર્કતજ્ઞાઃ ॥૪૦॥

એતદત્ર વિતતીક્રિયમાણં પ્રસ્તુતેતરદિવ પ્રતિમાતિ ।

વિસ્તરાય ચ ભવેદિતિ ચિન્ત્યં તદ્ વિલોક્ય ગુસ્તુમ્પિતવૃત્તિમ્ ॥૪૧॥

પક્ષે તૃતીયે વિષયપ્રદેશઃ શરીરદેશે યદિ વા વહિઃ સ્યાત્ ।

સ્થાયિત્વમાયે વિષયાશ્રિતત્વં યદ્વા પ્રવૃત્તિર્વિષયોન્મુર્સ્યા સ્યાત્ ’ ॥૪૨॥

પ્રાચીનપક્ષે પ્રતિવાદ્યસિદ્ધિકલઙ્કપદ્મઃ સમુપૈતિ હેતોઃ ।

સ્યાદ્વાદિના યત્ પ્રતિવાદિનાઽસ્ય નાઽઙ્ગીકૃતં મેયસમાશ્રિતત્વમ્ ॥૪૩॥

વળી, હે નૈયાયિક । તમેએ ચક્ષુમા પ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ કરવાને તમારા અનુમાનમાં ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હોવાથી’ એવા હેતુ કહ્યો તો તેમા ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ’ નો તમને શો અર્થ અભિપ્રેત છે ? ‘બાહ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થનો બોધ કરાવવામા સંમુખતા-નત્પરતા’ એ બાહ્યેન્દ્રિયતાનું લક્ષણ છે ? કે બાહ્ય કારણોથી જન્યત્વ છે કે બાહ્યદેશમાં સ્થિતિ એ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ છે ? ૩૭.

પ્રથમ પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં અભિમુખ હોય તે બે બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાય તો મનને પણ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવું બેઈએ. કારણ કે—મન અપ્રાપ્ત્યકારિ હોવા છતાં પણ મેરૂપર્વત, ગંગા નદી આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૩૮.

બીજા પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય કારણથી જન્ય હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાતી હોય તો પણ તે જ દોષ છે એટલે કે, મનવડે હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે પુદ્ગલ આત્માથી બાહ્ય છે, અને મન પુદ્ગલ વર્ગણથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન પણ બાહ્યકારણજન્ય તો છે જ અને છતાં તે અપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૩૯.

નૈયાયિક—મન નિત્ય છે અને અણુરૂપ છે તેથી તે બાહ્ય કારણજન્ય કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન કામી પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમથી માની લ્યે તો ભલે માની લ્યે પણ તરફ બળુનાર બુદ્ધિશાળી પુરુષ તો કદી પણ નહીં માને. ૪૦.

આ સ્થળે મનનો નિત્યાનિત્યત્વનો વિચાર અપ્રસ્તુત જેવો છે. વળી, તેનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડે માટે અહીં વિશેષ લગતા નથી. તો જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ અમારા ગુરુજીએ રચેલ ‘સ્વાદ્યાદરત્નાકર’ નામની વૃત્તિ બેઈ વિચારી લેવું. ૪૧.

‘બાહ્યપ્રદેશમાં સ્થાયિત્વ-સ્થિતિ કરે’ તે ‘બાહ્યેન્દ્રિય’ એ ત્રીજા પક્ષમાં બાહ્યપ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશ માનો છો કે શરીરપ્રદેશ ? ‘વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ’ એ પ્રથમ પક્ષનો અર્થ ‘વિષયને આશ્રિત’ એ છે કે ‘વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ’ છે ? ૪૨.

‘વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ’નો અર્થ ‘વિષયને આશ્રિત’ એવો હોય તો પ્રતિવાદસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—સ્વાદ્યાદરત્નાવલમ્બી પ્રતિવાદિએ ચક્ષુને વિષયાશ્રિત માનેલ નથી. ૪૩.

(૫૦) તર્કતજ્ઞા ઇતિ । નિત્યાનિત્યમન, શુમાશુમચિન્તાહેતુસ્વભાવાત્ ; મનોઞ્ણપરિમાણં ન ભવતિ કરણત્વાલ્લોચનાદિવત્—એવપ્રાય.પ્રયોગવિદુરા: ॥૪૦॥

(ટિ૦) તત્ત્વાદિમાયામિત્યાદિ- તત્ત્વેતિ વાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતિ હેતૌ । પત્તદિતિ મનઃ ॥૩૮॥ દોષઃ સ પ્વેત્યાદિ । એપ્ત્વમિતિ ચેતોવર્ગણરૂપ । તસ્માદિતિ પુદ્ગલાત્ ॥૩૯॥ અથૈવં મન્યસે—ચેતો નિત્યમ્ । તત ક્વચકારં કારણજન્ય સ્વાદિત્યાગલ્કયાહ—ચેતઃ સનાતનેત્યાદિ । સનાતનેતિ નિત્યતયા—તન્મતે ચેતો નિત્યમિત્યર્થ । સર્વાપકુષ્ટેતિ અણુપરિમાણં મન ॥૪૦॥ પ્રાચીનેત્યાદિ । અસ્યેતિ વિષયાશ્રિતત્વરૂપસ્ય હેતો ॥૪૧॥

પક્ષે તથા સાધનશૂન્યતાઽસ્મિન દષ્ટાન્તદોષઃ પ્રકટઃ પટ્નામ્ ।

જિહ્વેન્દ્રિયં નાર્થસમાશ્રિતં યદ્ વિલોકયામાસુરમી કદાચિત્ ॥૪૪॥

દ્વિતીયકન્પે કિમસૌ પ્રવૃત્તિર્થાભિમુખ્યેન વિસર્પણં સ્યાત્ ।

આશ્રિત્ય કિં વા વિષયપ્રપન્ચ પ્રતીતિસંપત્તિવોધકત્વમ્ ॥૪૫॥

પક્ષે પુરશ્ચારિણિ સિદ્ધિવન્ધ્યં સ્યાત્ સાધનં જૈનમતાનુગાનામ્ ।
 યસ્માદ્ ન તૈર્લોચનરશ્મિચક્રમઙ્ગીકૃતં વસ્તુમુખં પ્રસર્પત્ ॥૪૬॥
 નિદર્શનસ્ય સ્ફુટમેવ દૃષ્ટં વૈકલ્યમત્રૈવ હિ સાધનેન ।
 પદાર્થસાર્થં પ્રતિ યદ્ ન સર્પજ્જિહ્વેન્દ્રિયં કેનચિદિષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥
 પક્ષાન્તરે તુ વ્યભિચારમુદ્રા કિં ચેતસા નૈવ સમુજ્જઞ્મ્ ૧ ।
 યસ્માત્ તદપ્રાપ્ય સુપર્વગૌલસ્વર્ગે સમુત્પાદયતિ પ્રતીતિમ્ ॥૪૮॥

વળી, આ પક્ષમાં જિહ્વેન્દ્રિયરૂપ દૃષ્ટાંત સાધનશૂન્ય હોઈ તે દૃષ્ટાંતાભાસ થશે, કારણ કે કુશલ પુરુષોએ જિહ્વાને કદીપણ વિષયને આશ્રિત હોય એ રીતે જોઈ નથી. ૪૪.

વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ કરે તે બાહ્યેન્દ્રિય છે, એ ખીજે પક્ષ કહો તો વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ એટલે વિષયની સન્મુખ વિસર્પણ-ગમન છે કે વિષય પ્રપંચની અપેક્ષા રાખીને બોધજનક થવું તે છે ? ૪૫.

પ્રથમ વિકલ્પમાં જૈન મતાનુસારે હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધ) નામનો દોષ છે કારણ કે જૈનોએ પદાર્થ તરફ ગમન કરતું નેત્રગત રશ્મિચક્ર સ્વીકાર્યું નથી. ૪૬.

વળી, જિહ્વેન્દ્રિયનું પણ વિષય તરફ ગમન કોઈએ પણ માનેલ નથી. માટે દૃષ્ટાંતમાં પણ સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૪૭.

ખીજા વિકલ્પમાં શું મનથી વ્યભિચાર નથી ? કારણ કે મન વિષયપ્રપંચની અપેક્ષા રાખવા છતાં મેરૂપર્વત સ્વર્ગાદિ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેમનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૪૮.

(૧૦) અર્થસમાશ્રિતમિતિ અર્થધેયમ્ । ॥૩૪॥ આશ્રિત્યેતિ ઉદ્દિય । ॥૪૫॥ પુરશ્ચારિણીતિ પ્રથમે ॥૪૬॥

(ટિ.) પક્ષે પુર इत्यादि । साधनमित्यर्थाभिमुख्येन विसर्पणं जैनानामसिद्धम् । तैरिति जेतैः ॥४६॥

ગરીરસ્ય વહિર્દેશે સ્થાયિત્વં યદિ જલ્પ્યતે ।

વાહ્યેન્દ્રિયત્વમત્ર સ્યાત્ સદિગ્ધવ્યભિચારિતા ॥૪૯॥

અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાઽપિ સાર્થં ન વિચતે ।

હેતોર્વાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય વિરોધો વત કથન ॥૫૦॥

ક્વચિત્ સાધ્યનિવૃત્ત્યા તુ હેતુગ્યાવૃત્તિદર્શનાત્ ।

પ્રતિવન્ધ્યપ્રસિદ્ધિશ્ચેત્ તદાઽત્રાપિ કથં ન સા ? ॥૫૧॥

રસનસ્પર્શનત્રાણશ્રોત્રાન્યેન્દ્રિયતાવલાત્ ।

ચક્ષુરપ્રાપ્યવિજાત્ મનોવત્ પ્રતિપદ્યતામ્ ॥૫૨॥

સાધ્યવ્યાવૃત્તિતોડત્રાપિ હેતુવ્યાવૃત્તિરીક્ષિતા ।

ન ચ કશ્ચિદ્ વિગ્રેષોડસ્તિ યેનૈકત્રૈવ સા મતા ॥૫૩॥

વાહ્યેન્દ્રિયત્વં સકલદ્વમેવં ન તાર્કિકાન્ પ્રીણયિતું તદીષ્ટે ।

ભૂવિષ્મો દુર્ભગભામિનીનાં વૈદગ્ધ્યમાજો મજતે ન ચેત ॥૫૪॥

શરીરના બાહ્ય દેશમાં રહે તે બાહ્યેન્દ્રિય એમ કહે તો હેતુમાં સંદિગ્ધ-
વ્યભિચાર-અનૈકાન્તિક દોષ આવશે. ૪૯

કારણ કે આવા બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુને અપ્રાપ્યકારિત્વ સાથે કોઈ જાતનો
વિરોધ નથી ૫૦.

નૈયાયિક-કોઈ કોઈ ઠેકાણે સાધ્યનિવૃત્તિને કારણે સાધનનિવૃત્તિને લઈને
પણ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો તે પ્રમાણે જે પ્રાપ્યકારી નથી તે બાહ્યેન્દ્રિય
પણ નથી જેમ કે મન—આમ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ શા માટે ન થાય ? ૫૧.

જૈન—તે જ પ્રકારે ચક્રુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ સ્વીકારે. અર્થાત્
એ જ ન્યાયે ચક્રુમાં પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ થશે. ૫૧.

જેમ કે—ચક્રુ અપ્રાપ્યકારી છે, કારણ કે રસન-સ્પર્શન-દ્રાણ અને શ્રોત્ર
ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય તે છે, મનની જેમ. ૫૨

અમારા આ અનુમાનમાં પણ તમારા અનુમાનની જેમ સાધ્યાભાવને કારણે
સાધનાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી તમારા અને અમારા અનુમાનમાં કંઈપણ
ફેર નથી, કે જેથી કરીને તમારા અનુમાનમાં સાધ્યની વ્યાવૃત્તિથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, અને અમારા અનુમાનમાં ન થાય, સારાંશ એ છે
કે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ એકાદ દૃષ્ટાંતથી નહીં પણ સર્વવિપક્ષોમાંથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
હોય તો જ થાય છે. તમે માત્ર એક મનમાં જ હેતુની વ્યાવૃત્તિ જતાવી વ્યાપ્તિ
સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે ખરાબર નથી. ૫૩.

આથી અભાગિની(વિધવા) સ્ત્રીના કટાક્ષો ઉત્તમ (સાધુ) પુરુષના ચિત્તને
મોહ પમાડી શકતા નથી, તેમ તમારો આ હેતુ સકલંક સંદિગ્ધવ્યભિચારી
હોવાથી તાર્કિક પુરુષોને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી. ૫૪.

(૫૦) સંદિગ્ધવ્યભિચારિત્તેતિ અનેકાન્તિકત્વમ્ ॥૪૯॥ અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાપીતિ
અપ્રાપ્યકારિત્વેનાપિ ॥૫૦॥ ક્વચિદિતિ યત્ પ્રાપ્યકારિ ન ભવતિ, તદ્ વાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન ભવતિ,
યથા મન । એવં વિધે જ્ઞેનોક્તે વ્યાવૃત્તિપ્રધાને સાધને । અત્રાપીતિ ઉત્તરપથેન વક્ષ્યમાણે પ્રયોગે ।
સેતિ પ્રતિબન્ધપ્રસિદ્ધિ ॥૫૧॥ સકલંકમતિ સંદિગ્ધાનેકાન્તિકત્વદૂષિતમ્ ॥૫૨॥

(ટિ.) અપ્રાપ્તાર્થત્યાદિ । ચક્રુપ્રાપ્ય વિષયે મતિં કરોતિ, વાહ્યેન્દ્રિયવાજ્ઞાવદિત્યપિ હેતોર્ન
વિરોધ ॥૫૦॥ ક્વચિત્સાધ્યેત્યાદિ । તન્મતે હિ વિપક્ષવ્યાપ્તાવપિ સાધનવ્યાવૃત્તિ પૂર્વ સાધ્યવ્યાવૃ-
ત્તિરિષ્યતે । અત ક્વચિત્સાધ્યેતિ પ્રાપ્યકારિત્વવ્યાવૃત્ત્યા હેતોરિતિ વાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય । યપ્રાપ્યકારિ
ન સ્યાત્ તદ્વાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન, યથા મન । એવં વિધે વ્યાવૃત્તિપ્રધાને સાધને । પ્રતિબન્ધેતિ ।
પ્રતિબન્ધસ્થાપિનામાનસ્ય પ્રસિદ્ધિઃ । અત્રાપીતિ ચક્રુપ્રાપ્યકારીત્વેવસ્થે । સેતિ પ્રતિબન્ધપ્ર-
તિપત્તિ । યામ્મનનેડય સ્વભાવો વિગ્રેષે સાધ્યવ્યાવૃત્તિર્વા માવનનિવૃત્તિ ॥૫૧॥ સાધ્ય-

વ્યાવૃત્તીત્યાદિ । સેતિ પ્રતિબન્ધપ્રસિદ્ધિઃ । તાવકાનુમાને આસ્માવીને ચ સમાના ઉભયોર્વિશેષા-
ભાવાત્ ॥૫૩॥ સકલક્રમિતિ સન્દિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વદર્શિતમ્ ॥૫૪॥

કિન્ચાઽત્ર સંસૂચિતમાદિગદ્વાત્ વૃત્તે પુરશ્ચારિણિ કારકત્વમ્ ।

યત્ પ્રાપ્ત્યકારિત્વસમર્થનાય નેત્રસ્ય તત્ કાળદગ્ગજ્જનામમ્ ॥૫૫॥

યસ્માદિદં મન્ત્રજપોપસર્પત્ત્રોદામરામાગ્ન્યભિચારદોષાત્ ।

ઉત્તાલવેતાલકરાલકેલીકલક્રિતશ્રીકમિવાઽવમાતિ ॥૫૬॥

૧૫૧, ‘ચક્ર પ્રાપ્ત્યકારી છે, આદ્યોન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી’ આ પ્રમાણે
ચક્રમાં પ્રાપ્ત્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે કહેલ હેતુમાં આદિ શબ્દથી ‘કારકત્વ’
રૂપ હેતુનું સૂચન કર્યું છે પણ તે કાણી આંખને આજવાની જેમ વ્યર્થ છે. ૫૫.

કારણ કે આ ‘કારકત્વ’ હેતુમાં મન્ત્રજપથી નજીક આવતી ઉદ્ધત
સ્ત્રીથી વ્યભિચાર છે, માટે તે ઉલટ મદોન્મત્ત વેતાલની ભયંકર ક્રીડાથી
કલંકિત થયેલી શોભાવાળો જણાય છે. ૫૬.

(૫૦) પુરશ્ચારિણીતિ ચક્ર. પ્રાપ્ત્યેત્યરિમન્ ॥૫૫॥

(ટિપ્) કારકત્વમિતિ ચત્કારક તત્પ્રાપ્ત્યકારીતિ વ્યાપ્તિ ॥૫૫॥ યસ્માદિદમિતિ
યસ્માદિતિ કારણાત્ । હૃદમિતિ કારકત્વમ્ । મન્ત્ર [અ]પ્રાપ્ત્યકારો, રામાદ્યાકર્ષણકાર-
કત્વાત્ । અતઃ એવાનૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ ॥૫૬॥

તથાહિ—

કનકનિકષસ્તિગ્ધાં મુગ્ધાં મુહુર્મધુરસ્મિતાં

ચટુલકુટિલભ્રૂવિભ્રાન્તિ કટાક્ષપદુચ્છટામ્ ।

ત્રિજગતિ ગતાં કશ્ચિદ્ મન્ત્રી સમાનયતિ ક્ષણાત્

તસ્મિન્નરમેણીમારાદ મન્ત્રાન મનોભુવિ સંસ્મરન્ ॥૫૭॥

કશ્ચિદત્ર ગદતિ સ્મ યત્ પુનર્મન્ત્રમન્ત્રણગર્વી સમાનયેત્ ।

યુક્તમેવ મદિરેક્ષણાદિકં તેન નાઽભિહિતદૂષણોદય. ॥૫૮॥

મન્ત્રસ્ય સાક્ષાદ્ ઘટના પ્રિયાદિના પરમ્પરાતો યદિ વા નિગદ્યતે ? ।

સાક્ષાત્ ન તાવદ્ યદયં વિહાયસો ધ્વનિસ્વરૂપસ્તવ સંમતો ગુણ. ॥૫૯॥

તતોઽસ્ય તેનૈવ સમં સમસ્તિ સંસંકિર્વાતાં ન તુ પદ્મલાલ્યા ।

અથાઽક્ષરાલમ્બનવેદનં સ્યાદ્ મન્ત્રસ્તથાઽપ્યસ્તિવ્યમાત્મનૈવ ॥૬૦॥

તે આ પ્રમાણે—મનમાં મંત્રને જપ કરનાર કોઈ માત્રિક પુરુષ ત્રણ
જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે રહેલી, સુવર્ણની કસોટી સમાન સ્નિગ્ધ, ભોળી,
વારંવાર મધુર હાસ્ય કરતી, ચપલ અને વક્રબુદ્ધિના વિદાસવાળી કટાક્ષની
સુંદર છટાવાળી સ્ત્રીને દ્વરથી પણ ક્ષણવારમાં ખેંચી લાવે છે. અહિં મંત્રમાં
‘કારકત્વ’ તો છે, પણ પ્રાપ્ત્યકારિત્વ નથી. માટે આ હેતુ વ્યભિચારી છે. ૫૭.

નૈયાયિક—આ વિષયમા અમારુ કહેવુ એમ છે કે—મંત્રમાં યોજાયેલ વાણી સ્ત્રીને જો ચી લાવે છે માટે ઉપર કહેલ વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં, ૫૮.

જૈન—એમ કહેા તો પૃથ્વીએ છીએ કે—સ્ત્રીની સાથે મંત્રનો સંબંધ સાક્ષાત છે કે પરંપરાએ ? સાક્ષાત્ સંબંધ તો સંભવે નહીં. કારણકે મંત્ર શબ્દરૂપ છે, અને તમો શબ્દને આકાશનો ગુણ માનો છો. ૫૯.

માટે આ શબ્દરૂપ મન્ત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો આકાશ સાથે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે ઘટી શકે નહીં

નૈયાયિક—અક્ષરોના આલમ્બનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન એ જ મંત્ર છે.

જૈન—એમ માનો તો જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. માટે જ્ઞાનરૂપ મન્ત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્મા સાથે જ થશે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે નહીં થાય આથી મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે, એમ કહી શકશો નહીં. ૬૦.

(૫૦) આરાદિતિ દૂરાત ॥૫૭॥ યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમ્ ॥૫૮॥ અસ્યેતિ શબ્દસ્ય । તેનૈવેતિ વિહાયસા ॥૬૦॥

(ટિ૦) કશ્ચિદત્રેત્યાદિ । યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમેવ । મદિરેતિ નારીપ્રશ્નતિક્કમ્ । તેનેતિ કારેણ ભવદ્ધિરભિહિતમુક્ત દૂષણં તસ્યોદયો ન ॥૫૮॥ મન્ત્રસ્યેત્યાદિ । વિહાયસા इति आकाशस्य । शब्दो ह्यम्बरगुणो भवतः सम्मतः । यो यस्य गुणः स तेनैव सम्बद्धो भवति नान्येन ॥૫૯॥ ततोऽस्येत્યાदि । ततः कारणादस्यેતિ ध्वनिरूपस्य मन्त्रस्य 'तेनेति आकाशेन । वेदनमिति ज्ञानम् । इयमिति सप्तक्तिवर्त्ता । ज्ञानमात्मगुणः । अत एवात्मसम्बद्धो भवतु ॥૬૦॥

અથાપિ મન્ત્રસ્ય નિવેદ્યતે ત્વયા સંસક્તિરેતત્પતિદેવતાઃસ્મના ।

સંતોષપોષપ્રગુણા ચ સા પ્રિયાં પ્રિયં પ્રતિ પ્રેરયતિ સ્વયોગિનીમ્ ॥૬૧॥

બ્રૂમહેઽત્ર નનુ દેવતાઃસ્મના મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય કા ઘટા ? ।

અમ્બરસ્ય ગુણ એષ તત્ કથં દેવતાઃસ્મનિ ભજેત સદ્ભૂતિમ્ ? ॥૬૨॥

આશ્રયદ્વારતોઽધ્યસ્ય સંસર્ગો નાસ્તિ સર્વથા ।

વ્યાપકદ્રવ્યયોર્યસ્માત્ સંસર્ગો નાઽમુના મતઃ ॥૬૩॥

વ્યાપકેષુ વદતિ વ્યતિપદ્મં યસ્તુ તેન મનસા ધ્વનિના ચ ।

વીતવસ્તુવિષયેણ વિમૃશ્ય સ્પષ્ટ એવ વિલસન્ વ્યભિચાર ॥૬૪॥

અયસ્કાન્તાદનેકાન્તસ્તથાઽત્ર પરિભાવ્યતામ્ ।

આક્ષેપશ્ચ સમાધિશ્ચ જ્ઞેયૌ રત્નાકરાદિહ ॥૬૫॥

કારકત્વમપિ તદ્ ન ગોમતે પ્રાપ્ત્યકારિણિ યદીક્ષણે મતમ્ ।

પ્રાપ્ત્ય વસ્તુ વિતનોતિ તદ્ મર્તિ નૈવ ચક્ષુરિતિ તત્ત્વનિર્ણય ॥૬૬॥

અદિચન્દ્રકલનેષુ યેત્યદ. પ્રાક્ પ્રરૂપિતમુપૈતિ નો ધટામ્ ।

રશ્મિસંચયવિપચ્ચિતં હિ તત્ તે ચ તત્ર નિતરાં વ્યપાકૃતા. ॥૬૭॥

નૈયાયિક-મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ એના સ્વામી (અધિષ્ઠાયક) દેવ સાથે છે, અને દેવનો સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે. એટલે મંત્રોચ્ચારથી પ્રસન્ન થયેલ તે દેવતા પોતાસાથે સંબંધવાળી સ્ત્રીને મંત્ર લણનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેરણા કરે છે-એમ પરંપરા સંબંધ છે. ૬૧.

જૈન-આ વિષયમા તમને પૂછીએ છીએ કે-મંત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના આત્મા સાથે કયો સંબંધ છે? કારણ કે તમારા મતાનુસાર આ મંત્રાક્ષરોનો સમૂહ શબ્દરૂપ હોવાથી આકાશનો ગુણ છે, તો પછી દેવને વિષે મંત્રનો સંબંધ છે, એ કથન કઈ રીતે સંગત થશે? અર્થાત્ નહીં થાય. ૬૨

નૈયાયિક-શબ્દોનો આશ્રય આકાશ છે, અને તે વ્યાપક છે તો તે આકાશ દ્વારા શબ્દરૂપ મંત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના વ્યાપક આત્મા સાથે સંબંધ થશે

જૈન-એમ પણ તમે કહી શકશો નહીં, કારણ કે-વ્યાપક દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંસર્ગ તમોએ માનેલ નથી. ૬૩.

વળી (નવીન નૈયાયિકાદિ કે વૈશેષિકાદિ) જેઓ વ્યાપક દ્રવ્યોનો પણ પરસ્પર સંયોગ સંબંધ માને છે, તેઓના મતે પણ અતીત વસ્તુને વિષય કરનાર મન અને શબ્દ વડે હેતુમા સ્પષ્ટ વ્યલિચાર દેખાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ ગઈ તેની સાથેના સંસર્ગનો અસંભવ છતાં મન અને શબ્દ તેના ઓધના કારક છે. ૬૪. વળી આ કારકત્વ હેતુમા લોહચુંબક વડે પણ વ્યલિચાર છે, કારણ કે, ચુંબક શક્તિ લોહચુંબકમા સ્થિત હોઈ લોહને અપ્રાપ્ત છતાં દૂરગત લોહનું આકર્ષણ કરે છે, આ અંગે શંકા અને સમાધાન વિગેરે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાનોએ સ્યાદાદરનાકર (પૃ. ૩૩૦-૩૧) માંથી જાણી લેવા ૬૫

માટે ઉપર મુજબ વિચારતા ચક્ષુમા પ્રાપ્ત્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે અપાતો આ કારકત્વ હેતુ જરાએ શોભાસ્પદ નથી, તેથી કરીને ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે, એ અબાધિત સિદ્ધાન્ત બાણેચ ૬૬.

વળી પર્વત અને અંદ્રજ્ઞાનમા તમોએ જે કાલવિલમ્બ (૨લોક ૩) કહ્યો હતો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-રશ્મિચક્રને માનવાથી આ કથન થઈ શકે છે, પરંતુ ચક્ષુમાં તે રશ્મિચક્રનું અમોએ સર્વથા ખંડન કરી નાખેલ છે ૬૭

(૧૦) અથાપીતિ પરમ્પરાવલ્લસ્યોપક્ષેવ । સ્વયોગિનીમિતિ સ્વમચ્ચદ્વામ ॥૬૧॥ આશ્રય-દ્વારત્ત ઇતિ । શ્વદસ્યાશ્રયો ગ્વાશ્રય । મ ચ મર્વવ્યાપો । અસ્યેતિ મન્ત્રવર્ણવિમરસ્ય ॥૬૩॥ વ્યાપ-

केष्विति आत्मादिषु । यस्त्विति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः- । व्यभिचार इति कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः शब्दस्य च यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति विषय-स्यातीतत्वात् ॥६४॥ अयस्कान्तादनेकान्त इति । स हि कारकमस्ति परं अप्राप्यकारी । अत्रेति कारकत्वहेतौ ॥६५॥ मतमिति भवता इष्टम् । प्राप्यं चस्त्वित्यादि चक्षुः कर्तुं वस्तु प्राप्यं मतिं नैव चित्तनोतीति योजना ॥६६॥ तत्रेति नयने ॥६७॥

(टि०) अथापीत्यादि । एतत्पतीति एतस्य मन्त्रस्याधिष्ठातृदेव्या । सेति अधिष्ठात्री । स्वयोगिनीमित्यात्मसम्बद्धाम् ॥६९॥ आश्रयेत्यादि । परम्परापक्षस्य परिहारः । आश्रयस्य गगनस्य द्वारेण मन्त्रवर्णविसरो गगने ससज्यते, अवाशं पक्षमलाक्ष्या इत्यपि न घटते । व्यापकेति आकाशात्मनो । अमुनेति भवदाचार्येण ॥६३॥ व्यापकेष्वित्यादि । व्यतिपङ्गमिति सयोगम् । तेनेति भवता चतुर्णां मध्ये केनापि । य इति मनसः प्राप्यकारित्ववादि वैशेषिकादिः । मनसेति अप्राप्यकार्यमिति मनो ध्वनिश्च कारकम् । व्यभिचारः कारकत्वाख्यहेतोः । कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः ? अतीतवस्तुविषयस्य मनसः, शब्दस्य च, यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति, तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति, विषयस्यातीतत्वात् । अयस्कान्तो हि कारकमस्ति परमप्राप्यकारी ॥६४-६५॥ अद्रिचन्द्रेत्यादि । ते इति रश्मयः । तत्रेति चक्षुषि । व्यपाकृता इति पूर्वोक्तप्रसारेण निराकृताः ॥६७॥

६ किञ्च,

चक्षुरप्राप्यं धीकृद् व्यवधिमतोऽपि प्रकाशकं यस्मात् ।

अन्तःकरणं यद्वद्व्यतिरेके स्यात् पुना रसना ॥६८॥

अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः प्रकाशकत्वं ददृशे न दृष्टौ ।

ततोऽप्ययं हेतुरसिद्धतायां धौरेयभावं विभराम्बभूव ॥६९॥

एतन्न युक्तं गतकोटिकाचस्वच्छोदकस्फाटिकभित्तिसुरैः ।

पदार्थपुञ्जे व्यवधानभाजि संजायते किं नयनाद् न संवित् ॥७०॥

दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्य भिदुराश्चेद् रोचिषश्चक्षुषः

समर्गोपगता पदार्थपटल्यं पश्यन्ति तत्र स्थिताम् ।

एव नहि समुच्छिन्नमलभरं भित्त्वा जलं तत्क्षणात् ।

तेनाऽप्यन्तरितस्थिताननिमिपानालोकयेयुर्न किम् ॥७१॥

विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजलभरात् किं भजन्ते न शान्ति

किञ्चाऽम्भः काचकृपोदगविवरगनं निष्पतत् नत् नदानीम् ।

दोषश्चेद् नैष तूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः

सर्पेयुस्तर्हि नैताः कथमपि रुचयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥७२॥

भवति परिगमश्चेद् वेगवत्त्वादभीषां

कतिपयकलयाऽस्तु क्षीरपातस्तदानीम् ।

न च भवति कदाचिद् बुद्बुदस्यापि तस्मात्

प्रपतनमिति युक्तस्तस्य नागः किमाशु ? ॥७३॥

किञ्च,

कलगकुलिगપ્રાકારોદિત્રિવિષ્ટપકન્દરા—

कुहरकलितं विश्वं वस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ।

ज्वञ्जनकलिकावत् किन्त्वस्मिन् निरन्तरताभ्रमः

प्रभवति वदन्निर्થ ગાક્યઃ કથં પ્રતિહન્યતે ? ॥૭૪॥

तस्थौ स्थेमा तदस्मिन् व्यवधिमदमुना प्रेक्ष्यते येन सर्वं

तत् सिद्धा नेत्रबुद्धिर्व्यवधिपरिगतस्यापि भावस्य सम्यक् ।

કુઢચાવણ્ટવ્થબુદ્ધિર્ભવતિ કિમુ ન ચેદ્ નેદગી યોગ્યતાઽસ્ય

પ્રાપ્તસ્યાપિ પ્રકાશે પ્રભવતિ ન કથં લોચનાદ ગન્ધબુદ્ધિઃ ? ॥૭૫॥

किं वा न प्रतिभासते गगधरे कर्मापि तद्रूपवद्

दूराच्चेद् विलसत् तदस्य हृदये लक्ष्येत किं लाञ्छनम् ? ।

તસ્માચ્ચક્રુપિ યોગ્યતૈવ ગરણં સાક્ષી ચ નઃ પ્રત્યય-

સ્તત્ તર્કપ્રગુણ ! પ્રતીહિ નયનેષ્વપ્રાપ્ય ધીર્કર્તૃતામ્ ॥૭૬॥

§ ૬ વળી, ચક્રુ અપ્રાપ્યકારી અર્થાત્ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવનારી છે, વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી, મનની જેમ. આ અન્વયી-સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. અને વ્યતિરેકી-વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે અહીં જીલ જાણવી. ૬૮

નૈયાયિક-આડ વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું ચક્રુ પ્રકાશક-જ્ઞાપક નથી, માટે તેમા અપ્રાપ્યકારિત્વનો સાધક 'વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. ૬૯

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-મણિ, કાચ, સ્વચ્છ જળ અને નિર્મળસ્ફટિકની ભીંત વગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન શું નેત્રથી નથી થતું ? અર્થાત્ ધાય છે. માટે અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નથી. ૭૦.

નૈયાયિક-ચક્રુના કિરણો વળ, મણિ, જળ સ્ફટિકાદિ પદાર્થોને લેદવાના સ્પર્શાવવાળા છે, તેથી તે પદાર્થોને ભેદીને પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને તેનો જોધ કરાવે છે

જૈન-જો એમ હોય તો-ઉછળતા મલિન પાણીને ભેદીને તેમાં રહેલ માછલા-ઓનો જોધ નેત્ર-કેમ કરાવતાં નથી ? ૭૧.

નૈયાયિક—મલિન જળવડે તે નેત્રરશ્મિઓ બુઝાઈ જાય છે, તેથી મેલા જળમાં રહેલ માછલાં વિગેરે દેખી શકાતાં નથી.

જૈન—તો પછી નિર્મળ જળના સમૂહથી નેત્ર રશ્મિ કેમ બુઝાઈ જતાં નથી? અર્થાત્ નેત્ર કિરણો જે મલિન જળથી બુઝાઈ જતા હોઈ મલિન જળમાં રહેલ પદાર્થના બોધમાં સમર્થ થતાં ન હોય તો નિર્મળ જળમાં રહેલ પદાર્થના બોધમાં પણ સમર્થ નહીં થાય. વળી, ચક્ષુકિરણોને તમો પદાર્થના ભેદક માનો છો તેથી કાચની શીશીમાં રહેલું પાણી આક્ષુષપ્રત્યક્ષ સમયે બહાર નીકળી જવું જોઈએ. કારણ કે તે વળતે તમારા મતાનુસાર ચક્ષુકિરણોથી કાચની શીશીનો ભેદ થવાથી તે છિદ્રમય બની ગયેલ છે.

નૈયાયિક—પાણી શીશીમાંથી બહાર નથી આવતું કારણ કે—ચક્ષુરશ્મિથી ભેદાયેલ (છિદ્રમય બની ગયેલ) કાચની શીશી જલદીથી નવીન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

જૈન—જે એમ થતું હોય તો પછી નેત્રકિરણો પણ તેમાં કોઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં. ૬૨

નૈયાયિક—નેત્રકિરણો અતિ વેગવાળા હોવાથી કાચની શીશીમાં પ્રવેશ કરી જશે.

જૈન—એમ કહો તો તે વળતે કાચની શીશીમાંથી થોડુંક પાણી તો બહાર નીકળવું જ જોઈએ, પરંતુ આક્ષુષ પ્રત્યક્ષસમયે કાચની શીશીમાંથી પાણીનું બિન્દુ પણ બહાર નીકળતું નથી. તો પછી આ રીતે તે કાચની શીશીનો શીઘ્ર નાશ અને પુનઃ નવીન શીશીની ઉત્પત્તિ એ પ્રક્રિયા યુક્તિયુક્ત નથી. ૭૩.

વળી, જે તેમ થતું હોય તો ‘ત્રણે લોકમાં રહેલ ઘટપટાદિ સમસ્ત વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ભંગુર છે, છતાં તે વસ્તુમાં જે નિરન્તરતાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ ‘આ તે જ છે’ એવું ભાન થાય છે, તે તો આ ‘તેજ દીપકલિકા છે’ એ જ્ઞાનની જેમ ભ્રમરૂપ છે’—આ પ્રમાણે બોલનાર બૌદ્ધનો નિરાસ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ તમારા અને બૌદ્ધના મતમાં ભેદ નહીં રહે. ૭૪.

માટે કાચનો કુપો (શીશી) સ્થિર રૂપવાળો એનો એ જ છે, અને તેનાથી વ્યવહિત (એટલે કે તેમાં રહેલ) જળ વિગેરે સર્વ પદાર્થો ચક્ષુ વડે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં પણ આક્ષુષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ યુક્તિયુક્ત છે, તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે.

નૈયાયિક—જે ચક્ષુ વ્યવહિત પદાર્થોને જોઈ શકતી હોય તો ભીંત વિગેરેથી વ્યવહિત પદાર્થોનું આક્ષુષજ્ઞાન કેમ થતું નથી?

જૈન—ભીંત વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોના બોધની યોગ્યતા ચક્ષુમાં ન હોવાથી તે તેનું જ્ઞાન કરાવતી નથી. ચક્ષુને પ્રાપ્ત છતાં ગન્ધનું જ્ઞાન કેમ નથી થતું? અર્થાત્ પ્રાપ્ત છતાં અયોગ્યનું જ્ઞાન તે કરાવી શકે નહીં. ૭૫.

વળી, ચન્દ્રનું રૂપ જેમ ચક્ષુથી જાણી શકાય છે, તેમ તેની ક્રિયા (ગતિ) કેમ જાણી શકાતી નથી?

નૈયાયિક—અતિ દૂર હોવાથી ચન્દ્રની ક્રિયા જાણી શકાતી નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો ચંદ્રમાં રહેલા લાઘવ (કલંક)નો બોધ પણ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ તેનો પણ બોધ થવો ન જોઈએ. માટે ચક્ષુમાં યોગ્યતા એ જ કારણ છે અને તેમા આપણો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. માટે હે તર્કવિદ્ ! તમે પણ ચક્ષુ વસ્તુને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવે છે—એમ સ્વીકારો. ૭૬.

(૫૦) નૂતનવ્યૂહરૂપ ઇતિ નવીનરચનારૂપ ॥૭૨॥ પરિગમ ઇતિ પ્રવેશઃ । ક્ષીરપાત ઇતિ જલગચ્છનમ્ ॥૭૩॥ કર્માપિ [ઈતિ] તદ્દર્પ પ્રકાશતે एवं गमनमपि प्रकाशताम् । न च प्रकाशते । तस्माद् योग्यतैव प्रमाणम् । अस्येति शशधरस्य ॥૭૬॥

(ટિ૦) ચશ્રુપ્રાપ્ત્યેત્યાદિ । વ્યતિરેક ઇતિ ચંદ્રપ્રાપ્ત્યકારિ ભવતિ તદ્વપવધિમત્પ્રકાશક ન ભવતિ યથા જિહ્વા ॥૬૮॥ અથ દ્રુમેત્યાદિ । તતોડપીતિ અદર્શનાદેવ । અયમિતિ વ્યવધિમતોપિ પ્રકાશકત્વ દિત્યેવંરૂપ ॥૬૯॥ પનદિત્યાદિ શતકોટિવૈજ્ર હીરક^૨ચ । સંવિદિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૭૦॥ દમ્ભોલીતિ । મિદુરા ઇતિ મેદનશીલા । તન્નેતિ વ્યવધાને મલભરમિતિ વલુપમિત્યર્થ । તેનેતિ સલિલેન । અનિમિપાનિતિ મત્સ્યાન્ ॥૭૧॥ વિધ્યાતા ઇત્યાદિ । વિધ્યાતાઃ ઉપ-શાન્તા । તેનેતિ વલુપજ્જલેન । તે ઇતિ નયનરશ્મયઃ । નૂતનેતિ નવ્યકાચરૂપરચનાવિશેષ । પતા ઇતિ લોચનરુચય । તસ્મિન્નિતિ કાચકૂપે નવ્યવ્યૂહસ્ય તત્કાલેત્પચમાનત્વાન્ ॥૭૨॥ ભવતીત્યાદિ । પરિગમ ઇતિ વેગેન ગમનમ્ । અમીશમિતે નેત્રચિરણાનામ્ । કત્તિપયેતિ લેશેનાપિ । તસ્માદિતિ કાચરૂપાત્ । તસ્યેતિ કાચકૂપસ્ય ॥૭૩॥ કલશેત્યાદિ । તાઅરિમ-ન્નિતિ કલશકુલિશાદૌ । યથા નવનવોત્પચમાનાપિ જ્વાલા સૈવેયમિતિ પ્રતીયતે, વલશકુલિશાદિરપિ ॥૭૪॥ તસ્યાચિત્યાદિ । અસ્મિન્નિતિ કાચરૂપાદૌ સ્થિર એવ કાચકૂપ । અમુનેતિ ચક્ષુષા । અસ્યેતિ ચક્ષુષ ॥૭૫॥ કિંત્રા નેત્યાદિ । કર્માર્પાતિ ગતિક્રિયાપિ । તદ્વપવદિતિ વર્તુલનિર્મલશશલાગ્ઠનરૂપાત્ । અસ્યેતિ નિશાકરસ્ય । ન ઇત્યસ્માકમ્ । તર્કપ્રગુણેતે ન્યાયતર્કન્યાયપારકન્દોલિકિરણાવલોપ્રમુખપ્રનાણપ્રત્યવેધોવિચારણપ્રવણપ્રોત્લસત્પ્રચુરપ્રજ્ઞાપ્રાગ્ભારાવેસ્ફૂર્જિ-તગુણગણકલિતેતિ તગ્જયાત્ સોપહોસવાક્યમ્ ॥૭૬॥

§ ૭ વૌદ્ધાઃ પુનરિદમાહુઃ શ્રોત્રં ન પ્રાપ્ય બુદ્ધિમાધતે ।

દિગ્દેશન્યપદેશાન્ કરોતિ શબ્દે યતો દ્યવત્ ॥૭૭॥

તથાહિ—

પ્રાપ્ત્યમત્ર વિજૃમ્ભતે જલમુચામત્યૂર્જિતં ગર્જિતં

પ્રોન્મીચત્યલમેષ ચાતકરવોઽક્ષામઃ ક્ષણં દક્ષિણઃ ।

કેકાઃ કેકિકુટુંબકસ્ય વિલસન્ત્યેતાઃ કલાઃ કાનને^૧

દિગ્દેશન્યપદેશવાનિતિ ન કિં શબ્દેઽસ્તિ સપ્રત્યયઃ ? ॥૭૮॥

પ્રાપ્ત્યકારિ યદિ તુ શ્રવણં સ્યાત્ તર્હિ તત્ર ન કથચ્ચન સૈષઃ ।

પ્રસ્તુર્ત. સમુદિયાદ્ ન્યપદેશ. ગર્કેરાત્પૃષ્ઠિ યથા રસનાયાન્ ॥૭૯॥

§ ૭ બૌદ્ધ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જેમ પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનાદિગ્દેશ (દિશા અને સ્થાન)નો નિશ્ચય કરાવે છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પોતાના વિષયરૂપ શબ્દના દિગ્દેશનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૭.

તે આ પ્રમાણે—આ પૂર્વ દિશામાં મેઘનો ઘણો મોટો ગડગડાટ થાય છે, આ દક્ષિણ દિશામાં ચાતકપક્ષીનો મન્દ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ ક્ષણભર સંભળાય છે, આ વનમાંથી મોરના સમૂહની સુંદર કેકોનો અવાજ આવી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા સર્વાનુભવસિદ્ધ દિગ્દેશનો વ્યવહાર શબ્દમાં શું નથી થતો ? અર્થાત્ થાય છે. ૭૮.

પ્રાપ્યકારી સ્વભાવવાળી રસનેન્દ્રિય સાકરમાં (સાકરના રસમાં) દિગ્દેશનો વ્યવહાર કરી શકતી નથી તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પ્રાપ્યકારી માનશે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પણ દિગ્દેશનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

(૫૦) કાનને इति देशव्यपदेश' । ૭૮ ।

(૬૦) પ્રાપ્યકારીત્યાદિ । તત્રેતિ શ્રવણે । પ્રસ્તુત इति પ્રાચ્યાદિદિગ્દેશલક્ષણ' ॥૭૯॥

§ ૮ વેશ્યાઽનુરાગપ્રતિમં તદેતત્ સુસ્પષ્ટદૃષ્ટવ્યભિચારદોષાત્ ।

ગ્રાણં યદેતદ્ વ્યપેદગમાજં પ્રાપ્તપ્રકાશં કુરુતે મનોપામ્ ॥૮૦॥

તથા ચ—

મન્દં મન્દમુદેત્યયં પરિમલઃ પ્રાગ્ માધવીમળપાદ

ભૂયઃ સૌરમ્દ્વમન્ત્યુપવને ફુલ્ગા સ્ફુટ મલ્લિકાઃ ।

ગન્ધો વન્ધુર ઇપ દક્ષિગદિશઃ શ્રીચન્દનાત્ પ્રાપ્તવા-

નિત્યેવં નનુ વિવતે તનુમૃતાં ગ્રાગાત્ તથા પ્રત્યય' ॥૮૧॥

અસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયેનાપિ વ્યભિચારવિનિશ્ચયઃ ।

શેમુષીમાદધાનેન દિગ્દેશવ્યપદેગિનીમ્ ॥૮૨॥

તથાહિ—

સેયં સમીરલહરી હરિચન્દનેન્દુસવાદિની વનમુવઃ પ્રસભં પ્રવૃત્તા ।

સ્ફીતસ્ફુરત્પુલકપલ્લવિતાઙ્ગયદિં મામાતનોતિ તૈરુર્ણીકરપલ્લવશ્ચ ॥૮૩॥

અથાનુમાનાદધિગમ્ય તેષાં હેતૂંસ્તતસ્તદ્વચપદેગિની ધીઃ ।

ન ગ્રાણતઃ સ્પર્શતત્થ તાદૃક્ પ્રત્યક્ષરૂપા પ્રયતે મનીષા ॥૮૪॥

શ્રોત્રેઽપિ સર્વં તદિદં સમાનમાલોકમાનોઽપિ ન મન્યસે કિમ્ ? ।

દૃષ્ટવ્યલીલામપિ કામિનીં યત્ સંમન્યતે કામુક ઇવ સાર્વ્વીમ્ ॥૮૫॥

સ્મૃત્વા યથૈવ પ્રતિવન્ધમાણુ શઙ્ખાદિશબ્દોડયમિતિ પ્રતીતિઃ ।
પ્રાચ્યાદિદૂરાદિગતેડપિ ગબ્દે તથૈવ યુક્તા પ્રતિપત્તિરેષા ॥૮૬॥
દિગ્દેગાનાં શ્રુતિવિષયતા કિંચ નો યુક્તિયુક્તા

યુક્તત્વે વા ભવતિ ન કથં ધ્વનિરૂપત્વમેષામ્ ' ।

તસ્માદ્ ભિન્નપ્રમાણિતિવિષયાસ્તે વિઙ્ગિપન્તિ ગબ્દં

સિદ્ધે ચૈવં મવતુ સુત્તરાં સાધનં સાડ્યસિદ્ધિ. ॥૮૭॥

§ ૮ જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વેશ્યા ના પ્રેમના બેબું વ્યભિચારી છે. કારણ કે— ધ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ તેમા દિગ્દેશનો વ્યવહાર થતો હોવાથી હેતુમા સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે. ૮૦ તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ દિશામા રહેલ માધવી મંડપમાથી મન્દ મન્દ ગન્ધ આવી રહેલ છે, ઉપવનમા ખીલેલ મલિકા તીવ્ર ગન્ધ ફેલાવી રહી છે, અને દક્ષિણ દિશામા રહેલ શ્રીચન્દનની મોહક ગન્ધ આવી રહેલ છે આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ ધ્રાણેન્દ્રિયથી દિગ્દેશનો અનુભવ સર્વજન વિદિત છે. ૮૧.

વળી, તમારો આ દિગ્દેશવ્યવહારરૂપ હેતુ ત્વગિન્દ્રિયથી પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પણ દિગ્દેશ વ્યવહારની જનક છે. ૮૨. તે આ પ્રમાણે—વનમાથી ઊઠેલ અને હરિચન્દન અને ચન્દ્રની હરિક્ષાઈમાં ઊતરે એવી વાયુની શીતલ લહરીઓ, અને તરુણ સ્ત્રીનો હસ્તપદલવ મારા શરીરને અત્યંત સ્ફુરાયમાન રોમાચથી પદલવિત કરે છે. ૮૩

ખૌદ્ધ—પૂર્વોક્ત ગન્ધાદિના કારણોને અનુમાનથી જાણી ત્યાર પછી ગન્ધાદિમાં દિગ્દેશનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ધ્રાણેન્દ્રિય કે ત્વગિન્દ્રિયથી દિગ્દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતુ નથી ૮૪

જૈન—શ્રેત્રેન્દ્રિયમાં પણ તે સઘળી ણાળતો સમાન જોવા છતાં તેને પ્રાપ્યકારી કેમ માનતા નથી ? પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે—કામી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમા પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર જુઓ તો પણ તેને તે સાધ્વી તરીકે જ માને છે. અર્થાત્ પોતાના મતમાં દોષ તમે જોઈ શકતા નથી ૮૫. શબ્દને સાલણીને તરત સંબંધને યાદ કરીને એટલે કે—પૂર્વ સાલણેલ શબ્દનો શબ્દ જોવો હોતો તેવો જ આ શબ્દ હોવાથી આ શબ્દ શંબનો છે, એમ વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ શબ્દને લગતો દિગ્દેશવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે એટલે કે—વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી થાય છે. ૮૬.

વળી, દિગ્દેશને શ્રેત્રેન્દ્રિયનો વિષય કહેવો તે યુક્તિયુક્ત પણ નથી, કારણ કે—જો તેને શ્રેત્રેન્દ્રિયનો વિષય માનવામાં આવે તો તે પણ શબ્દરૂપ કેમ નહીં બની જાય ? અર્થાત્ શ્રેત્રેનો વિષય હોવાથી દિગ્દેશ શબ્દરૂપ બની જશે માટે ભિન્નજ્ઞાનના વિષયમૂલ તે દિગ્દેશો શબ્દના વિશેષણો બને છે, અર્થાત્ શબ્દ તેથી વિશિષ્ટ થાય છે. એટલે કે—આ પ્રમાણે શબ્દમાં દિગ્દેશવ્યવહાર ભિન્ન પ્રતીતિ-વિષયક સિદ્ધ થવાથી, અને શ્રેત્રેનો વિષય નહીં થવાથી 'દિગ્દેશવ્યવહારિત્વ'

हेतु स्वरूपासिद्ध धयो. अर्थान् श्रोत्रविज्ञान दिग्देशव्यपहारभां कारणभूत नथी, तेथी हेतु स्वयं स्वरूपथी न असिद्ध छे. ८७.

(५०) यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् । प्राप्तप्रकाशमिति प्राप्तं सन् प्रकाशयति प्राप्यकारीत्यर्थः । घ्राणं कर्तुं एतद्व्यपदेशभाजं मनीषां कुरुत इति योग ॥८०॥ उपवने इति देशनिर्देश ॥८१॥ वनभुव इति देशकथनम् । गगनादिति दिग्भगनम् ॥८२॥ अथानुमानादित्यादि परवाक्यम् । तेषामिति गन्धादीनाम् । हेतूनि माधवीमण्डपादीन् । तादृगिति दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्तते घ्राणतः स्पर्श नतथ ॥८४॥ श्रोत्रेऽपि सर्वमिति । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती धी प्रवर्तते न प्रत्यक्षरूपा ॥८५॥ प्रतिबन्धमिति । प्रत्यक्ष हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पश्चाच्छब्द-शब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्णदनुमानादेव जायते । यः किल शब्दो मया पूर्वमुपलब्धस्तत्पदोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शब्दशब्द आसीत् । तस्मादनेन शब्दशब्देन भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादेव । प्रपिपत्तिरेवेति दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ ध्वानरूपत्वमिति । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शब्दशब्दः । भिन्नप्रमितिनिविषया इति भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषया । ते इति दिग्देशाः । साधने इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥

(८६) यथा रसनायामिति । कोऽर्थः ? शर्करास्वादे रसनाशब्दे विभेव जानाति यदेया शर्करा पूर्वदिश आगता ॥८९॥ मन्दं मन्दमित्यादि । तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८९॥ अथानुमानेत्यादि । तेषामिति परिमलादीनाम् । हेतूनि माधवीमण्डपादीनि निमित्तानि । तद्व्यपदेशिनीति परिमलादिव्यपदेशिनी ॥८४॥ दिग्देशानामित्यादि । श्रुतिविषयतेति कर्णगोचरता । एषामिति दिग्देशानाम् । दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः । भिन्नेति अपरप्रमाणविषयाः । येन प्रमाणेन शब्दग्रहण तेन न दिग्देशग्रहण इतिवारेण । ते इति दिग्देशाः । विशिष्यन्तीति विशिष्टरूप दर्शयन्ति ॥८७॥

अपि च,

गृह्यते यदि विनैष सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ।

दूरतोऽपि धिपणा समुन्मिपेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥८८॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे

समुल्लसितवल्लकीकणकलाकलापल्लता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा

न किं निजि निगम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥८९॥

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनोऽथ शब्दबुद्धिः ? ।

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनोऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥९०॥

तथाहि—

कर्पूरपारापरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिमिश्रे ।

धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रबन्धो वहिरभ्युपैति ॥९१॥

દ્વારાવૃત્તેઽપિ સદને પ્રણયપ્રકપદિવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્વલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલવાલિકાયાઃ કર્ણાતિથોભવતિ મનમનમૂક્તિમુદ્રા ॥૧૨॥

एव च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

શ્રોત્રસ્યાઽપિ તત્ સિદ્ધા નિર્વાધા પ્રાપ્યકારિતા ॥૧૩॥ ૫॥

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો— અનુકૂળ વાયુમાં દૂરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈરીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂળ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાસ, વાજિંત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકલી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું દૂર દૂરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમા પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

ખોદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા—વાળા ઘરમાના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્યકારિતા જ છે

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે દ્વારની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી ભિન્ન ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે ૯૧ પ્રિયને વિષે સ્ફુરાયમાન લલ્લતથી સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં બિભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) માંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(૫૦) સદ્ગતિમિતિ સમ્યગ્ધમ્ । અન્યથેતિ પ્રતિભોમમાસ્તે ધ્વનો । નિકટેઽપીત્યાદિ । યદિ હોદમપ્રાપ્યવારિ સ્યાત્ તદા મારુતજ્ઞાનુહ્યપેક્ષા ન સ્યાત્ યથા ચક્ષુષ ॥૮૮॥ પદ્મવટ્ટિતેત્યાદિ પથે પરો વક્તિ । અપરાદ્ધં સૂરિવાક્યમ્ ॥૯૦॥ દ્વારિસ્થિતસ્યેતિ કસ્યચિત્ પુરુષસ્ય ॥૯૨॥ ૫॥

(૬૦) ગૃહ્યત્ત્વમિતિ સમ્યગ્ધમ્ વિના । અનુગુણેતિ અનુકૂલવાયો ગન્ધે । ધિપણેતિ બુદ્ધિઃ । સમુન્નિપેદ્ધિતિ ઇલ્લેષેત્ । અન્યથેતિ પ્રતિજ્ઞલ્પવને । સેતિ બુદ્ધિઃ ॥૮૮॥ ૫॥

अथाऽस्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति—

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकश्वतुर्विकल्पम् ॥६॥

૧૧. અવગ્રહશ્ચેહા ચાઽવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેક-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિવન્ધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૬॥

બન્ને પ્રકારના સાંખ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિબન્ધન) બન્ને પ્રકારના સાંખ્યવ-
હારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને 'ભેદ' પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ બાણપુ. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિય જન્ય એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

अवग्रहादीनां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति—

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवरतुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ ૧ વિષય સામાન્યવિશેષાત્મકોડર્થઃ, વિષયી ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો
બ્રાન્ત્યાદ્યજનકત્વેનાડનુકૂલો નિપાતો યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતસુ-
ત્પન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિ શેષવિશેષવૈમુલ્ક્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો વોધ-
સ્તસ્માદ્ જાતમાદ્યં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈ' સામાન્યાકારૈર્મનુષ્યત્વાદિભિર્જાતિવિશેષૈ-
ર્વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહ ઇતિ નામ્ના ગીયતે ॥૭॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત્ દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને
(પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ
ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§૧ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, આ બન્નેનું
સમીચીન એટલે કે બ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-
યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને
વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું ભાન
હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર વોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્યા-
કાર (મનુષ્યત્વાદિ બતિવિગેષાર્થી યુક્ત પદાર્થનું) સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવ-
ગ્રહ કહેવાય છે. સારાશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમા ઉપયોગ જે પ્રકારે છે- દર્શ-
નોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે,
પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં
થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામા આવ્યું છે. ૭.

(ટિપ્) નિરાકાર ઇતિ વિશેષાગ્રાહક । યદ્ ગ્રહણમિતિ સાકારો વોધ. સામાન્યગ્રાહક
સ્વર્થઃ. ॥૭॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીદા ॥૮॥

§ ૧ અવગૃહીતોઽવગ્રહેણ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષ-
લક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્ણાટલાટાદિભેદસ્તસ્યાકાઙ્ક્ષણં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણા-
ભિમુહ્યમીદેત્યભિધીયતે ॥૮॥

અવગ્રહીતો જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઈહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગ્રહનો વિષય બનેલ અવાતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ
રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કર્ણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર
એ પ્રકારોમાથી કયો પ્રકાર સભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ
કર્ણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સશય જ્ઞાન થયા પછી તથા પ્રકારના
કારણો દ્વારા 'આ કર્ણાટનો હોવો જોઈએ'—એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણા-
ભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે ૮.

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિષયીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્ણાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽવધા-
રણમવાય ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૯॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય બનેલ વિશેષ—કર્ણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય
એટલે કે—યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનું નામ અવાય છે. ૯.

સ એવ દૃઢતમાવસ્થાપન્નો ધારણા ॥૧૦॥

§ ૧ સ ઇત્યવાયો દૃઢતમાવસ્થાપન્નો વિવક્ષિતવિષયાવસાય એવ સાદરસ્ય
પ્રમાતુરત્યન્તોપચિત્. કચ્ચિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે. દૃઢતમાવસ્થાપન્નો
હવાય સ્વોપદૌકિતાત્મગતિવિશેષરૂપસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરં સ્મરણં કર્તું પર્યાપ્નો-
તીતિ ॥૧૦॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે બને છે એટલે કે વિવક્ષિત
વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત
ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે.
અત્યન્ત દૃઢ—પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન
કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમા પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ બને છે. ૧૦.

(૧૦) સ્વોપદૌકિતેતિ ગચ્ચ સ્વશબ્દેનાઽવાય ॥૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપત્વાદીદાયા સંશયસ્વભાવનૈવ, ઇત્યારંકામયાકુર્વન્તિ—

સંશયપૂર્વકત્વાદીદાયાઃ સંશયાદ્ ભેદઃ ॥૧૧॥

§૧ પુરુષાવગ્રહાનન્તરં હિ 'કિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉત્તોદીચ્ય' इत्यनेककोटिपरामर्गिसंग्रयः । ततोऽपि प्रमातुर्विशेषलिप्सायां 'दाक्षिणात्येनाऽनेन भवितव्यम्' इत्येवमीहा जायते—इति हेतुहेतुमद्भावात् तन्तुपटवद व्यक्तमनयो. पृथक्त्वम् ॥११॥

ઇહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે—એવી શકાતું નિરાકરણ—સંશયપૂર્વક થાય છે, માટે ઇહા સંશયથી ભિન્ન છે. ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતા તથા પ્રકારના લક્ષણો હોવાથી 'આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું ઇહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ઇહાજ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદા છે, એ સ્પષ્ટ બાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(૫૦) हेतुहेतुमद्भावादिति । सशयो हेतु- ईहा हेतुमती ॥११॥

दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते—

कथञ्चिदભેદેऽपि परिणामविशेषादेयां व्यपदेशभेदः ॥१२॥

§૧ यदप्येकजीवद्रव्यतादात्म्येन द्रव्यार्थादेगादमीपामैक्यम्, तथापि पर्यायार्थादेगाद् भेदोऽपीति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूपपाद इति ॥१२॥

અથાઽમીષાં ભેદં ભાવયન્તિ—

असामस्त्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात् , अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

§૧ असंकीर्णस्वभावतया परस्परस्वरूपवैविक्त्येनाऽनुभूयमानत्वाद् दर्शनादयो भिद्यन्ते । तथाऽनुभवनमप्यमीपामसामस्त्येनाऽप्येकद्वित्र्यादिसह्यतयोत्पद्यमानत्वावसेयम् । तथाहि प्रमातुर्विचित्रक्षयोपशमवगात् कदाचिद् दर्शनावग्रहौ, कदाचिद् दर्शनावग्रहसंशयादय क्रमेण समुन्मज्जन्तीति मिद्धमतोऽसंकीर्णत्वेनैतेपामनुभवनम् । अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्व-क्रमभावित्वे अपि प्रत्यात्मवेद्ये एव ।

§ ૨ અત્ર પ્રયોગા પુનરેવમ્—એઽમકીર્ણસ્વભાવતયાઽનુભૂયન્તે, અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-પ્રકાશકા, ક્રમભાવિનો વા. તે પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, યથા સ્તમ્ભાદયઃ, અનુમાનાદયઃ, અહૂકુર-કન્દલ-કાળાદયો વા. તથા ચૈત્ત્વમિતિ ॥૧૩॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદનું સમર્થન—કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં જુદાં નામ છે. ૧૨.

§૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનું તાદાત્મ્ય હોઈ એ બધાનું એકય (અભેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની લિપ્ત લિપ્ત અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા વિગેરે લિન્ન-લિન્ન નામ આપવામાં આવ્યા છે. આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાભેદથી અવસ્થાતા લિન્ન લિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઈહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જૈન પરિભાષામાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અભેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

§૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વંખત એકની, કોઈ વંખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ લિન્ન લિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશ-મને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઈ વંખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વંખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યા-ત્મવેદ છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

§૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે-સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-ફળગો, કન્દલ (થડ), કાણડ-શાળા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ લિન્ન છે. ૧૩.

(ટિપ્) દર્શનાદીનામિત્યાદિ । આદિશદ્દાદવગ્રહાદીનાં પ્રહણમ્ । અમીપામિતિ દર્શના-દીનામ્ । તદપેક્ષયેતિ પર્યાયમેદાપેક્ષયા ॥૧૨॥

પ્રયોગો ક્યાદિ । અનુમાનાદય કિતિ પગોક્તાન્તર્માવિતપ્રમાણમેદા ॥૧૩॥

અથાઽમીપાં ક્રમનિયમાર્થમાહુઃ—

ક્રમોઽપ્યમીપામયમેવ, તથૈવ સંવેદનાત્, એવંક્રમાવિર્ભૂતનિજકર્મક્ષયોપ-
શમજન્યત્વાચ્ચ ॥૧૪॥

§ ૧ અયમેવ—દર્શનાવગ્રહાદિ અમીપાં ક્રમઃ, તેનૈવ ક્રમેણાનુભવાત્—યદેવ હિ
મન્માત્રમેક્ષિ, તદેવ વર્ણાધાકારેણ કેનચિદવાગ્રાહિ, તદનન્તરમનિર્ધારિતરૂપતયા સંદેહા-
સ્પદીચક્રે, તતોઽપિ નિયતાકારેણેહામાસે, તતોઽપીહિતાકારેણ નિરણાયિ, પુનઃ કાલાન્તરે
સ્મૃતિહેતુત્વેન ધારયાઞ્ચક્રે ઇતિ સર્વેરનુભૂયતે । દર્શનજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમલક્ષણકારણે-
નાઽપ્યેવમેવ ભૂષ્ણનાઽમીપામુત્પાદ્યત્વાચ્ચાયમેવ ક્રમઃ । ક્રમોત્પદિષ્ણુના હિ કારણેન
ક્રમેણૈવ સ્વકાર્ય જનયિતવ્યમ્, યથા સ્થાસકોશકુગૂલચ્છત્રાદિનેતિ ॥૧૪॥

વ્યતિરેકે દોષમાહુઃ —

અન્યથા પ્રમેયાનવગતિપ્રસંગઃ ॥૧૫॥

§ ૧ અન્યથેતિ યથોક્તક્રમાનન્યુપગમે । પ્રતીયમાનક્રમાપદ્ધવે હિ દર્શનાદીનાં
પ્રમેયાપદ્ધવ એવ કૃતો ભવતીતિ ॥૧૫॥

ઉક્તમેવ ક્રમં વ્યતિરેકદ્વારા સમર્થયન્તે—

ન સ્વલ્પદૃષ્ટમગૃહ્યતે, ન ચાઽનવગૃહીતં સંદિહ્યતે, ન ચાઽસંદિગ્ધમીહ્યતે,
ન ચાનીહિતમવેયતે, નાપ્યનવેતં ધાર્યતે ॥૧૬॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૬॥

ક્વચિદેષાં તથાક્રમાનુપલક્ષણે કારણમાહુઃ—

ક્વચિત્ ક્રમસ્યાઽનુપલક્ષણમેપામાશૂત્પાદાત્, ઉત્પલપત્રશતવ્યતિભેદક્રમવત્ । ૧૭।

ક્વચિદિત્યમ્યસ્તે કરતલાદૌ ગોચરે । શેષં વ્યક્તમ્ ॥૧૭॥

દર્શનાદિના ક્રમનો નિયમ બતાવે છે—

આમનો ક્રમ પણ આ જ છે, કારણ કે—તે પ્રકારના ક્રમ વડે જ તેમનો
અનુભવ થાય છે, અને વળી, એ જ પ્રકારના ક્રમથી પ્રગટ થયેલ—તે તે ક્રમના
ક્ષયોપશમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૪

§ ૧ પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈહાદિ આ જ પ્રકારે દર્શ-
નાદિનો ક્રમ છે. કારણ કે તે જ ક્રમે તેઓનો અનુભવ-જ્ઞાન થાય છે. કારણકે—
જે પદાર્થ માત્ર સત્તા રૂપે જોવામા આવે છે, તે જ પદાર્થ કોઈક વર્ણ—રૂપ આદિ
આકારથી અવગૃહીત થાય છે, ત્યાર પછી તે જ પદાર્થ અનિશ્ચિત રૂપે સંશયનો વિષય
બને છે, ત્યાર પછી નિયત આકારથી ઈહિત—ઈહાનો વિષય થાય છે. તે પછી ઈહિત
પદાર્થમાં નિર્ણય થાય છે, અને નિર્ણીત પદાર્થ જ કાલાંતરમા સ્મૃતિના ઉત્તુ
રૂપે ધારણ થાય છે. આ ક્રમ સર્વાનુભવ સિદ્ધ છે. તેમ જ તેમનાં કારણો જે દર્શના-
વરણ અને જ્ઞાનાવરણ ક્રમના ક્ષયોપશમો છે તે પણ એ જ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય
છે. માટે દર્શનાદિનો ક્રમ પણ આ જ છે. કારણ કે—ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર

કારણોનું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ ઘડાની સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ,^૦ છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમા સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી—સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો—વિષયોનો જ અપલાપ કર્યો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમનું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત-અવગ્રહનો વિષય-થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સંદિગ્ધ-સંશયનો વિષય-બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય-બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત-અવાયનો વિષય-બનતો નથી અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કોઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ—

ક્રમળના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ કવચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

§ ૧ કવચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ-અનુભવેલ) હુથેળી આદિ વિષયો સમજવા. અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમા દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાશ એ છે કે—જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમા પહેલા દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી તેનું કારણ એ નથી કે ત્યા દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે—એક બીજા ઉપર એમ ક્રમલના સો પાંદડા રાખીને અતિબળથી ભાલું ઘુસેડવામા આવે તો તે ભાલું દરેક પાંદડાને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાલું ક્યારે પહેલા પાંદડામા ધૂસ્યું, ને ક્યારે બીજામાં ધૂસ્યું એ ક્રમ બહુ શકાતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે. જો ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી કવચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમા ક્રમ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. ૧૭

(૧૦) ક્રમોત્પદિષ્ણુના દ્વિ કારણેનેતિ ગચ્છે કારણેન મૃત્વિવ્ણાદિના ॥ મૃત્વિવ્ણ. સ્થાસકસ્ય કારમ્ , સ્થાસકથ કોગસ્ય કારણમ્, एवं यथोत्तर कार्यं यथापूर्वं कारणम् ॥૧૪॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

પારમાર્થિકં પુનરુત્પત્તાત્માત્માત્રાપેક્ષમ્ ॥૧૮॥

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિ-
ધાત-રૂકાવટમા હેતુભૂત થતો હોવાથી, અતિચપલ, ઉચા ઉછળતા તરંગોની પર-
પરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએલ
અજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ-હરીફ જેવા, અને ઝરતા ઝરણાના
ઝકાર (ખલલખાટ) વાળા પાણીના દુર્વાર છાંટાઓના વેગથી સીંચાએલ મનોહર
ખગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા ગાઢ અન્ધકારમાં સંચરતા
માનવને પ્રતિબન્ધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા
થઈ શકશે નહીં વળી પૃથ્વીની જેમ અંધકારના અવયવભૂત ખંડાત્મક અવયવી
દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે. તો
પછી તે બન્ને-અંધકાર અને છાયા-દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બન્ને
દ્રવ્યરૂપ નથી

(૫૦) રૂપવદ્દ્રવ્યસ્ય સ્પર્શાવ્યભિચારાદિતિ । અરુપિદ્રવ્યાણા દિક્કાલાદીનાં પરિગણિતત્વેન
તમસસ્તેષ્વસમ્ભવાત્ પારિશેચ્યાદ્રૂપવદ્દ્રવ્ય સમ્ભવતિ । एवं છાયાયામપીતિ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ।

§ ૩ અત્રામિદધ્મહે—તમસસ્તાવદમાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી, આનુમાનિકી વા ?
ન તાવદાનુભવિકી, યતોડમાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્ભે સત્યેવ સંભવી, કુમ્ભામાવો-
પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરતિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરે સ્વકરતલાદિમાત્રસ્યાડપ્યુ-
પલમ્ભ સંભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ ? કથં વા પ્રદીપાદિપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોજ્જૃ-
મ્મણમન્તેરેનાડસ્યોપલમ્ભઃ ? કુમ્ભાદમાવો હિ તદ્ભાવે એવાનુભૂયમાનો દષ્ટઃ । તત્
કથમેષ ન્યાયમુદ્રાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ?

§ ૩ જૈન—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અંધકારને તમે અભાવ-
સ્વરૂપ માનો છો, તો તે અનુભવથી કે અનુમાનથી ? અનુભવથી કહી શકશો
નહીં કારણ કે—અભાવનો અનુભવ બીજા પદાર્થની ઉપલબ્ધિ હોય તો જ થાય
છે, જેમકે—મૂતલાદિનું જ્ઞાન હોય તો જ ઘટાલાવનું જ્ઞાન થાય છે. પણ ગાઢ
અંધકારવાળા ઓરડામાં જ્યાં પોતાના હાથનો પણ ઉપલક્ષ્ય નથી એટલે કે—કશુંય
દેખાતું નથી, ત્યાં અભાવનો અનુભવ કઈ રીતે થાય ? અથવા પ્રદીપાદિની દેદી-
પ્યમાન પ્રભાનો પુજ હોય ત્યારે જ ઘટાદિના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, તો
દીપકની પ્રભાના અભાવમાં અભાવરૂપ અન્ધકારની ઉપલબ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે ?
અર્થાત્ થવી ન જોઈએ—છતાં પણ આલોક ન હોય ત્યારે જ અંધકારનું જ્ઞાન
થાય છે. તો ‘અભાવ’ પ્રત્યક્ષમાં આલોક કારણ છે—એ ન્યાયનું શું ઉલ્લેખન
નથી થતું ? અર્થાત્ થાય જ છે

(ટિ.) તદનુભૂતિરિતિ અમાવાનુભવ. । અસ્યોપલમ્ભ ઇતિ અભાવસ્યોપલબ્ધિ । તદ્ભાવ
ઇતિ પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોજ્જૃમ્મણ એવ ।

અથ યો ભાવો યાવતા સામગ્ર્યેણ ગૃહ્યતે તદમાવોડપિ તાવતૈવ તેન । તદિ-
હાલોકસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેનાલોકાન્તરમન્તરેણૈવ પ્રહ્ણમાલોકિતમ્—ઇતિ તદમાવસ્યાપિ તત્

કિં ન સ્યાત્ ?—ઈતિ ચેત્ । અહો ! પીતવિષસ્યાઽપ્યમૃતોદ્ધારઃ । એવં વદતા ત્વયૈવ તમસિ દ્રવ્યતાવ્યાહારાત્ । કિમિદમીદગમિન્દ્રજાલમ્ ?—ઈતિ ચેત્ । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम्—આલોકઃ કિલ ચક્ષુષા સંયોગાદ્ ગૃહ્યતે । યદિ ચ તદભાવસ્યાપિ તત્સામગ્રચેનૈવ ગ્રહણં સ્યાત્, તદા તસ્યાપિ ગ્રહણે ચક્ષુઃસંયોગસદ્ભાવાદાયાતા દ્રવ્યતાપત્તિઃ, સંયોગસ્ય ગુણત્વેન તદવૃત્તિત્વાત્ । અથાઽસંયુક્તોઽપ્યયં પ્રેક્ષ્યતે, તદા કથં યો ભાવો યાવતેત્યાદ્યં મૃષોઽયં ન સ્યાત્ ? કથં વા ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિતાપ્રવાદઃ સૂપ-પાદઃ સ્યાત્ ?

વિશેષણવિશેષ્યભાવસબન્ધબન્ધુરસ્યાન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદયમદોષ ઇતિ ચેત્ । કતમ-સ્યૈષ વિશેષણમ્ ? ન શરીરસ્ય, તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । નાપિ ભૂતલકલશકુડચાદેઃ, તત્ત એવ । તર્હિ ભવતુ નમસ ઇતિ ચેત્ । તદગસ્યમ્, એતસ્ય તદ્વિશેષણવિશેષ્ય-ભાવેન કદાચિદપ્રતિભાસનાત્ । તન્નૈતદભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી મન્યા ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થઈ શકે, તે પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે. અહીં આલોકનું ગ્રહણ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનું ગ્રહણ પણ આલોક વિના સ્વતંત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે ઝેર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઢો છો, કારણ કે—આ પ્રમાણે કહેવા જતા તમે જ અન્ધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણ ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે હવે જો આલોકના અભાવનું ગ્રહણ પણ તે જ સામગ્રીથી થતું હોય તો આલોકાભાવરૂપ અન્ધકારના ગ્રહણમા પણ ચક્ષુ સાથે સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે અને તેથી જ અન્ધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોઈ તે દ્રવ્યમાં જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષેપજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ ‘જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે’ એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું આક્ષેપજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશો તો—તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવાદ-કઈ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અન્ધકારનું આક્ષેપજ્ઞાન હોવા છતાં તમે અહીં સન્નિર્કર્ષ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક—વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિર્કર્ષથી અન્ધકારનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામાં બાધા નહીં આવે.

જેન-તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કેના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે અન્ધકારને ભૂતલ કલશ કે ભીત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે કદાચ, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનું વિશેષણ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્ય ભાવ રૂપે કદીયે અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે કે-અન્ધકાર આકાશનું વિશેષણ તરીકે કદીયે અનુભવાતો નથી. માટે અનુભવ-પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી.

(૫૦) સ્વાતન્ત્ર્યેणेતિ ભાવાન્તરનિરપેક્ષત્વેન । અયમિતિ અભાવ ॥

અન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદિત્યત્ર અન્ધકારસ્યેત્યભાવરૂપસ્ય । કો ભાવઃ ? આલોકાભાવ વિશિષ્ટા ઇતરપદાર્થા ગૃહ્યન્તે ઇતિ ભાવ । તદન્યત્રાપીતિ । ન હિ કેવલે એવ શરીરે તમ પ્રતિભાતિ । કિન્ત્વન્યેષુ ઘટાદિષ્વપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । પતસ્યેતિ અભાવસ્ય તદ્વિશેષણવિશેષ્યભાવેનેતિ તેન નમસા વિશેષણવિશેષ્યભાવસ્તેન । અભાવો હિ નમં વિશેષણવિશેષ્યભાવેન કદાચનાપિ ન પ્રતિભાસતે ।

(ટિ.) તાવતૈવ તેનેતિ સામગ્ર્યેણ । તદભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદિ ભાવાન્તરોપલમ્બમન્તરેણ પ્રદીપાદ્યાલોકાદિના વા ગ્રહણમ્ । આલોકઃ કિલેત્યાદિ । તદ ભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તત્સામગ્ર્યેણેતિ આલોકસામગ્ર્યા । તસ્યાપી આલોકાભાવસ્યાપિ । તદ્વૃત્તિત્વાદિતિ દ્રવ્યવૃત્તિત્વાત્ સયોગસ્તાવદ્ગુણ । ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમિતિ ભાતાપિ સ્વીકારાત્ । તમસશ્ચક્ર સયોગગ્રહણે બલાદ્ દ્રવ્યતા સમાયાતા । અથાસંયુક્ત ઇત્યાદિ । અયમ્ ત્યાલોકાભાવ ।

કતમસ્યેતિ નગનગરસાગરાગુરુકુરજ્જતુરજ્જતરજ્જસારજ્જમાતજ્જાદિસ્થાવરત્રસપદ્ધિવિધજીવનિક સ્ફુરતિ સતિ તન્મધ્યે કસ્ય ? પણ ઇત્યન્ધકારઃ । તદન્યત્રેતિ શરીરવ્યતિરેકેડપિ । ત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાદિતિ હેતોરેવ । પતસ્યેત્યન્ધકારસ્ય । તદ્વિશેષણેતિ નમં વિશેષણમ્ । પતદભાવતેતિ એતસ્ય તમસ અભાવતાયા આલોકાભાવત્વસ્ય સ્વીકાર સનિકાર

§૪ નાડપ્યાનુમાનિકી, યતઃ કતમોડત્ર હેતુરાસ્ત્યાયતે સદ્ભૂત્યાવતા ? તિ ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વમ્, ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વમ્, અસત્યેવાડલોલે તત્પ્રતિભાસનમ્, આલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વમ્, તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવઃ દ્રવ્યગુણકર્માનિરિક્તકાર્યત્વમ્, આલોકવિરોધિત્વમ્, ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવે વા ?-ઇત્યંટપક્ષી રાક્ષસીવ ત્વપક્ષમદ્યમક્ષણવિચક્ષણોપતિપ્રતે ।

તત્ર ન તાવતાડલ પક્ષઃ ક્ષેમઙ્કરઃ, 'કુમ્ભોડયં સ્તમ્ભોડયમ્' ઇતિ હિ યથા કુમ્ભાદયો ભાવા વિધિમુખેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યન્તે, તથા 'ઇદં તમઃ' ઇતિ તમોડપિ । અભાવ રૂપતાયાં તસ્ય પ્રતિપેધમુખેન પ્રત્યયઃ પ્રાદુર્યાત્, યથા 'કુમ્ભોડત્ર નાસ્તિ' ઇતિ । ન નાશપ્રધ્વંસાદિપ્રત્યયા વિધિમુખેનાડપિ પ્રવર્તમાના દ્રશ્યન્તે । નૈવમ્, નાગાદિશબ્દાનામે

ભાવપ્રતિષેધાભિધાયકત્વાત્ । અત એવ હિ કુમ્ભસ્ય પ્રધ્વંસં હિતિ સોપપદાનામેષાં પ્રયોગો-
પ્પત્તિઃ । યદિ તુ તમઃપ્રમત્તિશબ્દા અપિ તત્સમાનાર્થતામાવિર્ભાસ્તુ, તદાનીં ‘કુમ્ભસ્યા-
ઽભાવઃ’ ઇતિવત્ ‘આલોકસ્ય તમઃ’ ઇત્યપિ પ્રોચ્યેત । ન ચૈવં કશ્ચિદ્ વિપરિત્તિદપિ
પ્રવક્તિ । અથાલોકાભાવે સકેતિતસ્તમઃશબ્દઃ, નાભાવમાત્રે । તતો ન તથાવ્યપદેઽતિ
ચેત્ । નૈવમ્, યદિ હ્યન્ધકારરૂપોઽભાવોઽપિ વિધિમુલ્કેન વીક્ષ્યેત, તદાનીં કિમન્યદેતસ્ય
ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વં સ્યાદ યનો હેતુસિદ્ધિર્ભવેત્ ?

૬ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિદ્વાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો ?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ જાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નતુ કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી ? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ લક્ષ્યતુ લક્ષણ
કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપક્ષી તૈયાર છે અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) ‘ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી’ આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—‘આ કુંભ છે’ ‘આ સ્તમ્ભ છે’—એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થો
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ ‘આ અન્ધકાર છે’
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે જો અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો ‘આ સ્થળે કુંભ નથી’ એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર
રતું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન ‘આ નાશ
છે’ ‘આ પ્રધ્વંસ છે’— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે ? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો
પ્રયોગ ‘ઘડાનો નાશ’ એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી, વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—‘ઘડાનો નાશ’ આ પ્રયોગની જેમ ‘આલોકનો અન્ધકાર’
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

નૈયાયિક-તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે-તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે, પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી 'આલોકને' અધિકાર' એવો વ્યવહાર-શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે, માટે કોનો અભાવ ? એ જિજ્ઞાસા થતાં 'ઘડાનો અભાવ' એવો પ્રયોગ થાય છે. એવી જ રીતે 'અધિકાર' શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત તો 'કોનો અભાવ ?' એ જિજ્ઞાસા થતા 'આલોકનો' એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અધિકારશબ્દ માત્ર 'આલોકાભાવ'મા જ સંકેતિત છે.

જૈન-તમારું તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે-અન્ધકારરૂપ અભાવ પણ ને વિધિરૂપે જણાતો હોય તો પછી અન્ધકારનું ભાવથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ બીજું કયું જણવું બાકી રહ્યું, કે જેથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય ?

(૫૦) તમોડપીતિ કોડર્થઃ ? તમોડપિ 'ઇદં તમ' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्ना-
भावस्तमः । अत एवेति प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव । सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिरिति ।
अत एव शुद्धशब्दवाच्यत्वाद्वस्तुरूपं तमः । न तथाव्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः ।
अन्धकाररूपोऽभावोऽपि गद्ये एतदेव हि भावलक्षणं यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । तदानीमिति
गद्ये एतस्येति तमस । कौडर्थः ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणोऽप्यन्व-
कारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपर भावलक्षण स्यादिति यावत् ॥

(ટિ૦) યતઃ કતમ્ इत्यादि । संख्यावतेति संख्या विद्वज्जनगणनाया प्रयमगणनं विद्यते
यस्य स संख्यावान् , तेन संख्यावता विद्वज्जनमान्येनेत्युपहासवाक्यम् ।

અભાવેત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસ પદાર્થસ્ય વા । નનુ નાશેતિ નાશપ્રશ્નસાદિપ્રત્યયા હિ
અભાવસ્વભાવા, તથાપિ ઘટસ્ય નાશોડયં [इति] विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीति प्रोज्झमेत । कौडर्थः ?
તમોપિ 'ઇદં તમ' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । एषामिति नाश-
પ્રશ્નસાદીનામ્ । તત્સમાનાર્થતામિતિ નાશપ્રશ્નસાદિસામ્યમ્ । અથાલોકેત્યાદિ । તથેત્યાલોકસ્ય
તમઃ । यदि सामान्येनाभावे तम शब्द सङ्केतित स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमावाहुल्यापसारणाय
आलोकस्य तम इति प्रोच्येत । अत्र तु न तथा, आलोकाभाव एव सङ्केतितत्वात् तम-शब्दस्य ।
एतस्येत्यभावस्य । यत इति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् ।

અથ ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વં હેતુઃ । તથાહિ-સમવાય્યસમવાયિનિમિત્ત-
કારણકલાપવ્યાપારરૂપા ભાવોત્પાદિકા સામગ્રી । નૈવ તમસીયં સમગંસ્ત । તદશસ્તમ્ ,
યતઃ કિમિદં સમવાયિકાગ્ણનામ્ના ત્વમામ્નાસીઃ ? યત્ર કાર્ય સમવેતમુત્પદ્યતે
તદિતિ ચેત્ । તદસમ્યક્, સમવાયસ્ય નિરન્તરસુદ્ધદ્રોષીણુ ગૌરવાર્હત્વાત્, તત્પ્રસાધક-
ત્વામિમતસ્ય 'ઇહ તન્તુપુ પટ' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धे, 'पटे तन्तव' इत्यादि-
રૂપસ્યાડસ્યાડસ્યાલમ્બોપાલં પ્રતીતત્વાત્ । સિદ્ધૌ વા 'ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવઃ'
इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रमाधने सिद्धसाधनात्, अवि-

ષ્વભાવમાત્રનિમિત્તતયા તદક્ષીકારાત્ । એકાન્તૈકસ્વરૂપત્વેન ચાઽસ્યૈકવસ્તુસમવાય-
સમવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનશ્યદેકવસ્તુસમવાયાભાવે સમસ્તવસ્તુસમ-
વાયાભાવસ્ય વા પ્રસજ્ઞાત્ । તત્તદવચ્છેદકમેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથશ્ચિદ્વેદ-
દાપત્તેઃ, અનેકપુરુષાવચ્છિન્નપર્ષદાદેરપિ તાવત્સ્વભાવભાવેન કથશ્ચિદ્વેદાત્ । અપ્ર-
ચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપતયા ચાઽસ્યાઽઽકાશસામાન્યાધેતાદ્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદ,
ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સહકારિકારણકલાપોપનિપાતપ્રભાવાત્ કાર્ય-
સમવાયસ્વીકારોઽપિ સનિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિબદ્ધાનાં તેષામપિ સદા સન્નિ-
ધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકારણર્કિવદન્તી ।

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકારણમ્ ? સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વં હિ તલ્લક્ષણમ્ ।
તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ?

તથા ચ તચ્છેષમૂતસ્ય નિમિત્તકારણસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ।

નૈયાયિક—(૨) ‘ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી’ એ હેતુ
અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે—‘સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-
કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર’ એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે અને ભાવો-
ત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમા સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે
સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ
સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે

જૈન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે—
એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે ‘સમવાયી કારણ’ એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક—જેમા સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી
કારણ છે.

જૈન—તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે—સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રોની
વાતોમા જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે—સમવાયના
પ્રસાધક તરીકે તમે ‘આ તન્તુઓમાં પટ છે’ એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન
જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ‘આ પટમા તંતુઓ છે’ એવો અનુભવ તો
સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારે કે ‘આ તન્તુમા પટ છે’ એવી
પ્રતીતિ કથ ચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ ‘અહીં મૂતલમા ઘટાભાવ છે’ આવી અભાવ
પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે.
વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જો કેવળ સંબંધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામ-
નો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિષ્વજ્ઞાવ માત્ર એટલે કંથચિત્
તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે—એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ
એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો સંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવરહેદક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન-એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે—અનેક પુરુષોથી અવરિચ્છન્—વિશિષ્ટ પર્ષદા—સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવરહેદક હોય તેટલા સ્વભાવ—વિશેષોવાળી હોવાથી કથંચિત્ અનેક છે વળી, તમારા મતે સમવાય ‘અપ્રચ્યુત, અતુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ’ હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો—અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડ્યકાદિ અથવા તુરિયેમાં દિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે—નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે—સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળા જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતા સમવાયી કારણોની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે ? કારણ કે—સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમેએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણોની કથા—વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે ?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય ? કારણ કે, ‘સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે’ એ અસમવાયી કારણોનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે જે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણોની પણ કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૧૦) તદુપપત્તાવિતિ યથાકાશસ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાજ્ઞાનાત્વં ઘટાકાશ પટાકાશમિતિ એવ સમવાયસ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવત્સ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોઽવચ્છેદકાન્તાવદ્દા મેદપ્રવક્તિ. । પતાદ-

वस्तुसमाश्रितत्वमेवेति । आकाशसामान्यादीनि एतादृशि यानि वस्तूनि एतत्सदृशानि नित्यानि, तत् समाश्रितत्वम् । तत्तत्सहकारिकारणेति । न हि कीलकस्थितास्तन्त्व पटस्य कारण भवन्ति । तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तत्तत्सहकारिकारणकलापस्वभावप्रभावप्रतिबद्धानाम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं ह्यसमवायिकारणम् ।

(टि०) समवायीत्यादि । त्रिधा कारणम्—यत्र हि कार्यं समवेति तत्समवायिकारणं यथा द्व्यणुकस्याणुद्वयम्, यच्च कार्यैकार्यसमवेत कार्यं कारणैकार्यसमवेत वा कार्यमुत्पादयति तदसमवायिकारणं यथा पटावयविद्व्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपाधारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च, शेष रूपादकं निमित्तकारणं यथा पटाकाशदि । प्रतिषेधामिषायकत्वादेव अतो भावोपि विधिमुखेन वीक्ष्यतेऽभावोपि । तत्कथं हेतुर्घटते भाववैलक्षण्येनेत्यादि ? एतदेव हि भावलक्षणं यद्विधिमुखेन प्रेक्षणम् । इयमिति कारणत्रयरूपा सामग्री ॥ यत्र कार्यमिति । यत्रेति सृत्तिकादिके वस्तुनि कार्यं घटादि । समवेतमिति सम्बद्धम् । तदिति समवायिकारणम् । तत्प्रसाधकत्वेति । समवायप्रसाधकत्वेनाभीष्टस्य कारणे कार्यस्य समवेतत्वात्समवायः सच्छायः । कार्ये तु पटादौ कारणं तन्त्वादिसमवेतं प्रमिद्धम् । अतः समवायः शिश्राय विच्छायाताम् । सम्बन्धमात्रेति तन्तूनन्तरेण पटः सृत्तिकामन्तरेण घटो न स्यात् इति सम्बन्धमात्राङ्गीकारे सिद्धं साधनं कारणोत्पद्यमानत्वम् । तस्मान्न समवायस्वीकारः । अविष्वगिति तादात्म्यकारणतया । तदङ्गीकारादिति सम्बन्धस्वीकारात् । एकान्तैकेति एकान्तेनैकस्वभावत्वेन । अस्येति समवायस्य । तत्तदवच्छेदेनेति तेषां तेषामवच्छेदकानां मेदात् । तदुपपत्ताविति मेदोपपत्तौ । तस्यापीति समवायस्यापि । अप्रच्युतेत्यादि । अस्येति समवायस्य । एतादृगित्येतादृग् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव वस्तु । तत्तत्सहकारीति तानि कार्यं प्रति भिन्नानि सहकारीणि दण्डकचचीवरदोरकादीनि तुरीवेमप्रमृतीनि च, तेषां कलापः समूहस्तत्सामग्र्यवशात् । यथाकाशस्यापि अवच्छेदकमेदाजानात्वं घटाकाशं पटाकाशमिति । एव समवायस्यापि नानात्वम् । कार्येति कार्येषु सनिकार इति सविगोपकः । तत्स्वभावेति तस्य समवायस्य स्वभावोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकलक्षणः । तेषामिति सहकारिणामपि ।

तदसत्त्वं इति समवायिकारणाभावे । तल्लक्षणमिति असमवायिलक्षणम् ।

तदसत्त्वं इति असमवायिकारणलक्षणाभावे । एतदिति असमवायिकारणम् । तच्छेषभूतस्येति समवाय्यसमवायिशेषरूपस्य ।

सन्तु वा कारणान्यमूनि, तथापि यथा कथञ्चिदालोककलापस्योत्पादः, तथा तमसोऽपि भविष्यति । किमरुचिविरचनाभिव्येषासितुं शक्यते ? किमस्योत्पादकमिति चेत् । आलोकस्य किमिति वाच्यम् ? तेजोऽणव इति चेत् । अस्यापि तमोऽणव एव सन्तु । सिद्धास्तावत् तैजसास्तेऽविवादेन वादिप्रतिवादिनोरिति चेत् । तामसा अपि तद्वदेव किं न सेत्स्यन्ति—इति त्यज्यतामाग्रहः ।

अथवा, तमोने अलीष्ट आ त्रणुं डारणुं लले धडीलर भनाय, तो पणु-ने डोड रीते आलोड-प्रकाशनी उत्पत्ति छे, ते रीते अन्धकारनी पणु उत्पत्ति थशे मात्र तमारी अरुचि डोय अटला मात्रथी डध अन्धकारनु पणुन थध नतु नथी

નૈયાયિક-અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારુ કયું કારણ છે ?

જૈન-તમે જ કહોને કે આલોક-પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક-આલોકના ઉત્પાદક આલોકના અણુઓ છે.

જૈન-તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના અણુઓ છે.

નૈયાયિક-પ્રકાશના અણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે

જૈન તો શું અન્ધકારના અણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે માટે હે નૈયાયિક ! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(ટિ.) કિમસ્યેત્યાદિ । અસ્યેતિ તમમ । અસ્યાપીતિ તમસોપિ । તે इति परमाणव । तद्वदेवेति तैजमपरमाणवत् ।

અસત્યેવાઽઽલોકે તત્પ્રતિભાસનગ્ન્યસમ્યક્ । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિભાસતે તત્ તદભાવમાત્રમેવ ભવતિ, અસત્યેવ વ્યવધાને પ્રતિભાસમાનૈર્ઘટાદિભિર્વ્યભિચાગત્ । કથં ચ નૈવ પ્રતિવન્ધકેઽસત્યેવ સમુત્પદમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદભાવમાત્રતા સ્યાત્ ‘અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાઽનુભૂયતે । અભાવમાત્રતાયા હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકાં સ્યાત્ । તર્હિ તમોઽપિ જૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વભાવં ભવેત્ ’

નૈયાયિક-(૩) ‘પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી’ અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન-તમારો આ હેતુ પણ ખરાખર નથી, કારણકે-‘જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ જે પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થઈ હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય’ એવો કોઈ નિયમ (અવિનાશાય) નથી કારણ કે-વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે વળી, તમે જણાવેલા નિયમ માનવામાં આવે તો-અજ્ઞિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફેડલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક-ફેડલો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ફેડલાને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનવા જતાં તેની દાહાત્મકતા ઘટી શકતી નથી

જૈન-જો એમ હોય તો પછી અન્ધકારના ‘જૈત્યનું’ પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(૫૦) इयमिति दाहात्मकता ।

(ટિ.) व्यवधाने इति कुड्यादिके । प्रतिवन्धके इति मन्त्रादिके । स्फोटस्यापीति न केवलं घटादे । तदभावेति प्रतिवन्धकाभावमात्रत्वम् । तस्येति स्फोटस्य । इयमिति दाहात्मकता । तैनेवेति स्पर्शनेनैव ।

અથાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વં હેતુઃ । તથા ચ શઙ્કરન્યાયભૂષણૌ—“યો હિ ભાવો યાવત્યા સામાગ્ર્યા ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવત્યૈવ, ઇત્યાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણં તમસ્તદભાવ એવ” ઇતિ । તદપિ ન કિંચિત્, તમોગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણ-સ્યાલોકસ્યૈવ તદભાવતાપ્રસજ્ઞેનાઽનૈકાન્તિકત્વાત્, ઘટપટયોર્વા સમાનગ્રહણસામગ્રી કતયા પરસ્પરાભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

નૈયાયિક-(૪) ‘પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ આદ્ય હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે—‘જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે.’

જૈન—આમા પણ કઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે—અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અન્ધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમા વ્યભિચાર દોષ છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી

(ટિ.) તદભાવતેતિ તમોઽભાવ આલોક્યેતિ પ્રસજ્ઞસજ્ઞતે ।

અથ તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવો હેતુઃ । તથા ચ શ્રીધરઃ—“તમઃપરમાણવઃ સ્પર્શવન્તઃ, તદ્રહિતા વા ? ન તાવત્ સ્પર્શવન્તઃ, સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપ-લમ્ભાત્ । અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાત્ સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યાઽનારમ્ભકા ઇતિ ચેત્ । રૂપવન્તો વાયુપરમાણવોઽદૃષ્ટવ્યાપારવૈગુણ્યાદ્ રૂપવત્કાર્યં નારમન્તે ઇતિ કિં ન કલ્પ્યેત ? કિં વા ન કલ્પિતમ્—એકજાતીયાદેવ પરમાણોરદૃષ્ટોપગ્રહાચ્ચતુર્ધા કાર્યાણિ જાયન્ત ઇતિ ? કાર્યૈકસમધિગમ્યા પરમાણવો યથાકાર્યમુન્નીયન્તે, ન તદ્વિલક્ષણા, પ્રમાણાભાવ-દિતિ ચેત્ । એવં તર્હિ તામસા પરમાણવોઽપ્યસ્પર્શવન્ત કલ્પનીયાઃ, તાદૃશાશ્ચ કથં તમોદ્રવ્યમારમેરન્ ? અસ્પર્શવત્ત્વસ્ય કાર્યદ્રવ્યાનારમ્ભકત્વેનાઽવ્યમિચારોપલમ્ભાત્ । કાર્યદર્શનાત્ તદનુગુણં કારણં કલ્પ્યતે, ન તુ કારણવૈકલ્યેન દૃષ્ટકાર્યવિપર્યાસો યુજ્યત ઇતિ ચેત્ । ન વયમન્ધકારસ્ય પ્રત્યર્થિનઃ, કિન્ત્વારમ્માનુપપત્તેઃ, નીલ્મિ-માત્રપ્રતીતેશ્ચ દ્રવ્યમિદં ન ભવતીતિ બ્રૂમ્.” [ન્યાયકન્દલી પૃ૦ ૨૨] ઇતિ ।

નૈયાયિક—(૫), ‘અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પાંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તકે કહેલા છે—“અંધકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શ-વાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્ય-દ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદૃષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અંધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી.

સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદૃષ્ટનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ થકે? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદૃષ્ટના બધે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અંધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે.

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્ય થઈ શકે નહીં.

સમાધાન-જો એમ હોય તો-અંધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અંધકારરૂપ કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. કારણ કે-જો સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્યભિચારી નિયમ છે. અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અંધકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક ન બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા-દોષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન-અમે કંઈ અંધકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી.”

(૫૦) અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાદિતિ અદૃષ્ટં હિ સર્વોત્પત્તિમતાં નિમિત્તમ્ । ચતુર્ધાં કાર્યાણીતિ પાર્થિવાદીનિ । પરવાક્યં કાર્યૈકેત્યાદિ ।

(ટિ.)-તથા ચ શ્રીધરઃ કન્દલીકાર । તદ્રહિતાંતરે સ્પર્શવિયુક્તા । તત્કાર્યેતિ પરમાણુદ્રવ્યકાર્યસ્ય । રૂપવન્ત્વંતરે વાયુપરમાણવો મૂર્તા અપિ કર્મવશાત્કાર્યં નારમેરજિતિ કલ્પ્યતામ્ । તે સ્વાભાવેન કાર્યમનારમમાણાસ્તિષ્ઠન્તિ । પક્ષજાતીયાદિતિ રસાણો રૂપાણોર્વા । ચતુર્ધેતિ પૃથ્વ્યપ્તે-જોવાયુરૂપતયા । કાર્યૈકેતિ કાર્યેણ ઘડાદિના એકેન રૂપાણવો રસાણવો વા સમધિગમ્યન્તે । તે રસે હિ રસાણવ એવ, તેજસિ તેજોણવ એવ । તદ્વિલક્ષણાંતરે રસે રસાણોર્વિલક્ષણાસ્તેજોણવો નેક્ષ્યન્તે । પવમિત્યાદિ । તાદૃશ પરસ્પરમતમ્બદ્ધા । અસ્પર્શવત્ત્વસ્યેતિ અસંયોગવત ।

नैतदुपपत्तिपटवीं प्रतिपद्यते, यतः स्पर्शवन्त एव तामसाः परमाणवः प्रोच्यन्ते । यत्पुनस्तत्रोपादेशि—स्पर्शवतस्तत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भादिति । तदसत्यम्, शीत-स्पर्शवतस्तमोद्रव्यस्यैव तत्कार्यस्य दर्शनात् ।

तत्र स्पर्शसद्भावे किं प्रमाणम् ?— इति चेत् । तदभावे किं प्रमाणम् ?— इति वाच्यम् । न हि तत्प्रतिषेधकप्रमाणमन्तरेणाऽस्पर्शवत्त्वात् कार्यद्रव्यानारम्भस्त्वया प्रसाधयितुं शक्यते । अस्माकं तु तत्सद्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावद् न काचित् क्षतिः । न च नास्त्येव तत्, प्रत्यक्षस्यैव सद्भावात् । तथाहि—दिवा दिवाकरकरालातपप्रपातोपतप्तवपुषः पथिकास्तमिस्रासंतमसशैत्यसंपर्कात् प्रमोदन्ते । न च तापाभावमात्रसूत्रित एव तेषां प्रमोदः, प्रतीतिबाधात् । तन्मात्रनिमित्तो हि 'घटोऽत्र नास्ति' इतिवत्, 'तापः संप्रति नास्ति' इति प्रतिषेधमुख एव प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, न तु 'संप्रति शीतलीभूतं मे शरीरम्' इति विधिमुखः । तथात्वे हि 'तमोऽभावमात्रसूत्रित एवायमालोकप्रत्ययः' इत्यपि वावदूकस्य वदतो वदनं न वक्रीभवेत् । अथान्धकारनिबन्धनत्वे शैत्यस्पर्शप्रत्ययस्य निबिडतरघटितकपाटसंपुटे गवलकुवलयकलकण्ठीकण्ठकाण्डकृष्णान्धाकारैर्कार्णवीभूते कारागारे क्षितस्य पुंसः सुतरां तत्प्रत्ययो भवेत्—इति चेत् । तापाभावनिमित्ततायामपि सुतरां स किं तत्र न स्यात्, तत्रात्यन्तं तापाभावसंभवात् ? तस्माद् मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय एव जलस्पर्शस्यैव तत्स्पर्शस्याऽप्यभिव्यक्तौ हेतुः । न चासौ तत्रास्तीति न तत्र तत्प्रतीतिः प्रादुर्भवति ।

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમે અનધિકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ તમે બે એમ કહ્યું કે ‘સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી’ તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું બે અધિકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શિક્ષા-અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન-અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે-અન્યકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે? એ તમે જ કહો. અન્યકારમાં સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના ‘અન્યકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અના-રંભક છે’ એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ય-કારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઈ જાતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે-અન્યકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ, તં

આ પ્રમાણે—દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમા તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા—દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતૃપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન—તમારુ આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જો રાત્ર શીતના અનુભવમા માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ ‘અહીં ઘડો નથી’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ ‘અત્યારે તાપ નથી’ એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય—જ્ઞાન થાય, પરંતુ ‘અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે’ આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામા આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે—પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોઢુ કાઈ વાકુ થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ ‘અત્યારે મારુ શરીર શીતળ થયું છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો—‘આ આલોક છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો—તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો—સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જંગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોયલના કંઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદબાનામા નાખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈએ.

સમાધાન—ભાઈ ! તમે જ કહોને કે—તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમા તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમા મદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવો સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમા નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(ટિ.) શીતસ્પર્શંત્યાદિ । તત્કાર્યસ્યેતિ તમ કાર્યસ્ય ।

તત્રેતિ તમસિ । તદ્ભાવે इति સ્પર્શભાવે । તત્પ્રતિષેધકેતિ સ્પર્શનિષેધક વિના ॥ તત્સદ્ભાવે इति શીતસ્પર્શસદ્ભાવે । તદિતિ પ્રમાણમ્ । તેપામિતિ પધિકાનામ્ । તન્માત્રેત્યભાવમાત્ર-હેતુ । તથાત્વે इति અભાવસ્ય વિધિમુખપ્રત્યયસદ્ભાવે ।

કારાગાર इति તત્રાત્યન્ત ધર્મસમ્ભવાત્ । તત્પ્રત્યય इति શૈત્યપ્રત્યય, અન્વકાર-નિવન્ધનાચ્છીતત્વસ્ય । સ इति તાપાભાવ । તત્રેતિ કારાગારે । તત્સ્પર્શસ્યેતિ તમ સ્પર્શસ્યાપિ । અભિવ્યક્તાવિતિ પ્રકૃત્ને । અસાવિતિ મન્દમન્દમમીરલહરિપરિચય । તત્રેતિ કારાગારે । તત્પ્ર-તાતિરિતિ શીતસ્પર્શપ્રતીતિ ।

અનુમાનતોઽપિ તત્ર સ્પર્ગપ્રતીતિઃ । તથાહિ—તમઃ સ્પર્ગવદ્, રૂપવત્ત્વાત્, પૃથ્વી-
વત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, ‘અન્ધકાર’ કૃષ્ણોઽયમ્’ इति कृष्णाकारप्रतिभासात् ।
નનુ યદિ તિમિરં શ્યામરૂપપરિકલિતકલેવરં સ્યાત્ તદાવશ્યં સ્વપ્રતિભાસે આલોક-
મપેક્ષેત, કુવલયકોકિલતમાલાદિકૃષ્ણવસ્તુનામાલોકાપેક્ષવીક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદ્
નાઽકલઙ્કમ્, ઉલ્લકાદીનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસાત્ । અથાસ્મદાદિપ્રતિભાસમ-
પેક્ષ્યૈતદુચ્યતે । તદપિ ન પેશલમ્, યતો યદપિ કુવલયાદિકમાલોકમન્તરેણાલોકયિતું
ન શક્યતેઽસ્મદાદિભિઃ, તથાપિ તિમિરમાલોકયિષ્યતે, વિચિત્રત્વાદ્ ભાવાનામ્ । इतरथा
પીતાવદાતાદયોઽપિ તપનીયમુક્તાફલપ્રમુખા નાલોકનિરપેક્ષવીક્ષણા इति प्रदीपचन्द्राद-
योऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

તથા, તમો રૂપવત્, કાર્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, કુવલયવત્— ઇત્યતોઽપિ
તત્ર રૂપવત્ત્વસિદ્ધિઃ । ન સ્વત્ત્વરૂપં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાદ્યાકારેણ કંદાચિત્ પ્રતીય-
માનમાલોકિતમ્—इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्गवत्त्वम् । તથા ચ તામસપરમા-
ણૂનાં કાર્યદ્રવ્યારમ્ભપ્રતિષેધોપન્યસ્તમસ્પર્ગવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, પરસ્ય તામસપરમાણૂ-
નામપ્રસિદ્ધેરાશ્રયાસિદ્ધં ચેતિ સ્થિતમ્ ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે.
તે આ પ્રમાણે—અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ
અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—‘આ અન્ધકાર કાળો છે.’ આ જ્ઞાનમા
તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા—અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં
આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કોયલ તથા તમાલ
વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના આક્ષુષજ્ઞાનમા આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ઘુવડ વિગેરે ને આલોક
વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા—પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે,
નહી કે ઘુવડ વિગેરેના આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષા એ

સમાધાન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા
પદાર્થો પ્રકાશ વિના લલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો
જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર
છે. અન્યથા પીળું સોનું અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો
પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે દીવો—અન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની
સહાય વિના દેખાશે નહીં આ રીતે ‘અન્ધકાર રૂપવાળો છે’ એ સિદ્ધ થયું.

વળી, ‘અન્ધકારમા રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)-
ની જેમ’—આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમા રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરહિત

ઘટાભાવાદિ પદાર્થ કોઈ પણ વળતે શ્યામરૂપે જોવામાં આવતો નથી તો અંધ-
કાર રૂપરહિત હોય તો, શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ
થવાથી અન્ધકારમાં સ્પર્શ પણ સિદ્ધ થયો. અને તેમ થવાથી અંધકારના
પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ કહેલ ‘સ્પર્શ-
રહિત હોવાથી’ એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ
અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે ‘અન્ધકારદ્રવ્યના
ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’-એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રતિભાસાત્ ॥

પ્રતિષેધોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિષેધાયોગ્યન્યસ્તમ્ । અસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શ-
વત્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાત્ । યદ્યત્ર ન ભવતિ તત્તત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડનિત્યં શબ્દ ચાક્ષુષ
ત્વાદિતિ । એવ પરમાણુસ્પર્શવત્ત્વમ્ । પરસ્યેતિ ભવત્ । આશ્રયાસિદ્ધમિતિ અસ્પર્શવત્ત્વ સાધનમ્ ।

(ટિ૦) ઉલ્લૂકાદીનામિત્યાદિ । તત્પ્રતિભેતિ તમપ્રતિભાનાત્ । ફતરથેતિ યદિ ભાવવૈચિત્ર્ય
નામિતમ્ ॥ પરસ્યેતિ શૈવસ્ય । તામસેતિ સ્પર્શવત્ત્વ ક્વ વર્તતા વરાક આશ્રયસ્યાડસિદ્ધે ।

દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ, દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્ન-
સિદ્ધત્વેનૈકદેગાસિદ્ધતાપત્તેઃ । તત્પ્રસિદ્ધિર્હિ તસ્યાભાવરૂપતયા, અન્યતો વા કુતોઽપ્યભિ-
ધીયતે ? નાદઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્નાત્-અભાવરૂપતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યાતિરિક્ત-
કાર્યત્વસિદ્ધિઃ, તતોઽપિ સેતિ । અન્યહેતુતસ્તત્સિદ્ધૌ તુ સ એવાસ્તુ । કિમનેન સિદ્ધો-
પસ્થાયિના કૃતકમક્તિમૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ? ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીયઃ । ન હિ યો યદ્વિરોધી સ તદભાવસ્વભાવ
એવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધ-
સ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેત, ન વધ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવા-
ભાવયોરેવ સંભવી, ન પુનર્દ્વયોરપિ ભાવયોઃ । તદિહાલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જૃમ્ભ-
માણસ્યાન્ધકારસ્યાઽભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ
વધ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારેણ
તિમિરનિકુરમ્બાડમ્બરવિડમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક-(૬) ‘દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી’ અંધકાર અભાવ
રૂપ છે.

જૈન-એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.
કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે-
એમ કહેવાય નહિ આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ
એટલે કે-દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અન્ધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધ-
કારને અભાવ માનીને કહો છો કે ખીલ કોઈ કારણથી ? પ્રથમ પક્ષ તો કહી
શકશો નહીં. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિ-
ક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો ‘દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં ‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નના કાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ-‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી’ હેતુથી સચું

નૈયાયિક-(૭) ‘આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે ‘સહાનવસ્થાન’ રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ જે ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટાભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઢ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિંટ-ખનના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. માટે ‘આલોકનો વિરોધી હોવાથી’ એ હેતુ અન્ધકારને અભાવસ્વરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૫૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ પવાસ્તિત્વિતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(ટિ૦) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યસિદ્ધિ । તસ્યેતિ તમસ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ પવેતિ અન્ય એવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સહેત્યાદિ । સ ચેતિ વધ્યઘાતકમાવ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્વાવાત્ । તથાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ઘનતરનિકરલહરિપ્રમુલ્લશબ્દૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । તથાહિ-

રહઃસંકેતસ્થો ઘનતરતમઃપુલ્કપિહિતે

વૃથોન્મેષં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।

સ્વટ્કારાદલ્પાદપિ નિમૃતસંપ્રાપ્તમ્ગમ્-

ભ્રમદ્ભ્રામ્યદ્વાહુર્દમદમિકયોત્તામ્યતિ યુવા ॥૧॥

પર્યસ્તો દિવસસ્તર્દામયમટ્યસ્તાચલસ્યાંશુમાન્

સંપ્રત્યહ્કુરિતાઽન્ધકારનિકરૈર્ભ્વાઽલકા ધૌરભૂત ।

एह्यन्तर्विश वेश्मन. प्रियसखि । द्वारस्थलीतोरण-

સ્તમ્ભાલમ્વિતવાહુવહ્નિ ! રુદતી કિં ત્વં પથઃ પસ્યસિ ? ॥૨॥

तिमिरलहरीगुर्वीमुर्वी करोतु विकस्वरां

हरतु नितरा निद्रामुद्रां क्षणाद् गुणिनां गणात् ।

तदपि तरणे । तेज. पुञ्ज. प्रियो न ममैष ते

કિમપિ તિરયન્ જ્યોતિઃચક્રં સ્વજાતિવિરાજિતમ્ ॥૩॥

ઔપચારિક એવાયં તત્ર તદ્વચપદેગ્ન ઇતિ ચેત્ । નૈવમ્, એતદભાવરૂપતાપ્રસિદ્ધિં વિના ઘનતરાદિવ્યપદેગ્નસ્ય ભાવરૂપમુલ્યાર્થવાધાવિરહેણ તસ્યૌપચારિકત્વાઽયોગાત્ । તથાત્વેઽપિ વા તસ્ય તમસો ભાવરૂપતૈવ પ્રસિદ્ધચતિ । ન ચલ્લ કુમ્ભાદ્યભાવસ્તથાપ્રકારોપચારગોચરચારિતામાસ્તિષ્ણુતે, તત્ર સાદૃશ્યાદ્યુપચારકારણાભાવાત્ ।

નૈયાયિક-(૮) 'ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણુ નહિ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ છે.

જૈન-અન્ધકારમાં અભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર 'અનુમાન પ્રમાણુ' છે તે આ પ્રમાણુ-અન્ધકાર ભાવરૂપ છે, ઘનતર, નિકર, લહરી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. અમારા આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણુ—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન ઘનતર-અતિ ગાઢ અન્ધકારના પુંજથી ઢંકાએલ માર્ગમાં આમ તેમ વારંવાર ફાટી આંખે વ્યર્થ જુએ છે અને થોડા પણ સળવળાટથી હુવે તે રમણી આવી લાગી છે એવા ભ્રમથી આમ તેમ ઉત્સુકતાથી બાથોડિયા ભરતો તે માત્ર પીડાને જ પામે છે. ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે, આ સૂર્ય અસ્તાચલને છેડે જઈ રહ્યો છે, અને તત્કાળ ઊઠી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી લાંબાવાળવાળી થઈ રહેલ છે. હે પ્રિય સખિ! આવ, ઘરની-અંદર પ્રવેશ કર, બારણામાં તોરણના થાંભલે હાથ ટેકવીને ઊભી રહેલી-રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે. ૨.

અન્ધકારની લહરીથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીને વિકસ્વર કરનાર તથા ગુણી પુરુષોની નિદ્રાને ફર કરનાર હે સૂર્યદેવ! તમારો આ તેજનો પુજ સ્વભાવિના જ્યોતિઃશ્લેષને આગ્રહાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩.

શંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી, કારણ કે—અન્ધકારમાં અભાવ સ્વરૂપતા સિદ્ધ કર્યા વિના ભાવરૂપ મુખ્ય અર્થ બાધિત ન હોવાથી પૂર્વોક્ત ધનતરાદિ વ્યવહારને ઔપચારિક કહી શકાય નહીં. અથવા અન્ધકારમાં ધનતરાદિનો વ્યવહાર ઔપચારિક માનો તો પણ અન્ધકાર ભાવરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ભાવનો ભાવમા ઉપચાર થાય છે પરંતુ અભાવમાં થતો નથી. જેમ કે—‘છોકરો અગ્નિ છે’ આ સ્થળે અગ્નિરૂપ ભાવનો છોકરારૂપ ભાવમા ઉપચાર—આરોપ કરવામા આવ્યો છે પરંતુ અભાવમાં ઉપચારના કારણભૂત સાદૃશ્યાદિનો અભાવ છે માટે કુલાદિના અભાવમા કોઈ વળત તથાપ્રકારને ઉપચાર થતો નથી અર્થાત્ કુલાભાવને કોઈ ધનતરાદિ રૂપે કહેતું નથી.

(૫૦) વૃથોન્મેષમિતિ વૃથોન્મેષો યત્ર તત્તથા । દમ્ભમિકયેતિ ઔત્સુક્યેન ।

તત્રેતિ અમાવરૂપે તમસિ । તથાત્વે इति ઔપચારિકત્વે । તથાપ્રકારોપચારેતિ ગણે ધનતરાદયસ્તથાપ્રકારા ઉપચારા જ્ઞેશ । તત્રેતિ કુમ્ભાદ્યભાવે ।

(ટિ૦) તત્પ્રસાધકેતિ તમસો ભાવપ્રસાધકસ્ય અનુમાનસ્ય સમ્ભવાત્ ।

નૈવમેતદિત્યાદિ, પતદભાવેતિ તિમિરાભાવરૂપતા । ન હિ તમસો વચમભાવરૂપતા પ્રતિ-પદ્યામહે । તસ્યેતિ તદ્વ્યપદેશસ્ય ધનતરાદિરૂપસ્ય । તથાત્વેડપીતિ વ્યવપદેશોપચારયોગેડપિ । ન ખલુ કુમ્ભાદીતિ । ભાવસ્ય ભાવ ઉપચારો ભવતિ, ન ત્વભાવે, યથાગ્નિર્માણવક । તથાપ્રકારેતિ ધનતરાદિવ્યપદેશપ્રકાર । તત્રેતિ અભાવે ।

તથા નાભાવરૂપં તમ, પ્રાગભાવાદ્યસ્વભાવત્વાદ, વ્યોમવત્ । ન ચાયમપિ હેતુ-રસિદ્ધ । તથાહિ—આલોકસ્ય પ્રાગભાવ, પ્રધ્વસાભાવ, ઇતરેતરાભાવ, અત્યન્તાભાવો વા તમો ભવેત્ ? આદ્યે એકસ્ય, અનેકસ્ય વાડયં તત્ સ્યાત્ ? ન તાવદેકસ્યાલોકસ્ય પ્રાગભાવસ્તમઃ, પ્રદીપાલોકેનેવ પ્રભાકરાલોકેનાપિ તસ્ય નિવર્ત્યમાનત્વાત્ । યસ્ય હિ ય પ્રાગભાવઃ સ તેનૈવ નિવર્ત્યતે, યથા પટપ્રાગભાવઃ પટેનૈવ । નાપ્યનેકસ્ય, એકેન નિવર્ત્યમાનત્વાત્, પટપ્રાગભાવવદેવ । ન ચ વાચ્યમ્— ‘પ્રત્યાલોકં સ્વસ્વનિવર્તનીયસ્ય તમસો ભેદાત્ પ્રદીપાદિના નિવર્તિતેડપિ તમોવિશેષે પૃષ્ઠાદિનિવર્તનીયં તમોડન્તરં તદા તદ-ભાવાદ્ ન નિવર્તતે—इत्येकेन નિવર્ત્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ’— इति, પ્રદીપાદિનિવર્તિત-તમસિ પ્રદેશે દિનકરાદિનિવર્તનીયસ્ય તમોડન્તરસ્યોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાડનુપલબ્ધે, સપ્રતિ-પન્નવત્ । યદિ ચેદં પ્રાગભાવસ્વભાવ સ્યાત્, તદા પ્રદીપપ્રમાપ્રવન્ધપ્રધ્વંસેડસ્યોત્પત્તિન સ્યાત્, અનાદિત્વાત્ પ્રાગભાવસ્ય ।

નાપ્યાલોકસ્ય પ્રધ્વંસાભાવસ્તમ, નિવર્ત્યમાનત્વાત્, તસ્યૈવ પ્રાગભાવવત્ ।

નાપીતરેતરાભાવ, તસ્ય પ્રસૃતેડપિ પ્રચ્છંડે માર્તણ્ડીયે તેજસિ સદ્ભાવેન તમિ-સ્યામિવ વાસરેડપિ તમપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

નાપ્યાલોકસ્યાડત્યન્તાભાવસ્તમ, તસ્ય સ્વકારણકલાપોપનિપાતક્ષણે સમુત્પદ્ય-માનત્વાત્ । इति पक्षाडष्टकेनाडप्यघटमानत्वाद् नानुमानिक्यपि तमसोऽभावरूपतास्वीकृतिः॥

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અનુમાનમા હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે હીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે. પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દષ્ટાન્ત સમજી લેવું

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર જુદા જુદા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી જુદો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સપ્રતિપન્ન-સુજ્ઞાત અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમા અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમા સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ દેલાવા છતાં અધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યો-ન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકાર આઠેય વિકલ્પોથી ઘટતો ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી.

(૫૦) પ્રાગભાવ ઇતિ । યથા મૃત્પિન્ડો ઘટસ્ય પ્રાગભાવ । ઘટે સમુત્પન્ને સતિ ઘટસ્ય પ્રાગભાવ-લક્ષણો મૃત્પિન્ડો નિવર્ત્તે । एवं आलोके उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षण तमो निवर्तते । निवर्त्यमानत्वादिति । आलोकस्य प्रध्वसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वसाभावो न भवति, निवर्त्यमान 'पटादिनेति ज्ञेयम् ।

તસ્યેતિ આલોકસ્ય ॥

(ટિ૦) ન તાવદિત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસ । નાપ્યનેકસ્યેતિ અનેકસ્યાલોકસ્ય પ્રાગભાવ-સ્તમ ઇતિ પાશ્ચાત્યેન સમ્બન્ધ । તદા તદભાવાદિતિ રાત્રૌ સૂર્યાભાવાત્ ।

यदि चेदमित्यादि । इदमिति तम । प्रागभावेति “क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभाव स उच्यते” [मीश्लो० अभा० २] अस्येति तमस । प्रागभावो ह्यनादि सान्तश्च । नाप्यालोकस्येति “नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वसाभावलक्षणम् ।” [मीश्लो० अभा० ३] निवर्त्यमानत्वादिति आलोके-नेति शेष । ययालोकस्य प्रध्वसाभाव एव तम तदाऽऽलोकनिवर्त्य न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात् । अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात् । तस्येति आलोकस्य । “गवि योऽश्वश्च માવસ્તુ સોઽન્યોન્યાભાવ ઉચ્યતે ॥” [મીશ્લો૦ અભા૦ ૩] । નાપ્યાલોકસ્યેતિ તમસ ।

“શિરસોઽવયવા નિમ્ના વૃદ્ધિકાઠિન્યવર્જિતા ।

શશશ્ચ્છાદિરૂપેણ સોઽપ્યન્ટાભાવ ઉચ્યતે ॥૧૧॥” [મીશ્લો૦ અભા૦ ૪]

નિવર્તિતતમ ઇવાઽનિવર્તિતતમપિ તમો ન દૃશ્યેતે । [દૃશ્યમાનસ્યેત્યર્થ (દૃશ્યમાનો ન સ્યાદિત્યર્થ)] । તમસ પ્રાગભાવો હ્યનાદિ સાન્તશ્ચ આલોકેનેતિ શેષ । આલોકસ્ય યથા પ્રાગભાવો નિવર્ત્યમાનત્વાત્-પ્રધ્વંસાભાવો ન સ્યાત્ (?) । યોઽપ્યન્ટાભાવો ભવતિ સ કદાચિન્ન નિવર્ત્તે ।]

§૫ એતત્ સકલમપિ પ્રાયેણ છાયાયામપિ સમાનમિતિ યથાસંભવં યોજ્યમ્ । વિશેષતઃચૈતદ્દ્રવ્યતાપ્રસિદ્ધિઃ પરિપાટિપ્રાસસ્યાદ્વાદરત્નાકરાદવધારણીયા ।

યત્પુનરવાચિ—‘તમસિ સશ્વરતઃ પુંસઃ પ્રતિબન્ધઃ સ્યાત્’ ઇત્યાદિ, તદસ્થિત-માલોકેઽપિ સમાનમિતિ સ એવ પ્રતિવિધાસ્યતિ, ઇતિ કિમતિપ્રયત્નેન તત્રાસ્માકમ્ ? ઇતિ સિદ્ધે તમશ્છાયે દ્રવ્યે ॥૨૧॥

§૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત ચર્ચા પ્રાયઃ કરીને છાયામા પણ સમાન જ છે તો યથાસભવ બુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી. વળી, વિશેષતઃ છાયામાં દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પર પરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી સમજી લેવી જોઈએ.

વળી, ‘અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમા સંચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય’—વિગેરે જે કહ્યું તે સઘળુંયે પ્રકાશમા પણ સમાન જ છે, માટે તેનું નિરાકરણ વાદી પોતે જ કરી લેશે. તેને માટે અમારે નિરર્થક મહેનત કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારે અન્ધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયાં. ૨૧

૧ પટાદિજ્ઞેય — મુ । અત્રાલોક પટાદિના નિવર્ત્યમાન—ઇતિ સવન્ધઃ । ૨ દૃશ્યતે મુ । ૩ કોષ્ટકાન્તર્ગત પાઠો મુદ્રિતે એવ ।

મનઃપર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

સંયમવિશુદ્ધિનિવન્ધનાદ્ વિશિષ્ટાવરણવિચ્છેદાજ્ઞાતં

મનોદ્રવ્યપર્યાયાલમ્બનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

§૧ વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોડસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપગમસ્તસ્માદુદ્ભૂતં માનુષક્ષેત્રવર્તિસંજ્ઞિજીવગૃહીતમનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ યજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાયજ્ઞાન-મિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું લક્ષણ—

સયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપગમ થાય છે, અને તેથી અઘીદ્વીપમા રહેલા સંજ્ઞીશ્રવેએ ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મન-પર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં

નિઃશિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

§૧ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાન્તરજ્ઞા । બહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુષ્ય-ભવાદિલક્ષણા । તત્ સામગ્રીવિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ સકલઘાતિસંઘાતવિઘાતસ્તદપેક્ષં સકલવસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગ સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§૧ કેવલજ્ઞાન-સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી બે પ્રકારે છે-૧ અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે. અને જિનેશ્વરની વિદ્યમાનતામાં મળેલ મનુષ્યભવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે આ બન્ને પ્રકારના સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે-સામગ્રી બ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય એટલે ચારેય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થાય છે અને આ ઘાતિકર્મના નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન બાણુવું.

§૨ યસ્તુ નૈતદમંસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીપા । તથાહિ-વાધકમાવાત્, સાધકમાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપ રૂપાપ્યેત ? આદ્યપક્ષે પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં વા વાધકમભિદધ્યા ? પ્રત્યક્ષં ચેત્-પારમાર્થિકમ્, સાંવ્યવહારિકં વા ? પારમાર્થિકમપિ વિકલમ્,

સકલ વા ? વિકલમપ્યવધિલક્ષણમ્, મનઃપર્યાયરૂપં વા ? નૈતત્પ્રત્યક્ષદ્વયમપિ ક્ષેમાય, દ્વયસ્યા-
ઽસ્ય ક્રમેણ રૂપિદ્રવ્યમનોવર્ગણાગોચરત્વેન તદ્વાધનવિધાવધીરત્વાત્ । સકલં ચેત્, અહો !
શુચિવિચારચાતુરી, યત્કેવલમેવ કેવલપ્રત્યક્ષસ્યાઽસ્યાઽભાવં વિભાવયતીતિ વક્ષિ । વન્ધ્યાઽપિ
પ્રસૂયતામિદાનીં સ્તનન્ધયાન્ । વાન્ધ્યેયોઽપિ ચ વિધત્તામુત્તંસાન્ ।

સાંવ્યવહારિકમપ્યનિન્દ્રિયોદ્ભવમ્, ઇન્દ્રિયોદ્ભવં વા ? ન તાવત્ પ્રથમમ્, અસ્ય
પ્રાતિભાતિરિક્તસ્ય સ્વાત્માવિષ્વમ્ભૂતસુખાદિમાત્રગોચરત્વાત્ । પ્રાતિભં તુ તદ્વાધકં
નાનુભૂયત એવ । એન્દ્રિયં તુ સ્વકીયમ્, પરકીયં વા ? સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્
વાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિપ્તં પિનષ્ટિ ભવાન્ તથા તદભાવસ્યાઽ-
સ્માભિરપ્યમીષ્ટેઃ । દ્વિતિયે તુ, સર્વદેગકાલાનાકલ્યેદ તદભાવમુદ્ભાવયેત્, ઇતરથા
વા ? આકલ્ય ચેત્ । આકાલં નન્દતાદ્ ભવાન્ । 'ભવત્યેવ સકલકાલકલાકલાપા-
શેષદેગવિશેષવેદિનિ વેદનસ્ય તાદૃશ' પ્રસિદ્ધેઃ । અનાકલ્ય ચેત્ । કથં સકલદેગ
કાલાઽનાકલને સર્વત્ર સર્વદા વેદનં તાદૃશ્ નાસ્તીતિ પ્રતિતિરુલ્લસેત્ ? પરકીયમપીદા-
નીમત્ર તદ્વાધકં વાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વેત્યાદિવિકલ્પજાલર્જરીભૂતં ન તદ્વાધનધુરાં
ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । કથં વા પરગૃહરહસ્યામિજ્ઞો ભવાનેવમભૂત ? 'તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષ-
પ્રતિક્ષેપદક્ષ પ્રત્યક્ષં પ્રાવર્તિષ્ઠ મમ' इति तेन कथनाच्चेत् । यदि कथिते प्रत्ययः, तर्हि
'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक્ષेपि प्रत्यक्षं नास्त्येव' इत्युत्तम्भितहस्ता वयं व्याकुर्मह इति किं न
तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकीणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापः । परकीयः कथमिति
वाच्यम् ? न खल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ
कथयति, तथा वयमपि ।

અથ તદુપદર્શિતેઽર્થે સવાદાત્ તદ્વચઃ પ્રમાણમ્ । નન્વેવં પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષ
વા સવાદકં સ્યાત્ ? 'હત્યાદિપૂર્વોક્તાવર્તનેનાઽનવસ્થાવહ્નિરુલ્લસન્તી કથં કર્તનીયા ?
કિન્ચ, સવિદામિન્દ્રિયાગોચરત્વાદૈન્દ્રિયમધ્યક્ષં સકલપ્રત્યક્ષસ્ય વિધૌ પ્રતિપેધે વા
મૂકમેવ વરાકમ્ । ન ચ ત્વન્મતેનાભાવ' પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યતે, તથાત્વે હિ કિમિદાની-
મપહૃતસર્વસ્વેન તપસ્વિનાઽભાવપ્રમાણેન કર્તવ્યમ્ ? । તન્ન પ્રત્યક્ષ તદ્વાધવિધાનસંવિ-
ધાનોદ્ધુરમ્ ।

§ ૨ કેવલજ્ઞાનને નહીં માનનાર મીમાસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાસા
કરવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે—સકલ પ્રત્યક્ષ—કેવળજ્ઞાનનું બંધન કરે છે, તે
તે શુ બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી માટે ? બાધક
માનવામા આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમા પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મન પર્યાયજ્ઞાન ? આ બન્ને પક્ષોમાથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં કારણ એ બન્ને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ગણને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની અતુરાર્થ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વંધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ—(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો—પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ-દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રાતિભાજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમા) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેષણ (પીસેલાને પીસવાનું) કરો છો કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને બાળીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને બાળ્યા વિના ? સર્વદેશ કાળને બાળીને કહો તો—સર્વદા આનંદ કરો કારણ કે સર્વક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને બાળનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને બાળ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—સર્વદેશ અને કાળને બાળ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?—વિગેરે વિકલ્પ બળથી ખખડી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામા અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાંસક ! બીજાના ઘરની ગુપ્ત વાત તે કઈ રીતે બાળી ? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવલજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે બાળ્યું ?

મીમાંસક : 'કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરવામા સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે, એવું તેણે મને કીધું છે તેથી બાળ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ જિંઝા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે—'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાંસક : તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી

જૈન . તો એ કહો કે—બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસક : તેણે કહેલ અર્થમાં સવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે.

જૈન : તે સવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ આવૃત્તિ કરવાથી ઊઠતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશો ? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદ્દન મૂક છે. અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મતમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ લુપ્તાઈ જવાથી તે બિચારું શું કરશે ? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે । સર્વદેતિ સર્વસ્મિન્ કાલે । इदमिति स्वकीयं प्रत्यक्षम् । भवत्येवेति त्वग्येव । तादृशः इति तादृशस्य । कथं वा परगृहेत्यादि गद्ये कथमेतत् त्वया ज्ञातं यदुतैतत् प्रत्यक्ष सर्वत्र सर्वदा तद्भावं वाधते । परचेतोवृत्तीनां भवादृशा दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यर्थ । तेनेति परेण । न खल्वयमिति अय परकीय समुल्लाप । नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यादिति तद्वचस प्रत्यक्ष सवादकमप्रत्यक्ष वेति योग ।

(ટિ.) નૈતત્પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । રૂપિદ્રવ્યેતિ અવધિ । મનોવર્ગણેતિ મન પર્યાય. । તદ્વાધને इति સવલપ્રત્યક્ષવાધને । ન તાવત્ પ્રથમમસ્યેતિ અનિન્દ્રિયોદ્ભવસ્ય । પ્રાતિભંત્વિતિ કેવલં નાસ્તીતિ । અથ મે મહાપ્રસાદો ભવિત્યેત્યાદિ । एतत् प्रातिभमदृढं मानसप्रत्यक्ष दृढतरम् । अत्र तदिति प्रत्यक्ष कर्म । तदभावस्येति तस्य सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र । इदमिति સ્વીકીયં જ્ઞાનમ્ । तदभावमिति केवलभावम् । भवतीति त्वयि । तादृक्षेत्यादि । तेनेति જૈમિનિના । परकीय इति जैमिनिसम्बन्धी ।

अथ तदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते । तद्वच इति तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्यम् । तथात्वे इति अभावस्य प्रत्यक्षप्रेक्षत्वे परचेतोवृत्तीनां भवादृशा दुर्लक्ष्यत्वाद इत्यर्थ ।

અપ્રત્યક્ષમપિ પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમ્, અપરપ્રમાણરૂપં વા પ્રણિગદ્યેત ? આદ્યં ચેત્, તર્હિ નિઢાણદશાયામમ્મસ્તમ્મકુમ્મામ્મોરુહામ્મોધરાદિગોચરપ્રત્યક્ષાભાવાત્ તેષામભાવો ભવેત્ । દ્વિતીય ચેત્, ભાવસ્વભાવમ્, અભાવસ્વભાવં વા ? ભાવસ્વભાવમપ્યનુમાનં, શાબ્દમ્, અર્થાપત્તિઃ, ઉપમાન વા ? ।

અનુમાનં ચેત્, કસ્તત્ર ધર્મી—સકલપ્રત્યક્ષમ્, પુરુષો વા કશ્ચિત્ ? સકલ-પ્રત્યક્ષં ચેત્, તત્રોપાદીયમાનઃ સમસ્તો હેતુરાશ્રયાસિદ્ધતામાશ્રયેત્, ભવતસ્તસ્યાઽપ્રસિદ્ધેઃ । પુરુષોઽપિ સર્વજ્ઞઃ, તદન્યો વા ધર્મી વર્ણયેત ? સર્વજ્ઞચેત્, કિં સર્વજ્ઞત્વેન નિર્ણીતઃ, પરામ્યુપગતો વા ? નિર્ણીતચેત્, કથં તત્ર તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ પ્રેક્ષાકારિણઃ કર્તુમુચિતઃ, તન્નિર્ણાયકપ્રમાણેનૈવ તદ્વાધનાત્ ?

અથ સર્વજ્ઞત્વેન પૈરમ્યુપગત પુમાન્ વર્ધમાનાદિધર્મી, તર્હિ કિં તત્ર સાધ્યમ્ નાસ્તિત્વમ્, અસર્વવિત્ત્વં વા ? ન તાવદ્ નાસ્તિત્વમ્, તથાવિધપુરુષમાત્રસત્તાયામુભયો-રવિવાદાત્, તથાવ્યવહારપારમાર્થિકાપારમાર્થિકત્વ એવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

असर्ववित्तं चेत् । कस्तत्र हेतुः—उपलब्धिः, अनुपलब्धिर्वा ? उपलब्धिश्चेत्, अविरुद्धो-
पलब्धिः विरुद्धोपलब्धिर्वा ? । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणि, नित्यत्वनिपेधाभिधीय-
मानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धव्यातोपलब्धिः, विरुद्ध-
कार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या, सर्वज्ञत्वेन
साक्षाद् विरुद्धस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्रेतनविकल्पचतुष्टयमपि
घटामटाट्यते । प्रतिपेक्ष्यस्य हि सर्ववित्तस्य विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य च व्याप्यं
कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वम्, कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम्, कारणमावरणक्षयोपशमः,
सहचरादि रागद्वेषादिकम् । न च विवादापेदाने पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं
किञ्चित् प्रमाणं तवाऽस्ति, यतस्तदुपलब्धीनां सिद्धिः स्यात् ।

वक्तृत्वरूपाविरुद्धकार्योपलब्धिरस्त्येव तन्निपेधे साधनं साधिष्ठमिति चेत् । ननु
कीदृग् वक्तृत्वमत्र विवक्षाञ्चक्रे, यत्सर्ववित्तविरुद्धस्य कार्यं स्यात्—प्रमाणविरुद्धार्थ-
वक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यभिदायाम्, असिद्ध साधनम्,
वर्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयमिदं तु, नेयं विरुद्धकार्योपलब्धिः,
किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी, धूमध्वजसिद्धिनिबन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् ।
तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयमेदे त्वनेकान्तं, वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्तकार्यत्वस्या-
विरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः, अविरुद्धानुपलब्धिर्वा ? विरुद्धानुपलब्धिस्तावद्
विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधाति, अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलब्धेः, इत्यादि-
वत् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणा-
नुपलब्धिः, सहचराद्यनुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत ? स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वविशेषणा वा व्याक्रियेत ? पौरस्त्या तावत्, निशाचरादिना व्यभि-
चारिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्ववित्तस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धि-
प्रमृतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः, यत सर्ववित्तस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्,
कार्यमतीन्द्रियवस्तूपदेष्ट, कारणमखिलावरणविलयः, सहचरादि क्षायिकचारित्रादिकम् ।
न च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किञ्चित् तेऽस्ति, इत्यसिद्धा एवाऽमू ।

अथ सर्वज्ञादन्यः कश्चिद् धर्मा, तर्हि तस्याऽसर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता ।
तद् नानुमानं तद्वाधकम् ॥

अप्रत्यक्षने सकल प्रत्यक्षानु णाधक कडे तो अप्रत्यक्ष ओटले प्रत्यक्षाभाव-
भात्र छे डे अन्य प्रमाणरूप अर्थात् प्रत्यक्षथी लिन्न प्रमाणरूप छे ?

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુમ્ભ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશે તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણુ-એ બીજો પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણુ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી^૧ શું છે-કેવળજ્ઞાન છે કે કોઈ પુરુષ ? અનુમાનનો ધર્મી^૧ કેવળજ્ઞાન હોય તો-તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે. કારણ કે તમારા મતમા હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી^૧ પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી^૧ છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે બીજાએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી^૧ હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાનું માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મી^૧નો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણુથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ બાધિત થાય છે. બીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી^૧ કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે-નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-તેવા પુરુષની સત્તામા તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે-સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક-આમા વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય-મા જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી^૧-પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાભ્યુપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ ? ઉપલબ્ધિ હોય તો-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો-તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે ? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિતજ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મી^૧માં એ કિંચિતજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણુ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકલ્પો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિધ્યમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિતજ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિતજ્ઞત્વનું વ્યાખ્ય છે-કતિપય-અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આવરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

વિવાદાપન્ન વર્ધમાનાદિમાં આમાંનું કંઈ પણ સાધનાર તમારી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી, જેથી કરીને તમે તે તે વિરુદ્ધઉપલબ્ધિઓની સિદ્ધિ કરી શકો.

મીમાંસક—કિંચિજ્ઞત્વનું અવિરોધી કાર્ય વક્રત્વ ઉપલબ્ધ છે જ, જેથી કરીને સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિજ્ઞત્વ છે અને તેનું અવિરોધી કાર્ય વક્રત્વ છે, માટે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધના કાર્યની ઉપલબ્ધિ થવાથી સર્વજ્ઞત્વનો ખાધ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વક્રત્વ તમે કેવું માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વક્રત્વ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ અર્થનું વક્રત્વ છે કે માત્ર વક્રત્વ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ વર્ધમાનાદિમા પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વક્રત્વ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વક્રત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે તેવું વક્રત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જો કિંચિજ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં પણ સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધૂમોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તો તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર ‘વક્રત્વ’રૂપ તમારો હેતુ વ્યલિચારી છે, કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કશો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યલિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમા અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદ્યનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યલિચારી થશે કારણ કે—જગતમાં અદશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજો હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે—સર્વવિત્ત્વ એ સ્વભાવવિપ્રદુષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી દશ્ય કહેવાય નહીં એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદશ્યાનુપલબ્ધિ છે વ્યાપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે કારણ કે—સર્વવિત્ત્વનું વ્યાપક મકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકલાવના ચારિત્રાદિ છે, અને વર્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

અનુપલબ્ધિર્ને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ તમારી પાસે નથી માટે, આ ચારે અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓ અસર્વવિત્તની સિદ્ધિમા અસિદ્ધ હેતુભાસો છે.

અને જો અનુમાનમા ધર્મી^૧ (પક્ષ) તરીકે સર્વજ્ઞથી અન્ય પુરુષને માનશે! અને તેમાં જો અસર્વવિત્ત સિદ્ધ કરશે! તો તે સિદ્ધનું જ સાધન થશે. આ રીતે અનુમાન સકલપ્રત્યક્ષ-કેવળજ્ઞાનનું બાધક નથી.

(૫૦) પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમિતિ સદપિ હિદાનોં ન દૃશ્યતે એતાવતૈવ નાસ્તીતિ ગર્ભે ।

તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ ગચે સર્વજ્ઞત્વસ્ય યત્ પારમાર્થિકત્વમપારમાર્થિકત્વ ચ તત્રૈવ વિપ્રતિપત્તે ।

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિસ્તાવદ્યભિચારિણીતિ સર્વજ્ઞત્વેન સહ યદવિરુદ્ધં તસ્યોપલબ્ધિઃ ।

સા વ્યભિચારિણી કાર્યપ્રસાધિકા ન ભવતીત્યર્થઃ । યતો નાસ્ત્યત્ર શીતં વહન્યુપલમ્બાદિતિ ^૧તદ્વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્નિષેધં ગમયતિ, ન પુનરવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ યાવત્ । સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ ^૨નિષેધ્યેન સર્વવિત્ત્વેન સહ સ્વભાવવિરુદ્ધ કિંચિજ્ઞત્વ તસ્યોપલબ્ધિ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરિતિ નિષેધ્યેન સહ વિરુદ્ધ કિંચિજ્ઞત્વ તેન વ્યાપ્ત કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ તસ્યોપલબ્ધિ । ^૩આદ્યેતિ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ । તત્રેતિ વર્દમાનાદૌ ।

વક્તૃત્વરૂપેત્યાદિગચે વક્તૃત્વરૂપાઽવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિસ્તન્નિષેધે સર્વવિત્ત્વનિષેધે સાધિષ્ઠં સાધનમસ્ત્યેવેતિ યોગ । સર્વવિત્ત્વવિરુદ્ધસ્યેતિ કિંચિજ્ઞત્વસ્ય ॥ દ્વિતીયભિદીતિ પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વપક્ષે । કિન્તુ કાર્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધ કિંચિજ્ઞત્વમ્ । તસ્ય પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વ ન કાર્ય યદુપલભ્યેત, અપિ તુ સાધ્યસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય કાર્યમિદ પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વમ્, તસ્યોપલબ્ધિરિતિ । વિરુદ્ધો હેતુરિતિ વિપરીતસાધનાત્ । વક્તૃત્વમાત્રેતિ^૪ વક્તૃત્વમાત્ર સર્વવિત્ત્વસ્ય કાર્ય ભવન્ન વિરુદ્ધયતે ।

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિરિત્યાદિ । અસ્ત્યત્ર શીત વહન્યુપલબ્ધેસ્તવ ચ નિષેધોઽભીષ્ટ । અસિદ્ધાપવામૂરિતિ સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યાદયઃ ।

(ટિ૦) તેષામિતિ સ્તમ્ભકુમ્ભામ્ભોરુહાદીનામ્ । અનુમાનં ચેદિત્યાદિ । તત્રેતિ અનુમાને । તત્રેતિ સકલપ્રત્યક્ષે । તસ્યેતિ સકલપ્રત્યક્ષસ્ય । તદન્યં ઇતિ તસ્માત્સર્વજ્ઞાદન્યો વ્યતિરિક્તો મૂર્ખ કશ્ચિત્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તાદૃક્ષેતિ સકલપ્રત્યક્ષનિરાસ । તન્નિર્ણાયકેતિ સર્વજ્ઞનિર્ણાયકેન । તદ્વાધનાદિતિ તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપવાધનાત્ ।

તથાવ્યવહારેતિ વ્યવહારસ્ય સર્વજ્ઞત્વમ્ પારમાર્થિકેનેતિ વચ્ચ મૂમ । પરમાર્થેન સર્વજ્ઞોઽસ્તિ, ત્વ ભળસિ નાસ્તિ સર્વજ્ઞ ઇત્યત્રૈવ વિવાદાત્ । વ્યભિચારિણીતિ વક્તૃત્વપુરુષત્વાદિમિ. । વિરુદ્ધસહચરાદીતિ । આદિશબ્દાદ્ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિશ્ચ । નાદ્યેત્યાદિ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તસ્ય ચેતિ કિંચિજ્ઞત્વસ્ય । વિવાદાપેદાને ઇતિ વિવાદપદાધિરુદ્ધે સર્વજ્ઞે । તેષામિતિ કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાદીના રાગાદીના ચ । અન્યતમસ્યેતિ ઇત્યાપિ । યત ઇતિ માત્રકપ્રમાણાત્ । તદુપલબ્ધીનામિતિ તસ્ય વિરુદ્ધસ્ય

૧ °તિ ચ વિ° લ । °તિ વિર° મુ । ૨ °રિતિ । અત્ર પ્રાય સર્વાદર્શેષુ સાક્ષાદ્વિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ હેતુનામાસ્તિ । તદ્વ્યાપ્ત્યા ચાગ્રેતનૈવેતિ । નિષે°-મુપજ્ઞિકા । ૩ નાદ્યેતિ મુ ક । ૪ માત્રેણેતિ લ ।

કિન્નિવજ્જત્વસ્ય વ્યાપ્યાયુપલબ્ધીનામ્ । તન્નિપેધે इति सर्वज्ञत्वनिवारणे । आद्यभिदायामि-
ત્યાदि । तथाभूतेति प्रमाणविरुद्धार्थस्य वक्तृत्वाऽसम्भवात् । साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमा-
णाविरुद्धवक्तृत्वं तस्योपलब्धि । इयमिति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वलक्षणा । तद्विधीति सर्वज्ञविधि-
साधनी । सामान्येनेति नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धे । यतः सर्ववित्त्वस्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे ।
सर्वज्ञत्वेन मह यदविरुद्ध तस्योपलब्धि । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न स्यादित्यर्थः, यतो नास्त्यत्र
शोतं बहुन्युपलम्भादितिवत् विरुद्धोऽलम्बिर्निषेधं गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धि । तदनुपलब्धी-
नामिति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम् ।

अथ सर्वज्ञादित्यादि । तस्येति जडस्वभावस्य अस्माभिरप्यज्ञीक्रियत एवैतत् । तद्वाधक-
मिति सकलप्रत्यक्षवाधनवद्वक्त्रम् ।

नापि शब्दम्, यतस्तदપૌરુષેયમ્, પૌરુષેયં વા સ્યાત્ ? ન તાવદપૌરુ-
ષેયમ્, અપૌરુષેયત્વસ્ય વચસુ સમવામાવાત્ । પૌરુષેયમપિ કેવલалोकाकलितपुरुष-
પ્રણીતમ્, તદિતરપુરુષપ્રણીતં વા ? આદ્યં કથં વાધકમ્, વિરોધાત્ ? દ્વિતીયે ત્વસૌ
પુરુષઃ કેવલલોકોકલિલાઃ સકલાઃ પુરુષપર્પદઃ પ્રેક્ષતે, ન વા ? । પ્રાચ્યપક્ષે, કથં
તત્પ્રતિપેધઃ, તસ્યૈવ તદાકલિતત્વાત્ ? દ્વિતીયેऽપિ કથન્તરમ્, તત્પ્રણીતશબ્દસ્ય
પાંશુલપાદકોપદિષ્ટશબ્દસ્યેવ પ્રમાણત્વાસંભવાત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્વાધિકા, તદભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય પ્રમાણપદ્ધત્કનિષ્ઠક્રિત-
સ્યાર્થસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ।

નાપ્યુપમાનમ્, તસ્ય સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાત્ । તન્ન ભાવરૂપં પ્રમાણં તદ્વાધ-
વદ્વક્ત્રમ્ ।

અને શાબ્દ-આગમ પણ સકલપ્રત્યક્ષનુ બાધક નથી કારણ કે તે જો
બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક
તરીકે કહી શકશે નહીં. કારણ કે અપૌરુષેય વચન-શબ્દનો સંભવ જ નથી.
પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા
થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ
કેવલજ્ઞાનનુ બાધક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે.
કેવલજ્ઞાનરહિત અસર્વજ્ઞ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સકલપ્રત્યક્ષમાં બાધક હોય
તો અમે પૂછીએ છીએ કે-આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવલજ્ઞાન
વિનાના જ છે એમ જાણ્યું છે કે નથી જાણ્યું ? જો જાણ્યું હોય તો તે કેવલજ્ઞાન-
જ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં કારણ કે-તે સ્વયં કેવલજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને
જાણી જ કેવી રીતે શકે ? અર્થાત્ જો જાણ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય.
અને જો સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય તો-કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા
પુરુષો કેવલજ્ઞાન વિનાના જ છે, એવું જાણ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

રચના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી

(૫૦) કથંતરામિત્યત્ર કથંતરા તત્પ્રતિષેધ इति योग ।

सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असता च सादृश्य नोपपद्यते ।

(ટિ.) ચતસ્તદિતિ શાબ્દમ્ । તત્પ્રતિષેધ इति સકલપ્રત્યક્ષનિષેધ । તસ્યૈવેતિ પુરુષસ્યૈવ । તદાકલિતેતિ કેવલવિકલસકલપુરુષપર્ષદ્જ્ઞાનાત્ । કથંતરામિતિ તત્પ્રતિષેધ इति સમ્બન્ધ । તત્પ્રણીતેતિ તેન કેવલાલોકવિકલસકલપુરુષપર્ષદવલોકકેનોપદિષ્ઠ્વને । પાંચુલેતિ પથિક । પાન્થ-વાક્યમપ્રમાણમ્, તસ્યાપ્તત્વનિશ્ચયાભાવાત્ શૂતકારાદિવાક્યવત્ ।

नाप्यर्थापत्तिरित्यादि । तदभावमिति केवलभाव विना ।

तस्येत्युપमानस्य । तद्बाधेति सकलप्रत्यक्षबाधने प्रबुभूषति ।

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્ગિપ્રમાણપન્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, 'વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્'—ઇતિ તદ્ગ્રાહ-કાનુમાનસ્ય પ્રવૃત્તેઃ । તન્ન બાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાઽભાવઃ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિસ્તૈલસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેવં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે-સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણે-વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે બાધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી

સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

આ પ્રકારે હથેળીમા રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને જાણનાર 'કેવળ' એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું. માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ ન છે. ૨૩.

(૫૦) ચિવાદાસ્પદમિતિ મચરાચર વિશ્વમ્ ।

નિસ્તલેતિ 'નિસ્તલશબ્દેન વર્તુલસ્યાહ્યા ।

(ટિ૦) તસ્યેતિ અભાવસ્ય પ્રમાણપદ્ધત્ત્વાભાવે પ્રવૃત્તે ।

'પ્રમાણપદ્ધત્ત્વક યત્ર વસ્તુરુપે ન જાયતે ।

વસ્તુસત્તાવયોધાર્ય તત્રાભાવપ્રમાણતા' ॥ [મીશ્લો અમા૦ ૨] इति वचनात् । न चासाविति प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ति । चिवादास्पदमिति देशकालम्बभावविप्रकृष्टादिवस्तु । कस्यचिदिति बद्ध-
मानादे । तद्ग्राहकेति प्रत्यक्षग्राहकम् । तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

કિન્તુ કતરં પુરુષમેતદાસ્પદીકરોતીત્યત્રાહુ—

તદ્વાનર્હન્ નિર્દોષત્વાત્ ॥૨૪॥

§ ૧ તત્ કેવળં નિત્યમસ્યાસ્તીતિ નિત્યયોગે મતુષ્ । નિષ્ક્રાન્તો દોષેભ્યો
રાગદ્વેષાજ્ઞાનલક્ષણેભ્યો નિર્દોષસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ ।

પ્રયોગ—અર્હન્ સર્વજ્ઞ, નિર્દોષત્વાત્, યસ્તુ નૈવં સ નૈવં યથા રથ્યાપુરુષઃ,
તથા ચાર્હન્, તસ્માત્ સર્વજ્ઞ इति ॥૨૪॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન કયા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેનું કથન—

તદ્વાન અર્હન્ છે-કારણ કે તે નિર્દોષ છે, ૨૪.

§ ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમા હોય તે તદ્વાન એટલે કેવલજ્ઞાનવાળા,
અહીં નિત્યયોગમા મતુષ્ પ્રત્યય થયો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે
મુક્ત છે, તે નિર્દોષ કહેવાય છે, અને નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ સર્વજ્ઞ છે.

અનુમાન પ્રયોગ-અર્હન્ કેવળજ્ઞાનવાળા-સર્વજ્ઞ છે, નિર્દોષ હોવાથી. જે
સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય, જેમ કે-રથ્યાપુરુષ-શેરીનો માણસ, અર્હન્
નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે ૨૪

નિર્દોષત્વમસ્ય પ્રસાધયન્તિ—

નિર્દોષોઽસૌ પ્રમાણાઽવિરોધિવાક્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§ ૧ પ્રયોગ—અર્હન્ નિર્દોષઃ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વાત્, યસ્તુ ન નિર્દોષઃ, સ ન
તથા, યથા રથ્યાપુરુષ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ ચાર્હન્, તતો નિર્દોષ इति ॥૨૫॥

અર્હન્મા નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ—

અર્હન્ નિર્દોષ છે. પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી ૨૫

§ ૧ અનુમાન પ્રયોગ—અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ જોલનાર
હોવાથી, જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ જોલનાર નથી. અર્થાત—પ્રમાણથી

૧ નિસ્તુલં મુ ।

વિરુદ્ધ બોલનાર છે. જેમકે - રથ્યાપુરુષ (શેરીનો માણસ) અહીં પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા છે માટે નિર્દોષ છે. ૨૫.

પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વમેવાહત. પ્રસાધયન્તિ—

તદિષ્ટસ્ય પ્રમાણેનાઽવાધ્યમાનત્વાત્ તદ્વાચસ્તેનાવિરોધસિદ્ધિઃ ॥૨૬॥

§ ૧ તસ્યાહત ઇષ્ટસ્ય પ્રતિપાદ્યતયા સંમતસ્યાઽનેકાન્તતત્ત્વસ્ય, તદ્વાચ ઇત્યર્હ-
દ્વાચ' । અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્, તત્ર પ્રમાણાવાધ્યમાનાભિમતતત્ત્વત્વાત્ । યસ્યા-
ઽભિમતં તત્ત્વં યત્ર પ્રમાણેન ન વાધ્યતે, સ તત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્ । યથા રોગાદૌ
મિષ્ઠવરઃ । ન વાધ્યતે ચ પ્રમાણેનાઽર્હતોઽભિમતમનેકાન્તાદિતત્ત્વમ્ । તસ્માત્ તત્રાઽસૌ
પ્રમાણાવિરોધિવાક્ । ઇતિ સિદ્ધમર્હન્નેવ સર્વજ્ઞ ઇતિ ॥

અરિહંતના પ્રમાણથી અવિરોધી વચનની સિદ્ધિ -

તેમનાં ઇષ્ટ તત્ત્વો (સ્વાદ્વાદિ) પ્રમાણથી અબાધિત છે, માટે તેમની
વાણીમાં પ્રમાણથી અવિરોધની સિદ્ધિ થાય છે. ૩૬

§ ૧ તેમને એટલે અરિહંતને, ઇષ્ટ તત્ત્વ એટલે પ્રતિપાદન કરવાને સમત
અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ. તેમની વાણી એટલે અહીંની વાણી

અનુમાન પ્રયોગ - અહીં સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વાણીવાળા છે,
સર્વત્ર પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તેવા અભિમત (ઇષ્ટ) તત્ત્વવાળા હોવાથી.
જેનું અભિમતતત્ત્વ જ્યાં પ્રમાણથી બાધિત ન થાય ત્યાં તે પુરુષ પ્રમાણથી
અવિરોધી વાણીવાળો હોય છે જેમકે રોગાદિ વિષે ઉત્તમ વૈદ્ય પ્રમાણથી અવિ-
રોધી વચનવાળો હોય છે. અહીંને માન્ય અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી
બાધિત થતું નથી માટે તે-અનેકાન્તવાદાદિ તત્ત્વને વિષે અહીં પ્રમાણથી
અવિરોધી વાણીવાળા છે. આ રીતે અહીં જ સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધ થયું

(૫૦) અર્હન્નિતિ ગચે તત્રેતિ સર્વત્ર ।

§ ૨ નન્વિયં ત્રિભુવનભવનાન્તર્વર્તમાનાઽન્તરિતાનન્તરિતપદાર્થપ્રથાત્ત્વતીર્થનાથવૃત્તિર્ન
ભવતિ, યતો ભૂમૂધરપ્રમૃતિપદાર્થપ્રબન્ધવિધાનદ્વારા પ્રમથપતેરેવેયમુપપદ્યતે, યદેતદનુમા-
નમત્ર પ્રરૂપ્યતે ન્યાયતાત્પર્યાવબોધપ્રધાનમનોવૃત્તિવિદ્વદ્વૃન્દેન-વિવાદપદમૂતં ભૂમૂધરાદિ
બુદ્ધિમદ્વિધેયમ્, યતો નિમિત્તાધીનાત્મલાભમ્ । યદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભં તદ્ બુદ્ધિમ-
દ્વિધેયમ્, યથા મન્દિરમ્ । તથા પુનરેતત્ । તેન તથા ।'

ન તાવદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વં વાદિન, પ્રતિવાદિનો વાઽપ્રતીતમ્, યતો
ભૂમૂધરાદેરાત્મીયાત્મીયનિમિત્તત્રાતનિર્વર્તનીયતા ભુવનભાવિભવમૃત્પ્રતીતૈવ । નાઽપિ દોલા-
યમાનવેદનનિમિત્તમ્, મતિમન્નિર્વર્તનીયેતરામ્બરાદિપદાર્થતોઽત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેન । નાપિ વિરુ-

ઢતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્બરાદિતોઽન્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાઽપિ તુરીયવ્યાપ્યામતાપ્રતિવદ્ધમ્,
 ઇન્દ્રિયવેદનેન, અનુમાનનામ્ના, રાદ્ધાન્તાઽમિધાનેન વા માનેનાઽવાધિતાઽમિપ્રેતધર્મધર્મ્ય-
 નન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિબન્ધનમ્, એતત્પરિપન્થિધર્મોપપાદન-
 પ્રત્યલાનુમાનાભાવેન ।

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલમ્, યથા—ભૂતાઽધિભૂ-
 મ્ભૂધરાદિવિધાતા ન ભવતિ, વપુર્વન્ધ્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોઽત્ર
 ત્રિનેત્રલ્પો ધર્મી ધીધનેન પ્રતિપન્નઃ, અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદપ્રતિપન્નઃ,
 યદેવમાધારદ્વારાઽપ્રતીતત્ત્વોપદ્રવો વપુર્વન્ધ્યતાવ્યાપ્યોપનિપાતીભવન્ ન નિરોદ્ધં તીર્યતે ।
 યદિ પુન પ્રતિપન્નોઽયં ધર્મી, તદા યેન માનેન પ્રતિપત્તિર્મન્યપ્રત્યર્થિનોઽમિધીયતે,
 તેન તેન્વાદિવિધાનવ્યુત્પન્નમતેરેવેયમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ધ્યતા વાધિતત્ત્વમૈવ—
 ઇતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલામતાવ્યાપ્યમન્યન્તપૂતરૂપં
 પર્વતાદેર્ધામદ્ધેતુતાપ્રતિપાદનાઽવદાતમેવેતિ ॥

§ ૨ નૈયાયિક-હે જૈનો । ત્રણે લોકરૂપ ભવનમાં રહેલ અન્તરિત-વ્યવહિત
 સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અન્તરિત-અવ્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું
 જ્ઞાન તમને સંમત તીર્થંકર-અહંન્મા ઘટી શકતું નથી. કારણ કે-પૃથ્વી-પર્વત
 આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ-ઈશ્વર-શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે
 છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને જાણવાની મુખ્ય
 મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે—વિવાદાસ્પદ
 ભૂભૂધરાદિ-પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્
 પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને અધીન છે. જેની
 ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે,
 જેમકે—મંદિર. આ ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના
 કાર્યરૂપ છે.

‘નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ’ એ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ
 નથી. કારણ કે-ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણો)ના સમૂહથી
 ઉત્પન્ન થાય છે—આ વાત ત્રણે લોકના ગ્રાણીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન્
 પુરુષે બનાવેલ પદાર્થોથી લિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-
 વ્યાવૃત્ત હોવાથી અર્થાત્ આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યલિ-
 આરી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા—કોઈપણ પ્રકારે રહેતો ન
 હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી
 અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી એવા
 હેતુભાસ—કાલાત્યયાપદિષ્ટને કારણે બાધિત પણ નથી પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ
 ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

અપમાનિત થવાનું કારણ પણ આ હેતુમા નથી અર્થાત્ સત્પ્રતિપક્ષ નામનેા હેત્વાભાસ પણ અમારો હેતુ બનતો નથી

શંકા-જરૂર બનશે કારણ કે સાધ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ અનુમાન છે જેમકે-ઈશ્વર ભૂ-ભૂધરાદિના કર્તા નથી, શરીર રહિત હોવાથી, મુક્તાત્માની જેમ.

સમાધાન-એ કથન પ્રશ સનીય નથી કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે- બુદ્ધિમાન્ તમોને ત્રિનેત્ર (ઈશ્વર) ૩૫ ધર્મો પ્રતિપન્ન-પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રતિપન્ન ? અપ્રતિપન્ન તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-એમ કહેવાથી તો 'શરીરરહિતત્વ' ૩૫ હેતુમા આવી પડતો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ રોકી શકશો નહીં.

ધર્મો પ્રતિપન્ન છે એમ કહો તો જે પ્રમાણથી કામદેવના શત્રુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરે છે તે જ પ્રમાણ દ્વારા શરીરાદિના વિધાનમા વ્યુત્પન્નમતિ (દક્ષ-બુદ્ધિ)વાળા ઈશ્વરની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય છે તેથી ઈશ્વર વિષે કહેલ શરીર-રહિતત્વ હેતુ બાધિત થતો હોવાથી તે ઈશ્વરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી માટે 'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ ઉપરોક્ત રીતે સર્વથા નિર્દોષ હોવાથી પર્વતાદિના ઉત્પાદમાં બુદ્ધિમાન્ નિમિત્ત છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પર્વતાદિનો કર્તા છે-એવું સિદ્ધ કરવાને તે હેતુ સમર્થ છે.

(૫૦) અન્તરિતા इति मेवादिष्य । अनन्तरिता इति घटपटादय पदार्था । त्वत्तीर्थ-नाथवृत्तिरिति त्वत्तीर्थनाथे वृत्तिरिति वर्त्तन यस्येति विग्रह । भुवनभाविभवभृतप्रतीतेति । एतावता ते पदार्था. कार्या, यच्च कर्त्ता स ईश्वर । नापि दोलायमानवेदननिमित्तमिति अनैकान्तिकलक्षणदोषाक्लृषितम् । नापि तुरायव्याप्याभताप्रतिबद्धमिति कालात्ययापदिष्ट-हेत्वाभासत्वविवर्जितम् । इन्द्रियवेदनेनेति प्रत्यक्षेण । अनुष्णस्तेजोवयवी, कृतकत्वादितिवत् । अनुमानेनेति शुचि नरशिरकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदितिवत् । राज्ञान्ताभिधानेनेति आगमाख्येन । ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात् क्षीरवदितिवत् । अबाधिताभिप्रेतधर्मधर्म्यनन्तर-प्रतिपादितत्वेनेति । अबाधिताभिप्रेतधर्मश्चासौ धर्मो च । अबाधित सन्नभिप्रेतो धर्मो यस्या-सावबाधिताभिप्रेतधर्मः-इत्येव समास । नापि प्रत्यनुमानापमानता'निबन्धनमिति । नित्य शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे । एष प्रकरणसम । एतद्विपरीतप्रत्यनुमानसम्भवाद् । एव प्रकारप्रकरणसम-दोषास्पृष्टम् । परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलमिति अविधेयत्वधर्मोपपादनक्षमम् ।

આધારદ્વારેતિ આશ્રયદ્વારેણ । અપ્રતીતત્વોપદ્રવ્વ इति असिद्धतोपप्लव । તેનેતિ માનેન । તન્વાદીતિ સ્વકીયતન્વાદીતિ જ્ઞેયમ્ ।

ધોમજ્જેતુતેતિ બુદ્ધિમદ્વિધેયત્વમ્ ॥

(ટિ૦) ત્રયોદશાક્ષરવાદવિવરણમત પ્રારંભ્યતે । પર શૈવ પ્રગલ્ભતે પઠિતપર્ષદિ નન્વિય-મિત્યાદિ । ત્વત્તીર્થનાથેતિ તવ જૈનસ્ય સમતે તીર્થકરે વર્દમાનાદૌ સ્થિતિ । પ્રવન્ધવિધાનેતિ સમ્બન્ધોત્પાદનદ્વારેણ । પ્રમથપત્તેરિતિ ઈશ્વરસ્યૈવ । હ્યમિતિ પદાર્થપ્રથા । યત્ત इति નિમિત્તા-ધોનાત્મભાવતાત્ કાર્યત્વાદિત્યર્થ । અપ્રતીતમિતિ અનિશ્ચિતત્વાદસિદ્ધમ્ । નાપિ દોલેતિ નાનૈકા-

नितकृत्वम् । पक्षसपक्षविपक्षव्यापकत्वाद्यदोलावदाचरण तन्न । मतिमन्निर्वर्तनीयेति बुद्धिमन्नि-
 प्याद्येभ्य इतरेऽन्ये येऽश्वरादय आकाशात्मप्रमुखा नित्या पदार्थसार्थास्तेभ्यो नितरां व्यावृत्त-
 त्वात् । नापि तुरीयेति । व्याप्यो हेतुः । तदाभासता कालात्ययापदिष्टत्वम् । इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण
 ज्ञानेन । राद्धान्तेति आगमप्रमाणेन । प्रतिपादीति प्रतिपादितत्वात् । नापि प्रत्यनुमानेति
 न प्रकरणसमत्वदूषितम् । एतत्परीति एतद्वेतुतयोपादीयमान निमित्ताधीनात्मलाभत्वम् । तस्य परिपन्थी
 शत्रुभूतो धर्मोऽकर्तृकस्तस्योपपादनप्रवणानुमानाभावात् ।

ननु भवतीत्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणलक्षणम् । परिपन्थीति शत्रुभूतस्य धर्मस्य अक-
 र्तृकत्वस्य जननसमर्थम् ।

भूताधिभूरिति भूतपतिरीश्वरः । भूभूधरेति पृथ्वीपृथ्वीधरादिस्रष्टा न । वपुरिति देह-
 गून्यत्वात् निर्वृत्तिः[.] परमात्मवत् । यतोऽत्रेति अनुमाने । त्रिनेत्रेति ईश्वररूपो धर्मी । धीधनेति
 बुद्धिमता भवता । प्रतिपन्न इति ज्ञात । आधारेणि आश्रयद्वारेणानिश्चितत्वव्याघातः । वपुर्वन्ध्य-
 तेति हेतुसमीपवर्ती भवन् । तीर्यत इति शक्यते । यदि पुनरित्यादि । अयमिति त्रिनेत्ररूपः ।
 येनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन । मन्मथेति कामवैरिणो नीलकण्ठस्य । तेनैवेति प्रमाणेन । तन्वादीति
 शरीरजननकुशलबुद्धेरेव । इयमिति वपुर्वन्ध्यता । तत्रेति मृत्युञ्जये ।

§ ३ तत्राभिधीयते—यदिदं तावत् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं व्याप्यमालपितं तद्
 द्रव्यद्वारा, पर्यायद्वारा वा ?—इति भेदोभयी । यद्याद्यः पन्थाः प्रथ्यते, तदानीमप्रती-
 तिर्नाम व्याप्योपतापः, यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

ननु भूभूधराद्यमुत्पादवत्, अवयवित्वेन, यदेवं तदेव यथेन्दीवरम्, अवयविरूपं
 पुनरिदम्, तदुत्पादवदेव—इत्यनुमानेन तन्नित्यता निर्मूलोन्मूलितैवेति । नैतद्धीमद्वृत्ति-
 विधानप्रधानम्, यतो भूभूधरादेरवयवित्वमवयवारभ्यत्वेन, यद्वाऽवयवव्रातवर्तमानतया
 मन्यते ? न प्रथमविधा विबुधाऽवधानधाम, यतो न नामैतत्पृथ्वीपृथ्वीधरप्रभृतिद्रव्यमभूत-
 पूर्वमवयववृन्देन निर्वर्तितमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विधते । यदि पुनरवयववृत्तिभेदोऽभि-
 धीयते, तदानीमवयवत्वेन दोलायमानताऽत्र, यतो 'अवयवोऽयम्, अवयवोऽयम्' इतीत्यं
 बुद्धिवेद्यमवयवत्वमवयववितानवृत्ति भवति, न पुनरुत्पादपराधीनम्, नित्यत्वेन ।

ननु नार्थोऽनेन दुर्भेदप्रबन्धप्रतिपादनेन, प्रतीतोऽयमवयवी तावद्वादिविततेरवि-
 चादेन पद्मपत्रपात्रदात्रादिरिति । न नाम न प्रतीतः, अपि त्वात्माऽपि तथा नियमेन
 प्रतीतो वर्तते, न पुनरुत्पादवानित्यनुमेयतत्तुल्यतद्विरुद्धवृत्तितोषद्रवः । यदि तु पर्याय-
 द्वाग निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूभूधरादेरभिधीयते, तदा नरामरादिपर्यायद्वारोत्पद्यमाना-
 त्मनोऽपि बुद्धिमदुत्पाद्यत्वमापद्यते ।

नैन — ईश्वरनी भू-भूधरादिना कर्ता-जगत्कर्ता तदीडेनी सिद्धि भाटे तभोओ
 ने 'निमित्ताधीन उत्पत्ति होवाथी'—हेतु कछो तो तेभां—भूभूधरादिनी उत्पत्ति
 द्रव्यद्वारा ओटले द्रव्यइये कछो छो डे पर्यायइये ? ने द्रव्यइये उत्पत्ति कछो तो

તમારા હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે કારણ કે અમે ભૂ-ભૂધરાદિને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય માનીએ છીએ

નૈયાયિક-ભૂ-ભૂધરાદિ ઉત્પત્તિમાન્ છે, અવયવી હોવાથી. જે અવયવી હોય તે ઉત્પત્તિમાન્ હોય છે, જેમકે કમળ. ભૂ-ભૂધરાદિ પણ અવયવી છે, માટે ઉત્પત્તિમાન્ છે-આ અનુમાનથી ભૂ-ભૂધરાદિની નિત્યતા મૂળમાંથી ઊભડી ગઈ.

જૈન-તમારું આ કથન ચતુર પુરુષના વ્યાપારને સૂચવતું નથી. કારણ કે તમે ભૂ-ભૂધરાદિને અવયવી માનીને તેમાં નિત્યતાનો નિષેધ કર્યો પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ભૂભૂધરાદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે અવયવી છે કે અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે? પ્રથમ પ્રકાર તો બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવો નથી કારણ કે પૃથ્વી પર્વત આદિ દ્રવ્યો સર્વથા નવીનરૂપે અવયવના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયા છે-એવી અમોને પ્રતીતિ નથી અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૃથ્વીપર્વતાદિ કોઈ ને કોઈરૂપે વિદ્યમાન છે-એવી પ્રતીતિ અમને છે. અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે-એ ખીજે ભેદ કહો તો બધા અવયવોમાં રહેનાર અવયવત્વરૂપ સામાન્યથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે. અર્થાત્ અવયવત્વ અવયવોમાં રહે છે છતાં અવયવી નથી એટલે જે અવયવોમાં રહે તે 'અવયવી' એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એ રીતે પ્રતીતિનો વિષય બનનાર અવયવત્વ અવયવના સમૂહમાં રહેનારું છે, છતાં તે ઉત્પત્તિને પરાધીન નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે તે નિત્ય છે.

નૈયાયિક-આવા દુષ્ટ વિકલ્પોની જાળ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી કારણ કે પત્ન, પત્ર, પાત્ર, દાત્ર (દાતરડું) આદિ અવયવી વાદિવૃન્દને કોઈ પણ વિવાદ વિના પ્રસિદ્ધ જ છે

જૈન-અવયવી પ્રતીતિ નથી એમ નથી પણ એમ તો આત્મા પણ વિવાદ વિના અવશ્ય પ્રતીતિ જ છે. છતાં તે ઉત્પત્તિમાન્ નથી આ પ્રકારે 'અવયવ સમૂહમાં રહે છે' એ હેતુ અનુમેય (પક્ષરૂપ ભૂભૂધરાદિ), તત્તુલ્ય (સપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિમાન્ અન્ય ઘટપટાદિ) તથા તદ્વિરુદ્ધ (વિપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિ રહિત અવયવત્વરૂપ સામાન્ય) માં રહે છે, માટે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે આમ તમારા હેતુ વડે પર્વતાદિની અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. માટે તેની દ્રવ્યરૂપે નિત્યતા સિદ્ધ જ છે.

જે પર્યાયરૂપે પૃથ્વી-પર્વતાદિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે-એમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્ય-દેવ વિગેરે પર્યાયરૂપે આત્મા પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને પણ બુદ્ધિમાન્ દ્વારા જન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે અર્થાત્ આત્મા પણ બુદ્ધિમાને બતાવેલ છે એમ માનવું પડશે

(૫૦) પ્રતિવાદિનેતિ જૈનેન । નૈતઙ્ગીમદ્વૃત્તીત્યાદિ સૂરિવાક્યમ્ । અમૂતપૂર્વમિતિ । યથા કિન્નમૂતપૂર્વ ઘટાદિ અવયવવૃન્દને નિર્વર્ત્યંતે, તથા ન પર્વતાદિ, સિદ્ધત્વાત્ તેષામ્ । પ્રતિવાદિન ઇતિ જૈનસ્ય । અવયવત્વેનેતિ અવયવત્વસામાન્યેન । દ્રોણાયમાનતેતિ અનૈકાન્તિકતા ।

ન નામેતિ આચાર્યવાક્યમ્ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ ભૂમધરાદિ । તત્તુલ્યેતિ ઘટાદિ । તદ્વિરુદ્ધેતિ આત્માદિ । વૃત્તિતોપદ્રવ્ય इति પક્ષસપક્ષવિપક્ષેષુ ત્રિત્વપિ વર્તમાનોઽનૈકાન્તિક -અનૈકાન્તિકત્વમિત્યર્થ ।

(ટિ૦) તંત્રાભિધીયતે જૈને । નિમિત્તેતિ કાર્યત્વમ્ । વ્યાપ્યમિતિ હેતુઃ । આલપિતમિતિ અભિહિતમ્ । તદ્ દ્રવ્યેતિ તત્ કાર્યત્વ દ્રવ્યદ્વારેણ પર્યાયદ્વારેણ[વા] ।

અવયવિત્વેનેતિ અવયવિત્વાત્ । હદમિતિ ભૂમધરાદિ । તન્નિત્યતેતિ પૃથ્વીપર્વતાદિ-સનાતનત્વમ્ । નૈતદ્વૃત્તી(નૈતદ્ધીમદ્વૃત્તીતિ) નૈતચ્ચતુરચેતદ્ચમત્કારકારિ । અવયવેતિ અવય-વૈરારમ્યમાણત્વાત્પર્વતાદે । યથા તન્તુમિ પટ ક્રિયતે અવયવસમૂહે વર્તમાનત્વાત્તસ્ય । યથા તન્તુપુ પટ इति વા । યથા કિલ્લાઽભૂતપૂર્વ ઘટાઅવયવવૃન્દેન નિર્વર્ત્યતે તથા પર્વતાદયો ન, અનાદિસિદ્ધત્વાત્ તેપામ્ । અભૂતપૂર્વમવિદ્યમાનમ્ । પ્રતિવાદિનો જૈનસ્ય । યદિ પુનરિત્યાદિ । અવયવત્વેનેતિ અવયવસામાન્યેન વા અવયવવૃત્તિત્વેન । દોલેતિ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિત્વલક્ષણાનૈકાન્તિકત્વમ્ । અત્ર હેતૌ ।

અનેન દુર્ભેદેતિ દુષ્ટવિકલ્પોત્પાદનેન ।

ન નામેતિ અવયવી પ્રસિદ્ધ એવ । પુનરાત્માપિ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ અનુમેય પક્ષ । તત્તુલ્યઃ સપક્ષ । તદ્વિરુદ્ધો વિપક્ષ । તત્ર વૃત્તિત્વ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિલક્ષ-ણાનૈકાન્તિકત્વમ્ ।

નનુ નરામરાદ્યુત્પાદનપ્રત્યલધર્માધર્મોત્પાદ્યાનુભવાયતનભૂતા તથાવિધા તનુરેવોત્પદ્યતે, ન પુનરાત્મા લવમાત્રતોઽપિ, અનાદિનિધનત્વેન । યદિ પુનરાત્માઽપ્યુત્પત્તિવિપત્તિધર્મા ભવતિ, તદાનાં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિમતાપત્તિઃ, આત્મનઃ પૂર્વોત્તરભવાનુયાયિનોઽમેદિનોઽનમ્યુપેતત્વે-નેતિ । તદ્ ન વન્ધુરમ્, યતો યદ્યાત્મનોઽભિન્નરૂપતૈવાઽવેદ્યતે, તદાન્યતરનરામારા-દિભવવર્ત્યેવાઽયમપરિમેયાત્મીયાનુભવનીયતત્ત્વપર્યાયપ્રવન્ધ્યાનુભવનેન દ્વિતીયાદિભવાનુભ-વવાન્ ન ભવિતુમુપપદ્યતે, વેદ્યતે ત્વનેનેયં ભવપર્યાયપરમ્પરા, इति તદ્રૂપતયાઽયમુત્પત્તિ-માનિતિ નિયમ્યતે । નાપ્યેવં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિતાપત્તિઃ, આત્મનો દ્રવ્યરૂપતયા નિત્ય-તામ્યુપાયેન પૂર્વોત્તરભવપ્રતીતિત્ । તન્મતેન તુ ન નામ દ્રવ્યતયા નિત્યં વેદનં વર્તતે, યતો ભૂતધર્મતયાઽનેન પ્રતિપાદિતમેતત્ । તથૈતદનુમાનધર્મોન્દ્રિયોદ્ભૂતવોધેનાઽર્ધતો વ્રાધ્યતે, રૂપં ધ્વનિરપિ નયનોત્થપ્રથાપ્રત્યેયમિત્યાદિવત્, યતોઽત્ર દોલાયમાનવિધાનતત્પરનરવ્યા-પાર. પૃથ્વીપૃથ્વીધરાશ્વતરુપુરન્દરધનુરાદિર્ભાવવાતો ધર્મો પ્રરૂપિતઃ, તત્ર ત્વશ્વતરુવિદ્યુદા-દેગિદાનીમપ્યુત્પદ્યમાનતયા વેદ્યમાનતનોર્વિધાતા નોપલભ્યતે ।

નૈયાયિક-મનુષ્ય અને દેવ વિગેરની ઉત્પત્તિમાં ધર્માધર્મ સમર્થ છે અને તમને જેનો અનુલવ થાય છે તે તો મનુષ્ય દેવ આદિના આશ્રયભૂત શરીરની ઉત્પત્તિનો જ અનુલવ થાય છે. આત્મા તો અંશ માત્રથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે તે અનાદિ અનંત-નિત્ય છે વળી, આત્મા પણ ઉત્પત્તિધર્મ અને વિપત્તિધર્મવાળો હોય તો પૂર્વ અને આગામી લવ(જન્મપરંપરા)માં

અનુયાયી એક અભિન્ન આત્મા નહીં માનવાને કારણે, ભૂતમાત્રને તત્ત્વરૂપ કહેનાર ચાર્વાકના મતનો પ્રસંગ આવશે

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે—આત્માને અભિન્ન એક-સ્વરૂપ માનવામા આવે તો મનુષ્યભવ કે દેવભવ આદિ ભવમાથી કોઈ પણ એક ભવમાં રહેલ આત્મા પોતાને અનુભવવા યોગ્ય ને તે અનેક નર-અમરાદિ ભવ-રૂપ અનેક પર્યાયોના વિસ્તારના અનુભવથી વંચિત રહેશે, બીજા, ત્રીજા વિગેરે ભવોના અનુભવવાળો થઈ શકશે નહીં. પરંતુ આત્મા ભવપર્યાય(જન્મપર્યાય)ની આ પરપરાનો અનુભવ તો કરે છે માટે પર્યાયરૂપે આત્મા ઉત્પત્તિમાન છે—એવો નિયમ છે. અને આમ આત્માને પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિમાન માનવાથી ચાર્વાક મતના સ્વીકારનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી કારણ કે આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય-માનવાને કારણે આત્માને પૂર્વોત્તરભવની પ્રતીતિ—ભવ પરપરાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે ચાર્વાક મતાનુસાર દ્રવ્યરૂપે પણ વેદન—અનુભવ જ્ઞાન નિત્ય નથી, કારણ કે ચાર્વાકે વેદનને ભૂતના ધર્મરૂપે માન્યુ છે.

આથી, ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકોએ કરેલ અનુમાનનો ધર્મી ભૂ-ભૂ-ધરાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વડે એક અશમા બાધિત થાય છે. જેમકે કોઈ આવુ અનુમાન કરે—‘રૂપ તથા શબ્દ ચક્ષુઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે’ તો તેમા ધર્મીનો એક અશ શબ્દ ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવાથી બાધિત છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મી અશત ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે બાધિત છે, કારણ કે, એ અનુમાનમા પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ, તરુ, ઇન્દ્રધનુષાદિ પદાર્થસમૂહ ધર્મી તરીકે કહેલ છે, તેમા પણ અશત પુરુષવ્યાપાર દ્વારા ઉત્પત્તિ સદિગ્ધ છે. કારણ કે પૂર્વોક્ત ધર્મીના અશભૂત વાદળા (મેઘ), તરુ, વિદ્યુત વિગેરે પદાર્થો અત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા ઇન્દ્રિય વડે જોવાય છે. પરંતુ તે પદાર્થોનો કર્તા કોઈ પુરુષ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૫૦) ‘નનુ નરામરેતિ ગચ્છે ધર્માધર્મશબ્દેનાદૃષ્ટમ્ । તથાવિધા તનુરિતિ નરાણા તાદૃશી તિરન્વા તાદૃશી । તન્મતેતિ ગચ્છે વેદનમિતિ ચેતના । અનુમાનધર્મીતિ ભૂમૂધરાદિરૂપો ધર્મી । અર્દ્ધત્ત્વમિતિ અર્દ્ધત્ત્વ એકદેશેઽપ્રતરુપ્રમૃતૌ પ્રત્યક્ષવાધ । દોલાયમાનેતિ ગચ્છે દોલાયમાનો વિધાન-તત્પરનરવ્યાપારો યસ્મિન્ સ તથાવિધ —સદિગ્ધકર્તૃક ઇત્યર્થ । વેદમાનતનોરિતિ દૃશ્ય-શરીરસ્ય ।

(ટિ.) અનુભવેતિ આત્મનો મોગાયતનભૂતા । તથાવિધેતિ નરામરાદિરૂપા । ભૂતમાત્રેતિ ભૂતચતુષ્ઠયવાદિનો નાસ્તિકસ્ય મતપ્રસજ્ઞ । અમેદિન ઇતિ એકાકિન । અનન્યુપેતેતિ અનક્ષીકૃતત્વાત્ । અભિન્નરૂપેતિ એકસ્વભાવતા । તદાઽન્યતરસ્મિન્નૈકસ્મિન્નરભવેઽમરભવે વા વર્તમાન । અયમિતિ આત્મા । અપરિમેયેતિ અપરિમિતાનામપરાણા સ્વકીયાનુભવનીયાના નરામરાદિભવપર્યાયાણામ્ । અને-નેતિ આત્મના । તદ્રૂપતયેતિ ભવપર્યાયવેદનરૂપતયા । અયમિતિ આત્મા । નિયમ્યતે ઇતિ નિશ્ચીયતે ભૂતમાત્રેતિ નાસ્તિકત્વમ્ । તન્મતેનેતિ ચાર્વાકમિપ્રાયેણ ॥

અનેનેતિ લોકાયિતેન । ઇતદિતિ વેદનમ્ । તથૈતદિત્યાદિ । એતસ્ય નૈયાયિકપ્રતિપક્ષસ્યા-ઽનુમાનસ્ય ધર્મી ભૂમૂધરાદિક બુદ્ધિમદ્વિધેયમિત્યત્ર । ઇન્દ્રિયેતિ પ્રત્યક્ષેણ । અર્દ્ધત્ત્વમિતિ

અગ્રેનેત્યર્થ । દોલાયમાનેતિ દોલાયમાનો વિધાનતત્પરનરવ્યાપારો યત્ર સ તથા સન્દિગ્ધકર્તૃક इत्यर्थः ।
ભાવવાત્ इति पदार्थसघातः । तत्रेति भाववाते ।

નનુ ભવત્યેવ વાધેય યથેતદ્વિધાનાવધાનપ્રધાન' પુમાનિન્દ્રિયપ્રભવપ્રમાલમ્બની-
ભૂતોઽમ્યુપેતો ભવતિ, યાવતાઽત્તીન્દ્રિયોઽયમ્, ઇતિ નાયમુપદ્રવ. પ્રભવતિ । તદનભિધાનીયમ્,
યતો વ્યાપ્તિપ્રતિપાદનપ્રત્યલં માનમત્રેન્દ્રિયદ્વારોદ્ભૂતં વેદન તવાભિમતમ્, ધૂમાનુમાનવત્ ।
ધૂમાનુમાનેઽપિ ન પારાવારોદ્ભવૌદર્યતનૂનપાત્તદિતરતનૂનપાત્તુલ્યત્વેન વ્યાપ્તિઃ પ્રતીતા-
ઈતીન્દ્રિયોદ્ભવવેદનવેદ્યભાવાલમ્બનેનૈવાઽનેનાઽનુમાનેન ભવિતવ્યમ્ । અન્યથા તુ તેન વ્યાપ્તિ
પ્રતીતિરુપપાદૈવ । તતોઽપિ તત્ર વ્યાપ્ત્યનાલમ્બનીભૂતેન તેન બુદ્ધિમન્નિમિત્તેનાઽનુમેયતાઽપિ
નાદ્રિયતે । તથાત્વેન પ્રતિપાદિત ત્વેતદત્રેન્દ્રિયબોધાવવોવ્યતયા નિયમેનામ્યુપેતવ્યમ્ ।
યદિ તુ તથામ્યુપેયતે, તદા નૈતદ્ નિમિત્તં તરુવિદ્યુદાદેરુપલમ્બ્યતે, તતોઽનેન વેદનેનાઽત્ર
વાધો ભવત્યેવ ।

નનુ ધૂમાનુમાનપ્રત્યાય્યતનૂનપાતોઽપ્યેવમનેન વેદનેન વાધો ભવતિ, યતો
• ન તત્રાપિ વિધીયમાનાનુમાનેન પ્રમાત્રા તનૂનપાદિન્દ્રિયવેદનેન વેદ્યતે । તદમનોરમમ્,
યતોઽત્રાનુમાતુર્શ્રવધિર્વિદ્યતે, વ્યવધિમાન્ પુન પદાર્થો નેન્દ્રિયાલમ્બનીભવતિ, ઇતિ તદ-
નાલમ્બનીભૂત પર્વતતનૂનપાદ્ ન તેન વાધિતુ પાર્યતે । યદા પુનઃ પ્રમાતા તત્ર પ્રવૃત્તો
ભવતિ, તદાનીમવ્યવધાનવાનયં તનૂનપાત્ તેનોપલમ્બ્યતે । તરુવિદ્યુલ્લતાત્રાદિ બુદ્ધિમ-
ન્નિમિત્તં તુ તત્ર પ્રવર્તમાનેનાઽપિ નિતરામવધાનવતાઽપિ નોપલમ્બ્યતે । તતો ભવતિ
તત્રેન્દ્રિયોદ્ભવબોધવાધંતિ । તતોઽપિ તથાવિધધર્મ્યનન્તરનિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વરૂપવ્યાપ્ય-
પ્રતિપાદનેન ત્વન્મતેન તુરીયવ્યાપ્યાભત્વોપનિપાત' । મન્મતેન ત્વન્તર્વ્યાપ્તેરભાવેના-
નિયતપ્રતિપત્તિનિમિત્તતાઽત્ર વ્યાપ્યપરામૃતિઃ ।

નૈયાયિક-પૃષ્ઠી પર્વતાદિ પદાર્થની રચના કરનાર પુરુષ જો ઇન્દ્રિયજન્ય
જ્ઞાનનો વિષય માનેલ હોય તો જ ઉપરોક્ત અંશતઃ બાધરૂપ દોષ આવે. પરંતુ
અમોએ તે પુરુષને અતીન્દ્રિય માનેલ છે, માટે ઉપરોક્ત દોષ નથી.

જૈન-આમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-ધૂમવડે થતા અનુમાનની જેમ
આ અનુમાનમા પણ વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ પ્રમાણ તો તમોને ઇન્દ્રિય-
જન્ય જ્ઞાન જ ઇષ્ટ છે ધૂમાનુમાનમા પણ વડવાણિ અને જઠરાણિ તથા તેથી
સિન્ન અન્ય પાર્વતીય અણિ એ બધાની સમાનરૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી અર્થાત્
આપણે ધૂમ વડે જે અણિનું અનુમાન કરીએ છીએ તે અણિ વડવાણિ અને
જઠરાણિ સાથે અણિત્વને કારણે તુલ્ય હોવા છતાં ધૂમ સાથે જે અણિની વ્યાપ્તિ-

૧ પ્રમાવાલ૦ મુ । ૨ ધૂમાનુમાનેનાપિ-મુ । વ્રમાનુમિતેરપિ મુપા । દ્રષ્ટવ્ય સ્વાદ્વાદરત્નાકર
પૃ૦ ૪૨૩૧

ગૃહીત છે, તે અગ્નિ વડવાનલ અને જઠરાગ્નિથી વિલક્ષણુ જ છે અને એવા વિલક્ષણુ અગ્નિનું જ ધૂમથી જ્ઞાન થાય છે, નહીં કે વડવાનલાદિ બધા પ્રકારની અગ્નિનું. માટે આ અનુમાન પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વેદ પદાર્થને જ વિષય કરનાર હોવું જોઈએ. જો એમ ન માનો તો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી વ્યાપ્તિની પ્રતીતિ દુર્ઘટ બની જશે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નહીં થાય. તેથી કરીને પ્રસ્તુત અનુમાનમા વ્યાપ્તિનો વિષય નહીં થયેલ એવા (અદૃશ્ય) બુદ્ધિમજ્જન્યત્વની અનુમેયતા (સાધ્યતા) આદરણીય નથી, અર્થાત્ અદૃશ્ય અનુમેય સાધ્ય બની શકતું નથી પરંતુ બુદ્ધિમન્નિમિત્તને પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં અનુમેય-સાધ્યરૂપ કહેલું તો છે. માટે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વને ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનના વિષય તરીકે અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

અને જો તે પ્રકારનું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ માનવામાં આવે તો પછી એવું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ તરુવિદ્યુદ્ધાદિમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનના ધર્મીમા અંશથી આ ઇન્દ્રિયવેદન દ્વારા બાધ થાય છે.

નૈયાયિક—ધૂમહેતુથી જાણવા યોગ્ય અગ્નિ પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી. તો તે પણ આ ઇન્દ્રિયજન્ય વેદન જ્ઞાનથી અશત બાધિત થશે. કારણ કે—અગ્નિ-વિષયક અનુમાનમાં પણ અનુમાન કરનાર પ્રમાતાને અગ્નિનું ઇન્દ્રિયજન્ય (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તમારું આ કથન પણ મનોહારી નથી કારણ કે—આ અનુમાનમા તો અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે વ્યવધાન છે. અર્થાત્ અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે સાક્ષાત્ સંબધ નથી અને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય થતો નથી, એટલે પર્વતનો જે અગ્નિ ઇન્દ્રિયનો વિષય જ બન્યો નથી, તેનું જો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેથી તેમા કશો બાધ થઈ શકતો નથી કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ જ્યારે વળી પર્વત પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે વ્યવધાન-વિનાના અગ્નિને પ્રત્યક્ષથી જાણી પણ શકે છે પરંતુ તરુ વિદ્યુદ્ધતા મેઘાદિ પદાર્થના બુદ્ધિમન્નિમિત્તને તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સતત સાવધાન છતાં પ્રમાતા જોઈ જ શકતો નથી અર્થાત્ પ્રમાતા વૃક્ષાદિમાં બુદ્ધિમત્કર્તાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ક્યારેય સાક્ષાત્ જાણી શકતો જ નથી માટે તમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનો ધર્મી ઇન્દ્રિયજન્ય વેદનથી અંશતઃ બાધિત છે—એ અમારું કથન યુક્તિયુક્ત સિદ્ધ થયું.

તેથી ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મી બાધિત (દૂષિત) થયા પછી ‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’ એ હેતુનું કથન કરવાને કારણે તમારા મતાનુસાર ચોથા હેત્વાભાસ એટલે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો એ હેત્વાભાસ થયો અને અમારા મતે તો અન્તઃવ્યાપ્તિ ન હોવાથી અનિયત પ્રતિપત્તિનું નિમિત્ત બનવાને કારણે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. એટલે કે હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી તેનો પરાલવ છે.

(५०) इन्द्रियप्रभवप्रभालम्बनीभूत इति नायनरदम्याश्रयीभूत । उपद्रव इति एकदेशे प्रत्यक्षवाध । व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलमिति । अनुमान हि गृहीतव्याप्तिक प्रवर्तते । व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते भवता । तवेति नैयायिकस्य । इन्द्रियोद्भवेत्यादि गद्ये वेद्यशब्देन दृश्यम् । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति अनुमाने । तेन बुद्धिमन्निमित्तेनेति अदृश्येन बुद्धिमता कर्त्रा । अनुमेयता नाद्रिगत इति व्याप्यनालम्बनीभूत साध्य न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति व्याप्यालम्बनत्वेन । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । इन्द्रिय-बोधावबोध्यतयेति प्रत्यक्षप्राप्ततया । तथेति इन्द्रियबोधावबोध्यतया ।

विधीयमानानुमानेनेति बहुव्रीहि । तदनालम्बनीभूत इति इन्द्रियानाश्रयीभूत । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमच्च तन्निमित्तं च । तथाविधधर्मीत्यादि गद्ये तथाविध इति प्रत्यक्षवाधित । व्याप्यशब्देन हेतु । तुरीयव्याप्याभत्वोपनिपात इति कालात्ययापदिष्टोपनिपात । अनियतप्रतिपत्तिनिमित्ततेति अनैकान्तिकत्वम्—निमित्ताधीनात्मलाभत्वमपि भविष्यति, बुद्धिमद्विधेयत्वमपि न भविष्यति—इति भावः ।

(टि०) ननु भवतीत्यादि । एतद्विधानेति भूभूधरादिजनक । इन्द्रियप्रभवेति प्रत्यक्षज्ञान-विलोकनीय । मानमिति प्रमाणम् । इन्द्रियद्वारेति प्रत्यक्षज्ञानम् । न हि प्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण त्वन्मतेऽपि व्याप्तिः संभवति । पाराचारेति वडवानल । औदर्येति जठरसभूतवह्निः, तयोरितर सामान्यं पर्वतावष्टब्धो वा, तेषां सामान्येन । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानज्ञेयपदार्थाधारश्रितेन । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति ऐन्द्रियज्ञानेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति साधने । व्याप्यनालम्बनेति अदृश्येन बुद्धिमत्कर्त्रा । अनुमेयेति व्याप्यनालम्बनीभूत साध्य न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति अनुमेयतया । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । अत्रेति अनुमाने । इन्द्रियबोधेति प्रत्यक्षवेदनवेद्यतया । यदि तु तथेति प्रत्यक्षहेयतया । एतदिति बुद्धिमत्पूर्वकम् । ततोऽनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । अत्रेति अनुमानधर्मिणि अशेन ।

अनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । तत्रापीति कृशानुविपयाऽनुमानेपि । विधीयमानेति विधीयमानमनुमानेन स तथा तेनाऽत्र बहुव्रीहि । तदनालम्बनेति इन्द्रियगोचरातीत । तेनेति ऐन्द्रियेण । यदा पुनरित्यादि । तत्रेति बहिमत्पर्वतादिप्रदेशे । तेनेति प्रमात्रा । तत्रेति तस्मूलो-पविष्टेनाऽपि । तत्रेति वृक्षादौ बुद्धिमन्निमित्तपूर्वके साध्ये । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानवाधा । तथाविधेति प्रत्यक्षवाधितधर्मधर्मनन्तरम् । व्याप्येति हेतुप्ररूपणात् । तुरीयेति त्वत्कर्ताभि-प्रायेण कालात्ययापदिष्टहेत्वाभासोपद्रव । मन्मतेनेति मम तर्क-परितर्कन्यायेन । व्याप्यपराभू-तिरिति अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

तथेदं निमित्ताधीनात्मलाभत्वं यद्वि तन्मात्रमेव व्याप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, तदा नाभि-प्रेतपदार्थप्रतीतिनिर्वर्तनपर्याप्तमनुपलब्धपूर्वोत्पत्तिव्यापारान्द्रमृद्वा मर्त्यपूर्वत्वप्रतीत्यर्थोपात्त-मृन्मयत्ववत् । न नाम निपेन्द्रमृद्वा मृन्मयत्वमपि भिद्यते । ननु यद्यपि मृन्मयत्व तुल्य-मेवोभयत्रापि, तथापि नेन्द्रमृद्वाऽन्यो मानवपूर्वत्वेन प्रतीतो विद्यते । ततो विवाटपटा-पन्नोऽप्यय तत्तुल्यत्वेन न मर्त्यनिर्वर्त्यो भवति । तद् नावदातम्, यतोऽत्रापि न भू-

ધરમુવનાદિપ્રાયઃ પદાર્થોઽન્યો બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિમાવિતો વર્તતે । તતો વિવાદપદ્ધતિ-
પ્રતિબદ્ધોઽપ્યયં ન તથા ભવિતું લભતે ।

નનુ નિપાદિર્વિદ્યતે બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિમાવિતઃ, અતો વિવાદાપન્નોઽપિ તથા-
ઽનુમાતુમનુરૂપઃ । તદવચ્ચમ્, યતોઽન્યત્રાપિ નિપાદિરેવ માનવનિર્વર્ત્યો વિમાવિંતો વિદ્યતે,
તતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નાઽપિ તન્નિર્વર્ત્યેન નિતરાં ભવિતવ્યમ્ । નનુ નરનિર્મિતનિપાદિતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નો
વૈરૂપ્યમુપલબ્યતે. તતો ન તત્ર મર્ત્યનિર્વર્ત્યતાનુમાનમુપપન્નમ્ । યથેવમ્, તદાનીમેતદ્
વૈરૂપ્યં નિપાદિતો મૂમૂધરમુવનાદેરપિ પરિમાવ્યતે, યતો નિપાદિનાઽનુપલબ્ધબુદ્ધિમદ્-
વ્યાપારાત્મનાઽપ્યુપલબ્ધેન નિયમતો નિર્વર્તિતોઽયં મતિમતેતિ બુદ્ધિરુત્પાદ્યતે, ન પુનર્મુવ-
નાદિના । તતો ન નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વમાત્રં બુદ્ધિમદ્દેતુત્વપ્રતીતિવિધાનબન્ધુરમ્ ।

યદા તુ ધરિત્રીધરિત્રીધરત્રિમુવનાદિવિધાન ન પ્રતીતમ્, તદાનીં ત્રિનયનો
મુવનભવનાન્તર્માવિભાવત્રાતપ્રયોત્તનપ્રવલ્લેદનપ્રદીપવાન્, ઇતિ નિર્ધનદાનમનોરથપ્રથૈવેય-
મિતિ ॥

§૪ ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદિકવચનત્રયેણ વર્ણેસ્તુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિશ્વંસ. ॥૧॥૨૬॥

(તિ, તે । સિ, ટા, ડસ્ । તથદધન । પવમમ । યરલવ ।)

વળી, કોઈ પણ વિશેષણ વિના ‘નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ’ માત્ર એટલો જ
હેતુ કહો તો તે તમને અભિપ્રેત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકશે નહીં. જેમ કે
જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે જાણ્યો નથી એવા રાફડામાં ‘મનુષ્યજન્યત્વ’
સિદ્ધ કરવાને મૂકેલ ‘મૃન્મયત્વ’ હેતુ. અહીં ઘડા અને રાફડાના ‘મૃન્મયત્વ’
માં કંઈ ભેદ નથી અર્થાત્ ‘રાફડો માનવકૃત છે મૃન્મય હોવાથી ઘડાની જેમ-
આ અનુમાનમાં ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં ‘મૃન્મયત્વ’ હેતુ સમાન હોવા
છતા તે ઘડાના માનવકર્તૃત્વની જેમ રાફડાના માનવકર્તૃત્વને સિદ્ધ કરતો નથી.

નૈયાયિક-ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં ‘મૃન્મયત્વ’ સમાન હોવા છતા
જગતમા માનવકૃત બીજો કોઈ રાફડો પ્રસિદ્ધ નથી. માટે વિવાદાસ્પદ આ રાફડો
પણ બીજા રાફડા જેવો હોવાથી મનુષ્યજન્ય-માનવકૃત નથી. આ પ્રમાણે
મૃન્મયત્વ સમાન છતાં તે પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી

જૈન-તમારુ આ કથન નિર્દોષ નથી કારણ કે જો એમ કહો તો પ્રકૃત
અનુમાનમાં પણ અન્ય કોઈ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થ પણ આ પૂર્વે બુદ્ધિમ-
ત્પુરુષથી જન્ય જાણેલો નથી એટલે વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી-પર્વતાદિને વિષે પણ બુદ્ધિ-
મજ્જન્ય-બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં.

નૈયાયિક-ઘટાદિ પદાર્થ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષે તે બનાવેલા છે, એવું
સ્પષ્ટ દેખાય છે. માટે વિચાર કરતાં વિવાદાસ્પદ પૃથ્વી આદિ વિષે પણ તે જ
પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરવું યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન-એમ કહેવું ને પણ સ્તુત્ય નથી કારણ કે-તે જ ન્યાયે ઘટાદિ માનવ-કૃત જોયેલ હોવાથી રાફડો પણ માનવકૃત સિદ્ધ થઈ જશે.

નૈયાયિક-માનવકૃત ઘટાદિથી રાફડો વિલક્ષણ જોવાય છે માટે રાફડામાં તે માનવકૃત છે-એવું અનુમાન યુક્તિયુક્ત નથી

જૈન-એમ કહો તો, પછી એ પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય તો ઘટ અને પૃથ્વીઆદિમાં પણ દેખાય છે. કારણ કે જે ઘડાને વિષે બુદ્ધિમાન્ પુરુષનો વ્યાપાર જોવામાં આવેલ નથી તેવા ઘડાને જોઈ ને પણ આ ઘડો જરૂર કોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બનાવ્યો છે-એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પૃથ્વીઆદિને જોવાથી કોઈને પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી. માટે માત્ર-‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’-એ હેતુ ‘બુદ્ધિમાનનું’ કાર્ય છે-’ એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી

જો પૃથ્વી, પર્વત, ત્રિભુવનાદિ પદાર્થની રચના-‘ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ થતી નથી, તો પછી ‘ત્રિનયન-દેવદેવ મહાદેવ ભુવનરૂપ ભવનમા રહેલ પદાર્થ સાર્થને પ્રકાશિત કરવામા જ્ઞાનરૂપ દીપકવાળો છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે’-એ વાત તો નિર્ધન પુરુષના દાન કરવાના મનોરથ જેવી છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

આ રીતે ક્રિયાપદના બે વચન (તિ-તે) નામની વિલક્ષિતાનાં ત્રણ વચન (તિ-ટા-હ્) અને તેર અક્ષરો (ત-થ-ડ-ધ-ન, પ-વ મ-મ, ય-ર-લ-વ) નો પ્રયોગ કરી શિવસિદ્ધિનો વિધ્વસ કરેલ છે અર્થાત્ શિવ જગત્કર્તા હોઈ સર્વજ્ઞ છે એ માન્યતાનો નિરાસ કરેલ છે. ૨૬.

(૫૦) તદા નાભિપ્રેતેતિ ગચે અભિપ્રેત પદાર્થો બુદ્ધિમત્કર્તૃકાવમ્ । અનુપલબ્ધપૂર્વો-ત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નં ઇતિ । અનુપલબ્ધપૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્યેતિ સમાસ । સ હિ પિપીલિકા-દિમિર્નિષ્પાદમાનો ન દૃષ્ટ । ઇન્દ્રમૂર્દ્ધા વલ્મીક । નિપેન્દ્રમૂર્ધ્નં ઇતિ ઘટવલ્મીકયો. સમાહારદ્વન્દ્વ-ક્રવાત્ । અન્ય ઇતિ અનુરુબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નોઽન્ય । કોઽર્થઃ ? ઉપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપાર-ઇત્યર્થઃ । અયમિતિ તરુવિશુદ્ધાદિ ॥૨૬॥

(ટિ૦) તન્માત્રમેવેતિ નિર્વિગ્રેષણમેવ । તદા નાભિપ્રેતેતિ અભિપ્રેતસ્ય બુદ્ધિમદ્વિધેયતયાઽમિ-લપિતસ્ય પદાર્થસ્ય ભૂમ્ભવાદેર્નિશ્ચયોત્પાદનસમર્થમ્ । અનુપલબ્ધઃ પૂર્વમજ્ઞાત પૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્ય એવવિધસ્યેન્દ્રમૂર્ધ્નો વલ્મીકશ્ચ મનુષ્યનિષ્પાદ્યનિરચયનિમિત્તં ગૃહીતમૃન્મયત્વવત્ । યથા ઇન્દ્રમૂર્દ્ધા માનવકૃત મૃન્મયત્વાત્ કલશવન્ । એતદનુમાનમલીકમ્ । નિપેતિ ઘટ । ઉભયત્રાઽપિ ઘટે ઇન્દ્રમૂર્ધ્નં ચ । અયમિતિ ઇન્દ્રમૂર્દ્ધા । તત્તુલ્યેતિ માનવત્વેન્વાત્પ્રતીતાન્યેન્દ્રમૂર્દ્ધસામ્યેન । યતોઽપ્રાપીતિ મક્ષત્રયુક્તાનુમાને । અયમિતિ ભૂમ્ભવાદિ પદાર્થપ્રપરઃ । તથેતિ બુદ્ધિમજ્જિમિતાધીનાત્મલામરૂપ ।

નિપાદિરિતિ ઘટાદિ । પરિભાવિત ઇતિ વિચારત । વિવાદેતિ વિવાદપદ્ધતિસમારૂઢો ભૂમ્ભવાદિરપિ તથેતિ બુદ્ધિમજ્જિમિતોપેત । પુરન્દરેતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્નાપિ વલ્મીકેનાપિ તત્તિર્વર્ત્યેતિ માનવનિષ્પાદ્યેન । ન તત્રેતિ વલ્મીકશૃંગે । યથેવમિતિ કુરુપુરન્દ્રમૂર્ધ્નોરાકારવૈરૂપ્યાદેવ માનવનિષ્પાદ્યાનિષ્પાદ્યમેદ । પતદ્વૈરૂપ્યમિતિ વલ્મીકોપદિષ્ટવૈરૂપ્યમ્ । અનુપલબ્ધેતિ પૂર્વમજ્ઞાત-મતિમચક્રોગીવિકલ્પવસાયસ્વરૂપેણ જ્ઞાતેન । અયમિતિ નિપાદિ । શિવસિદ્ધીતિ ત્રયોદશમિર્વર્ણે-દ્વાંભ્યાં ત્યાદેન્નિર્મિર્વચ્ચૈ સ્વાદેર્નિયમેન શૈવામિતં વિશ્વસ્ય ગિવર્ત્ત્વં નિરસ્ત સ્મરિમિ ॥૨૬॥

કેવલિન કવલાહારવત્ત્વે સર્વવિત્ત્વં વિરુદ્ધત્વં ઇતીષ્ટવતો નમ્રાટાન્ વિઘટ-
યિતુમાહુઃ—

ન ચ કવલાહારવત્ત્વેન તસ્યાઽસર્વજ્ઞત્વમ્, કવલાહાર-
સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્ ॥૨૭॥

§૧ તથાહિ—અનયો સાક્ષાત્, પરમ્પરયા વા વિરોધમભિદધીરન્નહીકા ? તત્ર યદિ સાક્ષાત્પક્ષોપક્ષેપદીક્ષા દક્ષા વિવક્ષેયુઃ ક્ષપ્પણકા, તત્ ક્ષૂણમ્ । ન હિ સતિ સાર્વજ્યે કેવલી કવલાન્ ન પ્રાપ્નોતિ, પ્રાપ્તાનપિ નાઽઽહર્તુઃ ગત્ત્વોતિ, ગત્ત્વોઽપિ વા વિમલકેવલાઽઽલોક-
પલાયનશઙ્કયા નાહરતીત્યસ્તિ સમ્ભવઃ, અન્તરાયકેવલાવરણકર્મણો સમૂલકાષઙ્કણાત્ ।

અથ પરમ્પરાકલ્પકલ્પનાસ્વલ્પતલ્પગા જલ્પેયુઃ, તદપ્યલ્પીય, યત્ કિમેવં સતિ કવલાહારસ્ય વ્યાપકમ્, કારણમ્, કાર્યમ્, સહચરાદિ વા સાર્વજ્યેન વિરોધમધિવસેત્ ? અશેષમપિ ચૈતત્ પરસ્પરપરિહારેણ, સહાનવસ્થાનેન વા વિરુદ્ધેત ? । પ્રાચીનેન ચેત્ । તદાનીં તાવકજ્ઞાનેનાઽપિ સાકં કવલાહારવ્યાપકાદે પરસ્પરપરિહારસ્વરૂપવિરોધસદ્ભાવાદ્ ભવતોઽપિ કવલાહારભાવઃ સ્યાત્—ઇત્યહો । પુરુષકારઃ, યત્ સ્વસ્ત્યૈવ પ્રમવિતાસિ । દ્વિતીયેન તુ ન તાવદ્ વ્યાપકં વ્યાહન્યતે । કવલાહારસ્ય હિ વ્યાપકં શક્તિવિશેષ-
વગાદુદરકન્દરાકોણે ક્ષેપઃ । સ ચ સતિ સાર્વજ્યે સુતરાં સમાવ્યતે, વીર્યાન્તરાયકર્મનિર્મૂ-
લોન્મૂલનાત્ તત્ર તત્ક્ષેપહેતો શક્તિવિશેષસ્ય સંભવાત્ ।

કેવલી કવલાહાર કરે તો તેના સર્વજ્ઞત્વની હાનિ થાય એવી માન્યતા ધરાવનાર (અર્થાત્ કેવલીના કવલાહારનો વિરોધ કરનાર) દિગમ્બરનું ખડન—
તે કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ્ઞ નથી. કારણ કે કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ નથી. ૨૭

§૧ તે આ પ્રમાણે—દિગમ્બરો કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ સાક્ષાત્ છે—એમ કહેશે કે પરંપરાથી ? સાક્ષાત્ વિરોધનું કથન તુચ્છ છે, કારણ કે કેવલીમાં સર્વજ્ઞપણું હોવાથી કોણીઆને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રાપ્ત થયેલ કોણીઆનો આહાર કરી શકતા નથી કે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન ચાલી જવાને ભયે આહાર કરતા નથી ? આમાના કશાનો સંભવ નથી, કારણ કે અંતરાય કર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો મૂળભાથી સદંતર નાશ થયેલ છે અર્થાત્ કેવલીમાં સર્વજ્ઞત્વ અને આહારની પ્રાપ્તિ આદિનો સંભવ છે

કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો પરંપરાએ વિરોધ કહ્યો તો અમે પૂછીએ છીએ કે—કવલાહારનું વ્યાપક, કારણ, કાર્ય કે સહચરાદિ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી છે ? વળી તેમનો એ વિરોધ પરસ્પરપરિહારરૂપ છે કે સહાનવસ્થાનરૂપ છે ? પરસ્પરપરિ-
હારરૂપ વિરોધ માનો તો—તમારા જ્ઞાન સાથે પણ કવલાહારના વ્યાપકાદિનો પર-
સ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ છે જ, તો તમારામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થશે.

આ પ્રકારે તમારુ પરાક્રમ તમારો જ પરાલવ કરે છે. તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે કવલાહારના વ્યાપકાદિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તેમાંથી કવલાહારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કવલાહારનું વ્યાપક છે-વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદ્ભવરૂપ શુદ્ધના એકદેશમાં પ્રત્યેક કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે અને તે તો અહત્મા સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે કારણ કે- તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળ-માંથી નાશ કરેલ છે. તેથી કવલાહાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે.

(ટિ.)-તથાહીત્યાદિ । અનયોરીતિ કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયો અહીકા ક્ષપણકા નિર્લજ્જા, નગ્નત્વાત્ । તત્રેતિ પક્ષદ્વયમયે । પ્રાચીનેત્યાદિ । પરસ્પરેતિ જ્ઞાને કવલાહારો નાસ્તિ કવલાહારે ચ જ્ઞાન નાસ્તીતીતરેતરાભાવ । તથાપિ કરતલગતકવલાદિજ્ઞાનસદ્ભાવે કવલાહારો ન યુક્તિયુક્ત, । વિરોધાત્ । દ્વિતીયેનેતિ સહાનવસ્થાનેન । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તત્ક્ષેપેતિ કવલાહારક્ષેપનિમિત્તસ્ય ।

§૨ કારણમપિ વાહ્યમ્, આમ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોહેત્ ? વાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકગરીરં વા ? ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિ-સંવેદનં કવલનીયપુદ્ગલૈર્વિરોધધુરાં ધારયેત્, તદાનીમસ્મદાદિસંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન સ્વલ્પ તરુણતરતરણિકિરણનિકરેણાઽન્ધકારનિકુરુમ્બં વિરુદ્ધં પ્રદીપાલોકેનાઽપિ ન તથા ભવતિ । તથા ચ કરતલતુલિતાહારગોચરજ્ઞાનોત્પાદેઽસ્મદાદીનામપિ તદભાવો ભવેત્-ઇત્યહો । કિમપિ નૂતનતત્ત્વાલોકકૌશલમ્. યદાત્મન્યપિ નાહારાપેક્ષા । અસ્મદાદૌ તયોર્વિરોધાવબોધ એવં હિ તત્ર તત્પ્રતિપત્તાવુપાયઃ, તસ્યાસ્મદાદીનામગોચરત્વાત્, યથાઽસ્મદાદૌ જ્ઞાનતારતમ્યાવબોધસ્તસ્ય નિઃશેષવિપયત્વસ્ય પ્રતિપત્તાવિતિ । પાત્રાદિ-પક્ષોઽપિ નાઽશ્લૂગઃ, ભગવતામર્હતાં પાણિપાત્રત્વાત્ । ઇતરંપામપિ કેવલિનાં સ્વરૂપમાત્રેણ તત્ તદ્વિરોધદુર્ધરં સ્યાત્, મમકારકારણતયા વા ? તત્રાદિમ્ સમનન્તરપક્ષપ્રહારેણૈવો-પક્ષીગઃ । દ્વિતીયોઽપિ નાસ્તિ, નિર્મોહત્વેન તેષાં તત્ર મમકારવિરહાત્ । ન ચ પાત્રાદિભાવે ભવિતવ્યમેવાનેનેન્યવદ્યમ્ભાવોઽસ્તિ, શરીરભાવેઽપિ તદ્વાવપ્રસજ્ઞાત્, ઇતરજનેષ્ઠમયભાવેઽપિ તદર્જનાત્ । ઔદારિકગરીરમપિ ન તેન વિરોધમધ્યૂપિવત્, કેવલોત્પત્તિસમનન્તરમેવ તદભાવાપત્તેઃ ।

§ ૨ કવલાહારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આભ્યન્તર કારણ સાથે છે ? બાહ્ય કારણ સાથે કહો તો કવલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે કવલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર ? કવલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થા-નરૂપ વિરોધ કહો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો-આપણુ જ્ઞાન પણ કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના કિરણો સાથે અંધકારનો વિરોધ હોય

તો દીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હથેળીમા રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામા પણ ક્વલાહારનો અભાવ થઈ જશે. આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહી રહે. જો આપણામાં જ્ઞાન અને ક્વલનીય પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમા પણ જ્ઞાન અને ક્વલાહારના પુદ્ગલોના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય જેમ કે સ્વયં અર્હંતનું સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. છતાં પણ આપણામા જ્ઞાનની તરતમતાનો જે ઘોષ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામાં જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જો કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી તેવી જ રીતે આપણામાં જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમા પણ તેવો વિરોધ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આપણામાં તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે. પાત્રાદિ સાથે પણ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અર્હંત ભગવાન્ તો કરપાત્રી હોય છે અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહો તો-શું પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે ભમત્વને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહો તો તે અનન્તર કહેલ ક્વલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખડનથી ખડિત થઈ ગયેલ છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી. ભમત્વને કારણે પણ વિરોધ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે અરિહંત ભગવાન્ કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે. માટે તેઓને પાત્રાદિમા ભમત્વભાવ ઘટી શકતો નથી. જો પાત્રાદિ હોય તો ભમત્વ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જો એવો નિયમ માનવામાં આવે તો શરીર હોવાથી તેમા પણ ભમત્વભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. કારણ કે-સામાન્યલોક (આમ જનતા)-માં પાત્રાદિ અને શરીર એ બન્ને હોય છે ત્યારે તેઓનું તે બન્નેમાં ભમત્વ જોવામા આવે છે. અર્થાત્ શરીર હોવા છતાં જેમ કેવલીઓને તેમાં ભમત્વભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતાં તેમા કેવલીઓને ભમત્વભાવ હોતો નથી ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે-જો વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે વિરોધ નથી.

(૫૦)-સમનન્તરપક્ષપ્રહારેનૈવેતિ અસ્મદાદિસવેદનમપીત્યાદિરૂપેણ । અનેનેતિ મમકારેણ ॥

(ટિ૦) કવલનીયમિતિ અન્નાદિ શાકાણનકાચમ્ । તદુપહારેતિ કવલનીયવસ્ત્વાનયન-કારણમ્ । તથા સ્યાદિતિ અસ્મદજ્ઞાનમપિ કવલાહારેણ વિરુદ્ધં ભવેત્ । ન તથેતિ અન્ધકારનિકુલમ્વ પ્રદીપેન સમં વિરુદ્ધં ન । તથા ચેતિ કવલાહારજ્ઞાનયોર્વિરોધસદ્ભાવે સતિ હસ્તસ્થિતકવલજ્ઞાનમપ્યસ્માક ન સ્યાત્ । સ્વલ્પમપ્યસ્મજ્ઞાન તથા નિર્મૂળનાશમાસાદયેત્ । અસ્મદ્વાદાવિત્યાદિ' । તયોરિતિ જ્ઞાન-કવલનીયાહારપુદ્ગલો । અવબોધ इति વિરોધજ્ઞાનમિતિ । તત્ત્વેતિ સર્વજ્ઞત્વે । તત્પ્રતિપત્તૌ વિરોધ-

૧ કેવલાવરણકર્મ્મણારિતિ અન્તરાયક્ષયાત્ પ્રાપ્નોતિ આહર્તુશક્તિરિતિ કેવલ ન પલાયતે इत्यવિક મુદ્રિત્તે

प्रतिपत्तौ । तस्येति विरोधस्य । तारतम्येति अविकाधिकावबोधः । तस्येति सर्वज्ञत्वस्य उपाय इति सम्बन्धः । इतरेषामिति सामान्यकेवलिना अस्मदादीना वा ।

तदिति पात्रादि । समनन्तरेति पात्रादिना सह सर्वज्ञत्वस्य विरुद्धत्वे सति अस्मदादि-ज्ञानमपि पात्रादिना सह विरोधमधिवसेत् । निर्मोहत्वेन तेषामिति भगवता तीर्थङ्कराणां सामान्य-केवलिनां वा । तत्रेति पात्रादी । अनेनेति ममकारेण मोहेन वा । तद्भावेति ममकारभाव-प्रपत्तेः । उभयभावेऽपीति पात्रादिशरीरलक्षणद्वयसम्भवेऽपि । तद्दर्शनादिति ममकारविलो-
नान्मोहनिरीक्षणाद्वा । औदारिकेत्यादि । तेनेति सर्वज्ञत्वेन । अधूपिवत् इति अधिपूर्ववत् निवासे अधुवास क्वन्सुकानो वन्त् प्रत्यय स्वपिवचीत्यादिना सम्प्रसारणं द्विवचनम्, अर्त्तौणघसैक-
इडन्तः, प्र० सि नपुष्का० सिओपः, विरामव्यञ्जनादाद्युक्तमिति देशवलादिति नलोपः । विराम-
व्यञ्जना० सस्य दत्त्वं वा विरोधे तत्त्वम् । तदभावेति औदारिकशरीराभावप्राप्त्यै ।

आभ्यन्तरमपि तत्कारणं शरीरम्, कर्म वा ? । न तावत् प्रथमं विरुध्यते, भुक्तिहेतोस्तैजसशरीरस्य सार्वज्ञ्येन सार्धं त्वयापि सत्त्वस्वीकारात् । कर्मापि घाति, अघाति वा ? घात्यपि मोहरूपम्, इतरद् वा ? इतरदपि ज्ञानदर्शनावरणे, अन्तरायो वा ? नाद्यः, तयोर्ज्ञानदर्शनावरणमात्रचरितार्थत्वेन तत्कारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः, अन्तरायविलयस्यैव तत्कारणत्वात्, तस्य च साकल्येन केवलिनस्त्वयापि स्वीकारात् । मोहोऽपि बुभुक्षालक्षणस्तत्कारणम्, सामान्येन वा ' प्रथमप्रकारे सर्वत्रापीयं तत्कारणम्, अस्मदादावेव वा ? प्राच्यः प्रमाणमुद्रादिरिदः ।

अथ या चेतनक्रिया सेच्छापूर्विकैव, यथासप्रतिपन्ना, तथा च भुजिक्रिया-इत्यस्ति प्रमाणम् । तथाहि—प्रथमं प्रमाता प्रमिणोति, तत् इच्छति, अनन्तरं यतते, ततोऽपि करोतीति । नैवम्; सुप्तमतमूर्छितादिक्रियाभिर्यभिचारात्, स्ववशचेतन-क्रियेति सविशेषणहेतूपादानेऽपि केवलिनगतिस्थितिनिषद्यादिक्रियाभिर्यभिचारात् । द्वितीये तु सिद्धसाध्या स्म, केवलिनि वेदनीयादिकारणिकाया भुक्तेः सिद्ध-त्वात् । न सामान्येनाऽपि मोहस्तत्कारणम्, एवं हि गतिस्थितिनिषद्यादीनामपि स एव कारणं स्यात् । तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति कुतस्तीर्थप्रवृत्तिः स्यात् ?

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कारणम्, न मोहः । तर्हि वेदनीयादिकर्मैव कवला-हारकारणम्, न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् । अथाघातिकर्म तत्कारणम्— किमा-हारपर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं वा ? । न द्वयमप्येतत् प्रत्येकं तथा युक्तम्. तथा-विधाहारपर्याप्तिनामकर्मोदये वेदनीयोदयप्रवृत्त्यप्रज्वलद्रौढ्यज्वलनोपपत्त्यमानो हि पुमानाहा-रमाहारयति । एवं च समुदिनं पुनरेतद् भवति तत्कारणम्, किन्तु न सार्वज्ञ्येन विरुध्यते, सर्वज्ञं त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

અથ મોહસહકૃતં તત્ તત્કારણમ્ । તદસજ્જતમ્, ગત્યાદિકર્મણામિવાસ્યાપિ મોહસાહાયકરહિતસ્યૈવ તત્ર તત્કારિત્વાવિરોધાત્ । અથાશુભપ્રકૃતયઃ એવૈતસ્ય સાહાય-કમપેક્ષન્તે; નાન્યા ગત્યાદયઃ, અશુભપ્રકૃતિરચેયમસાતવેદનીયરૂપેતિ ચેત્ । તત્કિમિયં પરિમાષા ? અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાદેવં કલ્પ્યતેતિ ચેત્ । નનુ શુભપ્રકૃતયોઽપ્યસ્મદાદૌ મોહસહકૃતા એવ સ્વકાર્યકારણકૌશલમવલમ્બમાના વિલોકયાન્નક્રિરે, તતસ્તા અપિ તથા સ્યુ, તતો નૈતદ્વ્યસ્ય મોહાપેક્ષસ્ય તત્કારણત્વમ્, કિન્તુ સ્વતન્ત્રસ્ય । તત્ચ કેવલિન્યવિકલમસ્યૈવ । તન્ન કારણ કેવલિત્વેન વિરુદ્ધ્યતે ।

આભ્યન્તર કારણ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે ભોજનમાં અંતરંગ કારણરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અંતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં. કારણ કે તે બંને કર્મો અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામાં સમર્થ છે માટે તે બંને કર્મો ક્વલાહારનું કારણ બની શકતાં નથી અતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-અતરાય કર્મનો વિલય એ જ ક્વલાહારનું કારણ છે. અને તે અંતરાય કર્મનો સંપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમાં તમે પણ માનો છો ક્વલાહારનું કારણ મોહ છે. અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે ક્વલાહારનું કારણ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો ક્વલાહાર થાય એ પ્રથમ પક્ષ કહો તો શું બધા આત્મામા એમ બને છે, કે આપણુમા જ ? બધા આત્મામા એમ બને છે એ માનવું તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે જેમ કે-વર્તમાન-કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ ભોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણથી ઇચ્છાપૂર્વક ક્વલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને જાણે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન-તમારુ આ કથન બરાબર નથી કારણ કે-સૂતેલા મદોનમત્ત અને મૂર્છા પામેલ પુરુષાદિમા ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે.

શંકા-ચેતનક્રિયાને સ્વવશચેતન ક્રિયા એવું વિશેષણ આપીશુ. કેવળ ચેતનની નહીં પણ જેનુ ચેતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે. સુસાદિનુ ચેતન્ય તેમને અધીન નથી તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન થાય.

સમાધાન—એમ હેતુમાં વિશેષણ આપવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થાય છે. તો પણ તમારો હેતુ વ્યભિચારી જ છે. કારણ કે કેવલીની ગતિ-સ્થિતિ-એસવું આદિ ક્રિયાઓ સ્વયં જૈતન્યવાળા આત્માની હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક નથી.

આપણામાં જ ખાવાની ઇચ્છા કવલાહારનું કારણ છે, બધામાં નહીં—એમ કહો તો અમને તે સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ ખાવાની ઇચ્છારૂપ મોહનીય કર્મ આપણા જેવામાં કવલાહારનું કારણ છે—એ સાધ્ય અમને સિદ્ધ છે. કારણ કે કેવલીમાં તો વેદનીયાદિ કર્મના ઉદયથી ભોજન ક્રિયા સિદ્ધ છે, પરંતુ કેવળ આપણામાં મોહને કારણે તે છે. વળી, સામાન્યથી પણ મોહ કવલાહારનું કારણ નથી કારણ કે— એ રીતે તો— ચાલવું, ઊભા રહેવું, એસવું, ઊઠવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં પણ મોહ જ કારણરૂપ થશે અને જો એમ માનશો તો કેવલીભગવાન્મા મોહનો અભાવ હોવાથી ચાલવું વિગેરે ક્રિયાનો અભાવ થશે. તો પછી તીર્થપ્રવૃત્તિ પણ કઈ રીતે થશે.

શંકા—ચાલવું ઊભા રહેવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં ગત્યાદિ (નામ) કર્મ કારણ છે, પરંતુ મોહ કારણ નથી.

સમાધાન—તો પછી કવલાહારનું કારણ પણ વેદનીયાદિ કર્મ છે, પરંતુ મોહ નથી—એ પણ માની લો.

સર્વજ્ઞત્વ સાથે કવલાહારના કારણરૂપ અઘાતીકર્મનો વિરોધ હોય તો તે અઘાતીકર્મ નામકર્મના ભેદરૂપ આહાર પર્યાપ્તિ છે કે વેદનીય ? આ બન્નેમાંથી પ્રત્યેકને કવલાહારના કારણ તરીકે માનવાં તે ઉચિત નથી કારણ કે તથા પ્રકારના નામકર્મનો ઉદય હોય ત્યારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી અત્યંત પ્રબલિત જઠરાગ્નિથી સંતપ્ત થઈ ને પુરુષ આહારને લે છે આ રીતે આહારપર્યાપ્તિ (નામકર્મ) અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને મળીને જ કવલાહારના કારણરૂપ છે પરંતુ સર્વ જ્ઞત્વ સાથે તો તેમનો કશો વિરોધ નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞને વિષે આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને તમારો પણ માનેલ જ છે,

શંકા—આહારપર્યાપ્તિ નામ કર્મ અને વેદનીય કર્મ જ્યારે મોહ સાથે હોય છે, ત્યારે તેઓ કવલાહારના કારણરૂપ છે

સમાધાન—એ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી કારણ કે ગત્યાદિ કર્મોની જેમ આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ બન્ને મોહના સહકાર વિના જ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર ક્રિયા કરાવે તેમાં વિરોધ નથી. અર્થાત્ જેમ કેવલીમાં ગત્યાદિ ક્રિયાઓ મોહની સહાય વિના થાય છે તેમ ભોજનક્રિયા પણ મોહ વિના જ થાય તો એમાં કોઈ પણ બંતનો વિરોધ નથી.

દિગંબર—અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ જ મોહની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. પણ ગત્યાદિ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓ તેની અપેક્ષા રાખતી નથી. અને કવલાહાર (ભુજિક્રિયા) તો અશુભ પ્રકૃતિ છે, કારણ કે તે અસાતાવેદનીય (દુઃખ) રૂપ છે,

શ્વેતામ્બર—તમે આવી પરિભાષા શાથી કરો છો કે અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે ?

દિગંબર—આપણામા અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે, માટે અન્યત્ર પણ રાખે.

શ્વેતામ્બર—એમ માનશો તો આપણામા તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની સહાયથી જ પોત પોતાના કાર્યમા કારણતા ધારણ કરતી ભ્રેવાય છે, માટે કેવલીની શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની અપેક્ષા રાખે એમ માનવું પડશે અર્થાત્ કેવલીમા મોહ છે જ નહિ તેથી મોહની અપેક્ષા રાખવાનો પ્રશ્ન જ નથી આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ અને વેદનીયકર્મ મોહની સહાયતા વિના જ આહારનું કારણ છે, અને તે બંને કેવલીમા પણ અવિકલ છે જ અર્થાત્ કેવલીમા તેને કારણે કવલાહાર થશે જ. આ પ્રકારે કવલાહારના કારણ અને સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી—એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અથ મોહસહકૃતમિતિ ગથે અસ્યેતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયસ્ય । તત્રેતિ સાર્વજ્યે । તત્કારિત્વાવિરોધાદિતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ ।

(ટિ૦) નાદ્યસ્તયોજ્ઞાનદર્શનાવરણયો । તત્કારણત્વેતિ કવલાહારકારણત્વમ્ । તત્કારણત્વાદિતિ કવલાહારકારણત્વાત્ । ન હ્યન્તરાયે સતિ મહાકુલપ્રસૂતસ્યાડપિ સદ્ગુરુદોક્ષિતસ્યાપિ ગુરુતપશ્વરણભરધરણસમર્થસ્યાપિ કવલપ્રાપ્તિર્ભવેત્ દબ્ધનકુમારવત્ । યદુક્તમ્—

“ સિરિવાસુદેવતણુઓ સીસો અ તિલુવકસામિનેમિસ્સ ।

સવ્વગુણાણ નિવાસો ધનઋણયસમિદ્ધનયરીણ ॥

મમમાણો વિ ન પાવહ મિકલામેત્ત પિ દબ્ધનકુમારો ।

જમ્મન્તરનિવ્વત્તિયતિવ્વમહાકમ્મદોસેણ ॥ ”

તસ્યેતિ અન્તરાયવિલયસ્ય । સાકલ્યેનેતિ સકલતયા । સર્વધાન્તરાયસ્ય નાશે કેવલોત્પત્તિરિતિ ભાવ । તત્કારણમિતિ કવલાહારકારણમ્ । સર્વત્રાપીતિ અસ્મદાદૌ સર્વજ્ઞત્વે ચ । ઇયમિતિ ભોજનેચ્છા । દ્વિતીયે ત્વિતિ અસ્મદાદાવેવેતિ પક્ષે । અસ્મદાદૌ ભોજનેચ્છા વર્તતે, ન ચ સર્વજ્ઞે इति ન પક્ષકક્ષાપ્રવિષ્ટો ભવાન્ । સ પવેતિ મોહ એવ । તથા ચેતિ મોહસ્ય ગત્યાદિકારણત્વે સતિ । તાસામપીતિ ગતિસ્થિતિનિષયાદીનામ્ । અથ ગત્યાદીત્યાદિ । તત્કારણમિતિ ગતિસ્થિતિનિષયાદિકારણમ્ । તથા યુક્તમિતિ કવલાહારકારણમુચિતમ્ । સમુદિતમિતિ મિલિતમ્ । एतदिति આહારપર્યાપ્તિવેદનીયકર્મદ્વયમ્ । તત્કારણમિતિ કવલાહારકારણમ્ । તદુપગમાદિતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયકર્મદ્વયસ્યાક્ષીકારાત્ । અસ્યાડપીતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયદ્વયસ્ય । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કારિત્વેતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ । एतस्येति મોહસ્ય । इयमिति આહારરૂપા । પરિભાષેતિ સિદ્ધાન્તમણિતમ્ । તથાદર્શનાદિતિ આહારસ્યાસાતારૂપસ્યાવલોકનાત્ । તતસ્તા इति શુભપ્રકૃતયઃ । તથેતિ મોહસહકૃતા એવ મવેયુ. । તત્ત્વેતિ સ્વતન્ત્ર દ્વયમ્ ।

§૩ કાર્યં તુ યદિ વિરુદ્ધમ્ , તદા તત્ તત્ર મોત્પાદિ । અવિકલકારણસ્તુ તત્રોત્પદ્યમાનઃ કવાલહારોઽનિવાર્યં એવ । કિંચ, કિં નામાહારકાર્યં સૌર્વજ્યેન વ્યાહન્યતે— રસનેન્દ્રિયોદ્ભવં મતિજ્ઞાનમ્, ધ્યાનવિન્ન, પરોપકારકરણાન્તરાય, વિસૂચિકાદિવ્યાધિઃ, ઈર્યાપથ, પુગીષાદિજુગુપ્સિતં કર્મ, ધાતૂપચયાદિના રિરસા, નિદ્રા વા ? નાદ્યઃ પક્ષઃ । તાવન્માત્રેણ રસનેન્દ્રિયજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ અન્યથાઽમરનિકરનિરન્તરનિર્મુક્તકુસુમપરિમલાદિસવન્ધાદ્ વ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ । ન દ્વિતીયઃ, કેવલિનઃ શૈલેગીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાનન્મ્યુપગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્, તદધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્, અન્યથા ગચ્છતોઽપિ કથં નેતદ્વિષ્નઃ સ્યાત્ ? ન તૃતીયઃ, તૃતીયયામમુદ્હર્તમાત્ર એવ ભગવતાં મુક્તે, શેષમશેષકાલમુપકારાવસરાત્ । ન ચતુર્થ, પરિજ્ઞાય હિતમિતાહારાભ્યવહારાત્ । ન પશ્ચમઃ, ગમનાદિનાઽપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ । ન પટ્ટઃ, યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા સંપદેત; અન્યેષાં વા ‘ ન તાવત્ તસ્યૈવ ભગવત, નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્ । અથાઽન્યેષામ્; તત્ કિં મનુજદનુજામરેન્દ્રતદ્રમણીસહસ્રસંકુલાયાં સમાયામનંશુકે ભગવત્યાસીને સા તેષાં ન સંજાયતે ? અથ ભગવતઃ સાતિગયત્વાદ્ ન તન્નાગ્ન્યં તેષાં તદ્વેતુઃ । તર્હિ તત એવ તન્નીહારસ્ય માંસચક્ષુષામદ્દયત્વાદ્ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિભિસ્તુ વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ્ દોષાભાવઃ । નાપિ સત્પમાદ્યમૌ, રિરંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્, ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તન્ન કાર્યમપિ તસ્ય તેન વિરુદ્ધ્યતે ।

§૩ કવલાહારના કાર્યનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારતું કાર્ય (ફળ) ભલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારતું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિષ્ણુ, પરોપકારમાં વિષ્ણુ, શૂલાદિ વ્યાધિ, ઈર્યાપથિકા, નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે કેવલીમા કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જો એમ થતું હોય તો (સમવસરણમા) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ કૂલોની સુગંધના સંબંધથી વ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થવું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે ખીજો વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામા તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જો ધ્યાનમાં વિષ્ણુ થતું હોય તો ગત્યાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમા વિષ્ણુ કેમ નહિ થાય? ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

ભગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્તમાત્રમા ભોજન કરી લે છે, બાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છેજ એથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી ભગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શૂલાદિ વ્યાધિનો સભવ જ નથી ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ધર્માપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિધ ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામા કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે બીજને ? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહી કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સભવ જ નથી. બીજાઓને જુગુપ્સા- ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો એમ પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરો સ્ત્રીઓથી વ્યાપ્ત સલામા વસ્ત્રરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા ભગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થ કર ભગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નમ્રતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી

શ્વેતામ્બરઃ-તો પછી ભગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા અર્મયક્ષુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાતું, કારણ જ નથી. અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામક્રીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બન્ને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી ભગવંતમા તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ અસ્મામિ શ્વેતામ્બરૈરપિ ॥છા॥૨૭॥

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદે વાદસ્થલસંખ્યા-ઉપમાનસ્યાર્થાપત્તેરભાવસ્ય સમ્ભવસ્ય એતિહાસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રામાણ્યનિરાકરણાનિ ૧ । ચક્ષુષ પ્રાપ્યકારિત્વનિરાસ ૨ । શ્રોત્રસ્યાપ્રાપ્યકારિતા-નિરાસ ૩ । તમરેઠાચયોર્દ્રવ્યત્વસ્થાપનમ્ ૪ । મીમાસકાભિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિવેષો યસ્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । રૂપરક્તસંપ્રિતિનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિન કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । એવ સપ્ત ॥

(ટિ૦) તદા તદિત્યાદિ । તદિતિ કાર્યમ્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । ૧ તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । ૨ તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણૈવ । કિન્તુ ક્ષયોપશમેનૈવ । સર્વજ્ઞસ્ય-ત્વિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મણિ અક્ષીણે સતિ । તદ્વિજ્ઞાનસ્યેતિ કેવલિધ્યાનસ્ય । કેવલિન શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનભ્યુચ્ચમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વી-કારાત્ । અન્યથેતિ અશશ્વતત્વે । ઇતદ્વિદ્ધન ઇતિ ધ્યાનાન્તરાય । અથાન્યેષામિત્યાદિ । સેતિ જુગુપ્સા । તેષામિતિ અન્યેષા માનવાદીનામ્ । તન્નાગ્ન્યમિતિ ભગવન્નિરાવરણત્ । તેષામિતિ

૧ દ્વિતીયપરિચ્છેદસ્થલસંખ્યા-મુ । ૨ મુદ્રિતે આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેન ઇતિ મુદ્રિતે ।

અમરેન્દ્રાગ્રીનામ્ । તદ્દેતુરિતિ જુગુપ્સાકારણમ્ । તત્ એવેતિ સાતિશયત્વાદેવ । તન્નીહારસ્યેતિ સર્વજ્ઞનીહારસ્ય । તત્કરુણાદિતિ નીહારકરુણાત્ । તદ્ભાવાદિતિ રિસાનિદ્રાભાવાત્ ।

તન્નેત્યાદિ । તસ્યેતિ કવલાહારસ્ય । તેનેતિ સર્વજ્ઞત્વેન ।

§૪ નાપિ સહચરાદિ, યતસ્તત્સહચરં છદ્મસ્થત્વમ્, અન્યદ્ વા નિગદેત ? ન તાવદાદ્યમ્, ઉભયવાદ્યવિવાદાસ્પદત્વેનાસિદ્ધે । અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાત્ તત્સાહચર્યનિય-મોપગમે ગમનાદેરપિ તત્ સહચરં સ્યાત્ । અન્યત્તુ કરવક્રચાલનાદિ ભવતિ તત્સહચરમ્, ન તુ કેવલિત્વેન વિરુદ્ધમ્ । એવમુત્તરચરાદિકમપિ ન કેવલિત્વેન વિરુદ્ધયતે । ઇતિ સ્થિત કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાદિતિ હેતુઃ સિદ્ધિવધૂસંબન્ધવન્નુર ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोक' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूप-

निर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

§૪ વળી, કવલાહારના સહચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી નથી કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-કવલાહારનું સહચર છદ્મસ્થપણું છે કે બીજું કંઈ ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહીં કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને કેવલીમા છદ્મસ્થપણુ માન્ય નથી. આપણામા આહાર સાથે છદ્મસ્થપણાનુ સાહચર્ય જોવામાં આવે છે, માટે સર્વત્ર કવલાહાર સાથે છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય હોવું જોઈ એ એવો નિયમ સ્વીકારશે તો ગત્યાદિક્રિયાઓમાં પણ છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય માનવું પડશે. હાથમુખ વિગેરેનું હલન ચલન આદિ અન્ય પદાર્થનો કવલાહારમા સહચાર છે તે ભલે હોય પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે તેનો વિરોધ નથી. એ જ પ્રમાણે કવલાહારના ઉત્તરચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધી નથી. આથી કરી 'કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો અવિરોધ હોવાથી' એવા અમારા હેતુની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થયો. ૨૭.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથની શ્રી, રત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકાના પ્રત્યક્ષ સ્વભાવનો નિર્ણય નામના બીજા પરિચ્છેદનો શ્રી રેવતાચલ ચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (શુણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ શુર્ક ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(ટિ૦) અસ્મદાદાવિત્યાદિ । તથેતિ આહારચ્છદ્મસ્થત્વયો સાહચર્યાવલોકનાત । તત્સાહચર્યેતિ સર્વજ્ઞેડપિ ચ્છદ્મસ્થત્વમાહચર્યનિદયે સતિ । તદિતિ ચ્છદ્મસ્થત્વમ્ ॥૨૭॥

इति श्रीसाधुपूर्णमामच्छ्रीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यप० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥श्री॥

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧. ૮ 'સિદ્ધયે' આ મગળ શ્લોકની 'શતાથી' નામે ટીકા જિનમાણિક્ય ગણિએ રચી છે. નામ શતાથી છે પણ આમાં આ એક જ કારિકાના બુદ્ધા બુદ્ધા ૧૧૧ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે—વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ ૧૨, સિદ્ધાર્થનૃપ ૧, ત્રિશલા ૧, ગૌતમ ૧, નન્દિવર્ધન ૧, ઋષભથી માંડી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ તીર્થંકરો ૨૪, વૃષભ, વર્ધમાન, ચન્દ્રાનન અને વોરિષેણ આ ચાર શાશ્વત તીર્થંકરો ૪, શત્રુજયતીર્થ ૧, રૈવતગિરિ ૧, સાધારણ જિન ૬, સિદ્ધ ૨, આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૧, સર્વ સાધુ ૮, વાચનાચાર્ય ૨, સ્વશુરુ ૨, વાણી ૧, જિનધર્મ ૨, સિદ્ધાન્ત ૩, સિદ્ધિ ૧, શ્રાદ્ધ ૨, સામાન્ય વ્યવહારી ૨, બ્રહ્મા-વિદ્યાતા ૩, વિષ્ણુ-નારાયણ ૫, ભાવી તીર્થંકર તરીકે વિષ્ણુ ૧, શિવ ૨, પાર્વતી ૩, સૂર્ય ૨, ચંદ્ર ૧, રાજા ૧, પ્રદીપ ૩, અગ્નિ ૧, કામ ૧, પિતૃ ૧, મેઘ ૧, સહકાર ૧, નિમ્બ ૧, વાત ૧, રાત્રિ ૧, શલભ ૧, શરાવ ૧, અને સિદ્ધહિમ વ્યાકરણ ૧. આ કૃતિ હજી છપાઈ નથી આ કૃતિને અંતે જિનમાણિક્યના શિષ્ય વિજયે રચેલ પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે તેની રચના તેમણે ૧૫૩૯ વિક્રમ સંવતમાં કરી છે. આથી શતાથીની રચના પણ એ જ વર્ષમાં પૂરી થઈ હશે તેમ માની શકાય. આની હસ્તપ્રત અમદાવાદના રહેલાના ઉપાશ્રયના હસ્તપ્રત ભંડારમાં છે અને તેનું મુદ્રણ લા. દ. વિદ્યામહિર, અમદાવાદ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુતમા સિદ્ધિ શબ્દના અનેક અર્થો છે—સમગ્ર પ્રકારની ભૌતિક સપત્તિ અન્યની સમાપ્તિ, વાચકને થતી જ્ઞાપ્તિ અને તે દ્વારા મુક્તિ

૧. ૧૦ 'દિગમ્બરસ્ય' અહીં સૂચવેલ દિગમ્બર તે કુમુદચન્દ્ર છે અને વાહી દેવસૂરિ અને કુમુદચન્દ્રનો વાદ મહારાજાધિરાજ જયસિંહ દેવની સમક્ષ થયો હતો એમ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે ટિપ્પણમાં ખુલાસો કર્યો છે આનું સમર્થન તાડપત્રની એક હસ્તપ્રતની કાળ પૃષ્ઠિકામાં દોરેલા ચિત્ર ઉપરથી તથા ચશશ્ચન્દ્રકૃત મુદ્રિત-કુમુદચન્દ્ર નામના નાટકમાંથી પણ મળે છે આથી વાહી દેવસૂરિનો દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચન્દ્ર સાથે વાદ થયો હતો એ હકીકત સાચી જણાય છે

૪ ૪. 'લક્ષ્યમાણ'—આ પ્રથમ વિશેષણનો સરાંશ છે કે—સમુદ્ર રત્નાદિ અનેક પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર જલથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામનો અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ વિવિધ પ્રમેયરૂપ પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર શબ્દોથી સપન્ન છે. આ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમા જે પદાર્થોનું વર્ણન છે તે અતિ ગભીર છે અને તેના પ્રતિપાદક જે શબ્દો છે તે પણ અભિપ્રેત અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી નિર્દોષ છે

૪. ૪ 'તત્ત્વ ઇતો'—આ બીજા વિશેષણનો સારાંશ છે કે—સમુદ્ર ઉછળતા તરંગોની નવી નવી રચના—આકૃતિથી મનોહર હોય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ તેમાં નિરૂપાતા અનેક પ્રમેયોને કારણે મનોહર છે.

૪. ૫ 'અતુલફલ'—આ ત્રીજા વિશેષણને સાર છે કે—સમુદ્ર શ્રેષ્ઠ ફળવાળા આગમ-વૃક્ષોથી યુક્ત વનોના નિકુલોથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ નિરુપમમોક્ષ રૂપ ફળ આપનાર આગમો—શાસ્ત્રોના પરિવ્રેદ-પ્રકરણોથી યુક્ત છે.

૪. ૬. 'નિરુપમ'—આ ચોથા વિશેષણનો ભાવ છે કે—સમુદ્ર મોટા વહાણો દ્વારા કુશળ વહાણવટીઓથી ખેડાય તો પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ રત્નો આપે છે તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ બુદ્ધિ-સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ મહાયાનથી ખેડાય તો ક્ષપકશ્રેણિગત ક્ષાયિકલાવના આરિત્રમાર્ગના વ્યાપારમા તત્પર પુરુષોને પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવું મોક્ષ રત્ન અર્પણ કરે છે

૪. ૭. 'ક્વચન' આ પાંચમા વિશેષણનો સારાંશ છે કે—સમુદ્ર કોઈ-કોઈ સ્થળે પરવાળાની બળોને કારણે દુર્ગમ છે. તેમ આ અન્યરૂપ અલૌકિક સમુદ્ર પણ અહિં તહિં વેરાયેલા સમાસ પ્રધાન નિર્દોષ ગદ્યની બળોને કારણે દુર્ગમ છે.

૪. ૭. 'ક્વચન સુકુ' આ છઠ્ઠા વિશેષણનો ભાવાર્થ છે કે—સમુદ્ર કોઈ સ્થળે સુકોમળ લીસાં અને ઘાટીલાં તથા કાન્ત-મનોહર હોઈ આંખને ઠારે તેવા મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ કોઈ-કોઈ સ્થળે માધુર્ય અને પ્રસાદગુણ હોવાથી સુકુમાર હૃદયગમ કાન્ત-ચમત્કાર હોવાથી મનોહર અને વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી બળી શકાય તેવા હોવાથી તેજસ્વી એવા અનેક શ્લોકોથી ભરપુર છે.

૪ ૮. 'ક્વચિદ્વને' આ સાતમા વિશેષણનું તાત્પર્ય આવું છે—સમુદ્રમાં તરંગો પર્વત બની જાય છે. અને તેથી અથડાઈને ત્રાસ પામી લાગી જતાં મગરોનો સમૂહ પણ તેમાં હોય છે તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે અનેકાન્તવાદના આધારે થયેલ અનેક વિકલ્પરૂપ તરંગો—અકાટ્ય એવા દૂષણો પર્વતો રૂપ બની જાય છે. અને તેથી ત્રાસ પામવાને કારણે નાશી જતાં-ચૂપ થઈ જતા અનેક પરતીર્થિકોરૂપ મગરમઝછો એમાં નજરે પડે છે.

૪. ૧૦. 'ક્વચિદ્વગત' આ આઠમા વિશેષણના અનેક અર્થો આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. (૧) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા-ગુલાટ ખાતા મોટા મત્સ્યોનાં પૂછડાઓનાં પછડાટથી ઉંચે ઉછળતા જલગિન્દુઓ જ્યારે સૂર્યમંડલને સ્પર્શે છે ત્યારે છમ્મ એવો અવાજ થાય છે અને તે સમાપ્ત-શાંત થઈ જાય છે. તેમ આ અન્યરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પક્ષાલાસાદિ સમસ્ત દોષોથી યુક્ત અનુમાન-ઉત્તુનું કથન કરનાર વાદીને તેના કથનમા દોષ બતાવવામા આવે ત્યારે આમ તેમ ગુલાટ ખાઈ તે નવનવા અનુમાન કરે, કે કથિત અનુમાનમાં નવાં વિશેષણ આપે ત્યારે બુદ્ધિને નર્તકી બનાવનાર અસાધારણ-ધુરંધર પંડિતો અહકાર પ્રવૃંક તેને પડકારે છે ત્યારે તેના બળડાટથી જે થુંકના ગિન્દુઓ ઉડે છે તે વિદ્રમ્બ ડલરૂપ સૂર્ય મંડલમાં હાસ્ય રૂપ છમકારો આપી જાય છે અને શાંત થઈ જાય છે.

(૨) સમુદ્રમાં કોઈકોઈ સ્થળે ઉછળતાં મોટા મોટા મત્સ્યોનાં પુંછડાના પછડાટથી પાણીના મોટા મોટા બિન્દુઓ ઉચે ઉછળી સૂર્યમંડળમા છમકારો જન્માવે છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમાં પણ પોતે માની લીધેલ નિર્દોષ અનુમાનના પ્રયોગના કારણે વાદી ઉદ્ભવસિત-આનંદિત થઈને હાથ પગ પછાડે છે. અને યદ્વાતદ્વા બોલવારૂપ વિરુદ્ધાચરણ કરે છે. ત્યારે તેના મુખમાંથી ઉડતા થુંકને લીધે વિદ્વન્મંડલરૂપ સૂર્યમંડલમા ઘડીભર હાસ્યરૂપ મોજનો છમકારો ફરી વળે છે,

(૩) સમુદ્રમાં આમ તેમ ઉછળતા મોટા મોટા માછલાઓને કારણે ઉચે ઉડતા જલ બિન્દુઓના વડે સૂર્યમંડલમાં છમકારા થાય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે ગ્રન્થકાર એક પછી એક નિર્દોષ અનુમાન-હેતુનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે પરપ્રવાદીઓ આમ તેમ ઉછાળા મારે છે, આથી વિદ્વત્પરિષદ્ રૂપ સૂર્યમંડલમાં હાસ્યનું મોજુ ફરી વળે છે, અર્થાત્ છમકારો થઈ જાય છે.

૪. ૧૨. ‘ક્વાપિ’ આ નવમાં વિશેષણનો લાવાર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) સમુદ્ર કોઈ કોઈ સ્થળે ચંચળ મણિધર સર્પોથી ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિનું ખંડન થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાવેશને કારણે તેઓ ભયંકરરૂપ ધારણ કરે છે.

(૨) સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મણિધર સર્પને માટે પણ ભયંકર હોય છે, તેમ આ ગ્રન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ અન્ય દાર્શનિકોની યુક્તિઓનું ખંડન કરતો હોઈ તેમને માટે ભયંકર છે,

૪. ૧૪. ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પોતાનાં ગ્રન્થનું નામ સ્યાદ્વાદરત્નાકર રાખ્યું છે. આથી પ્રેરાઈને ઓચાર્ય રત્નપ્રભે અહિં તેની સમુદ્રના રૂપક વડે પ્રશંસા કરી છે. અહીં નંદી સૂત્રમાં સંઘની સમુદ્રના રૂપક વડે જે સ્તુતિ કરી છે, તે યાદ આવે છે—

મદં ધિંદ્વેલાપરિગયસ્સ સજ્ઞાયજોગમગરસ્સ ।

અક્લોમસ્સ ભગવઓ સઘસમુદ્ધસ્સ રુંદસ્સ ॥ ૧૧ ॥

૪. ૧૭ ‘પ્રમાણનય’-મૂળ ગ્રન્થનું નામ ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ છે. પણ ઘણીવાર તેની ટીકા ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’ નું વિશેષણ ‘અલકાર’ તેના નામ સાથે જોડી દેવાની ભૂલ થાય છે.

૬. ૮ ‘તત્ર ચેહ’ ગ્રંથારભે પરાપર ગુરુ પ્રવાહના સ્મરણના સમર્થન માટે બુદ્ધિ તત્ત્વો પૃ ૧

૬ ૧૦ ‘અપકારિણઃ’- યદપિ જહ્લદ્વત્તિમાં મંગલ શ્લોકની અપકારિના સ્મરણપરક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી છતાં પણ અહીં તેવી વ્યાખ્યા કેમ કરવામાં આવી તેનો ખુલાસો ટીકાકારે આગળ પૃ ૧૨ માં કર્યો છે.

૬. ૧૪. ‘રાગદ્વેષ’ ઇત્યાદિ મંગલ શ્લોકની તુલના પૂજ્ય પાદકૃત મંગલ શ્લોક સાથે કરવા જેવી છે—

“મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેતારં કર્મભૂતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં વન્દે તદ્ગુણલઘ્વયે ॥” સર્વાર્થસિદ્ધિ

૭. ૧૫ ‘તાર્થસ્ય’-તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક લાઘ્યમાં આચાર્ય
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

તિજ્જહ્ જં તેણ તર્હિ તઓ વ તિત્થં તયં ચ દવ્વમ્મિ ।

સરિયાઈં ભાગો નિરવાયો તમ્મિ ય પ્રસિદ્ધે ॥૧૦૨૬॥

તરિયા તરણં તરિયવ્વં ચ સિદ્ધાણિ તારઓ પુરિસો ।

વાહોહુવાહ તરણ તરણિજ્જં નિન્નયાઈયં ॥ ૧૦૨૭ ॥

દેહાહતારયં જં વજ્જમલાવણયણાહમત્તં ચ ।

ળેગંતાણચ્ચંતિયફલં ચ તો દવ્વતિત્થં તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

હહ તારણાહફલયં તિ ણ્હાણપાણાવગાહ્ણાઈર્હિં ।

ભવતારયં તિ કેઈ તં નો જીવોવધાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

સૂળંગં પિ વ તમુદૂહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં ણ્હાણં ।

ન ય જહ્જોગં તં મંડણં વ કામંગમાવાઓ ॥૧૦૩૦॥

દેહોવગારી વા તેણ તિત્થમિહ દાહનાસણાઈર્હિં ।

મહુમજ્જવેસ્સાદઓ વિ તો તિત્થમાવન્નં ॥ ૧૦૩૧ ॥

ભાવે તિત્થં સંઘો સુયવિહિય તારઓ તર્હિ સાહ્ ।

નાણાહિતિયં તરણં તરિયવ્વં ભવસમુદ્ધોડયં ॥ ૧૦૩૨ ॥

જં નાણ-દંસણચરિત્તભાવઓ તવ્વિવક્ખભાવાઓ ।

ભવભાવઓ ય તારેહ્ તેણ તં ભાવઓ તિત્થં ॥ ૧૦૩૩ ॥

તહ કોહલોહકમ્મમયદાહતણ્ણમલાવણયણાઈં ।

ણ્ણતેણચ્ચંતં ચ કુણહ્ ય સુદ્ધિં ભવોધાઓ ॥ ૧૦૩૪ ॥

ધૃત્યાદિ.

૭. ૨૧ ‘અષ્ટમદ્વાપ્રાતિહાર્યાદિ’—દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે—

“અગ્રોકૈવૃક્ષઃ સુરપુષ્પૈવૃષ્ટિર્દિવ્યૌ ધ્વનિશ્રામૈરમાસૈન ચ ।

ભાળમંડલં દુર્નુભિરાર્તપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્”

—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ ૪ માં

આ શ્લોક ઉદ્ધૃત છે.

સદ્ધર્મપુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

“અથ સ્વલ્પ તસ્યાં વેલાયાં ભગવતો ભૂવિવરાન્તરાદૂર્ણાકોગાદેકારશ્મિ નિશ્ચરિતા
સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અષ્ટાદશબુદ્ધક્ષેત્રસહસ્રાણિ પ્રસૂતા । તાનિ ચ સર્વાણિ બુદ્ધક્ષેત્રાણિ
તસ્યા રશ્મેઃ પ્રમથા સુપરિસ્ફુટાનિ સદશ્યન્તે સ્મ યાવદવીચિર્મહાનિરયો યાવચ્ચ ભવાગ્રમ્ ।”
ઇત્યાદિ પૃ ૩.

તે જ ગ્રન્થમા અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર
લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં
પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર
બૌદ્ધ ગ્રન્થોમા પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—
આવા ત્રણ લેહો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન,
બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી
દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ત
હાઈબ્રિડ સંસ્કૃત ડિક્શનરીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૯. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના
શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની ભાષાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં
આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ પુલના-એતેનાપરગુરુગણધરાદિઃ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ,
તસ્યૈકદેશવિદ્યાસ્પદત્વેન દેશતો ધાતિસઘાતનત્વસિદ્ધેઃ સામર્થ્યાદિપરગુરુત્વોપપત્તેઃ”
તશ્લો ૦ પૃ ૧

૯. ૨૬ ‘મટ્ટો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે લટકેને ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને
પ્રભાકરને ‘સકર્મમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી
એક નવી હુકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ
દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ ‘તેનાન્યા’—આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને
૧૩૪ ૭૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી
આવું દૃઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિષેધ છે—

“સમ્યગ્બોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞાતિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન । તસ્ય ગુરુપદે-
શાયત્તત્વાત્” ઇત્યાદી તશ્લો ૦ પૃ. ૧.

૧૩ ૧ ‘નનુ યદિહ’—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે
આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિહુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—
જુઓ ધર્મો ૦ પૃ ૧૪, વળી જુઓ તત્ત્વપં ૦ પૃ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર
પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધિર્ષિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં લેવામાં આવે છે.

૧૫ ૧ ‘ઇદં ચ વાક્યમ્’ દાશનિકેએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી
છે તેનું નિષ્પણ મે અન્યત્ર કયું છે તે જોવું—ન્યાયાદિ ૦ પૃ ૧૨૯

૧૬ ૪ ‘શબ્દાર્થયોઃ’ શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—બુઓ ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૭ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિનિ ૧ ૧.૫, અને વૈયાકરણ ભટ્ટુરિનો પણ એવો જ મત છે— ‘નિત્યા’ શબ્દાર્થસંવન્ધાઃ’ વાક્ય ૦ ૧. ૨૩, જ્યારે બૌદ્ધોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. બુઓ પ્રવાસ્વો ૦ કાં ૪૨- ૧૮૭ ; તત્ત્વ ૦ કાં ૮૬૭-૧૨૧૨ ।

૨૦.૩૬. ‘દ્વિષ્ટસંવન્ધ’—આ કારિકાઈ પ્રમાણવાતિકલાખ્યતુ છે. ૨.૧.૩. તેનું ઉત્તરાર્થ છે—“દ્વયસ્વરૂપગ્રહણે સતિ સંવન્ધવેદનમ્ ।”

૨૪. ૧૪. ‘વિકલ્પયોનયઃ’ આ કારિકા દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચયની છે બુઓ અનેકાં ૦ પૃ ૩૩૪

૨૬. ૭. ‘અર્થસંદેહોત્પાદનં’—આ મત ધર્મોત્તરનો છે. “અશ્રુતે પ્રકરણે કથિતાન્યપિ ન નિશ્ચીયન્તે । ઉક્તેષુ ત્વપ્રમાણકેઽવપ્યભિધેયાદિષુ સંશય ઉત્પચતે । સંશયાચ્ચ પ્રવર્તન્તે । અર્થસંશયોપિ હિ પ્રવૃત્યક્તં પ્રેક્ષાવતામ્ । અતર્થસંશયોપિ નિવૃત્યક્તમ્ । અતઃ પચ શાસ્ત્રકારેણૈવ પૂર્વ સંવન્ધાદીનિ યુજ્યન્તે વક્તુમ્ ।” ધર્મો ૦ પૃ ૧૩ । હેતુકાં ૦ પૃ ૨૪૦ । આના ખંડન માટે બુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, તત્ત્વો પૃ ૪ ।

૨૭. ૧૭ ‘અર્ચટ’— હેતુબિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે બુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, ૨૭ । તેના ખંડન માટે—તત્ત્વો ૦ પૃ ૪ ભેલુ; આ મતનું ખંડન બૌદ્ધ કમલશીલે પણ કયું છે—તત્ત્વપં પૃ ૬ ।

૨૮. ૧૬ ‘રામટઃ’ આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ ‘શક્તિસ્વભાવ’ ઇત્યાદિતું સમર્થન આગળ આવે છે બુઓ પરિચ્છેદ ૪ નું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ ‘અદગ્ધદહનન્યાય’—આ જ ન્યાય માટે બુઓ સ્વાર ૦ પૃ. ૨૦.

૩૧. ૨૩ ‘દર્શનસ્ય’ જૈન મતમા જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઇલા ને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા ભેદએ એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. વિશેષાંગા ૦ ૫૩૬ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે બુઓ પ્રમાણ ૦ પૃ ૧૨૫ ।

૩૧. ૨૩ ‘સન્નિકર્ષ’ સન્નિકર્ષ વિષે દર્શનિકોના બે વિવિધ મતવ્યો છે તે બાબતમા બુઓ—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૪૦-૧૪૧ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામા આવી છે— પૃ ૧૩૭

૩૧. ૨૪ ‘નિર્વિકલ્પક’ બૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાતિકમાં કરી છે તે પહેલા પણ દિગ્નાગ કરી હતી પણ તેમાં સંક્ષેપમાં છે જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામા જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અવ્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક લેહ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણુ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ—પ્રમીમા° પૃ૦ ૧૨૫.

૩૧. ૨૫ ‘સંશય’ સંશયાદિનું લક્ષણુ આ જ પરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૬-૧૫

૩૧. ૨૬ ‘જ્ઞાનાદ્વૈત’—થી પ્રસ્તુતમા બ્રહ્મવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણુકારે કહ્યું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણુમાં ‘જ્ઞાનાદન્યોર્યઃ પરઃ’ (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામાં બ્રહ્મવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણુ એ છે કે જ્ઞાનથી લિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મવાદી ને માન્ય નથી. અને બ્રહ્મ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામા ‘વિજ્ઞાનાદ્યદ્વૈતવાદિનાં મિથ્યાભિનિવેશન્યુ-દાસાર્થ પરપદપ્રણયનમ્’ આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદ્વૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદ્વૈત શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદ પણ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનું નિરાકરણુ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામા આવ્યું જ છે. પણ યોગાચાર બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણુ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણુકારે જ્ઞાનાદ્વૈતનો શબ્દાર્થ બ્રહ્મવાદ કર્યો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ મામાં પ્રથમ વિજ્ઞપ્તિમાત્રવાદ (પૃ ૧૪૮) જે બૌદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણુ કર્યું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછી ચિત્રાદ્વૈત (પૃ ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ ૧૭૬) અને છેવટે બ્રહ્મવાદનું ખંડન કર્યું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમા રત્નાકરમા આ રીતે મુકી છે.

“જ્ઞાનાદ્વૈતં નિરસ્તં તદનુવિદલિતશ્ચિત્રવિજ્ઞાનવાદઃ ।

શૂન્યં નિઘ્નમસ્યાપ્યુપરિ પરિહતાનન્તરં વ્રહ્મવાર્તા ॥”

ઇત્યાદિ—પૃ ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદનાં ખંડનમા જે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણુ છે આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણ ‘જ્ઞાનાદ્વૈતાદિમત’ એ કહી આદિ પદથી બીજા પણ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમણે નથી કર્યું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ—એમ સૂચવ્યું છે

૩૧. ૨૬ ‘નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનામ્’ મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણુ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦

૩૧. ૨૭ ‘વકાત્મસમ’—ઇત્યાદિ યોગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'અચેતન' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'—એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર લાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામા આવ્યું છે (પૃ ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રમાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, સ્યાર૦ પૃ. ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪૦

૩૨ ૨૪ 'અર્થોપલબ્ધિદેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણુ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયલાખ્યમાં છે—૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઇન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને લેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા૦ પૃ. ૩૮

૩૨ ૨૬ 'લબ્ધિલક્ષણ' આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણુ સંમત છે અને લબ્ધિ એટલે તો અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

“તતોડર્થપ્રહણાકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મનઃ ।

કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥” તપ્સો ૧. ૧. ૨૨.

એ બાબતમાં વાદી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્યાર૦ પૃ૦ ૫૩

૩૨. ૩૨. 'મૌતિકમેવ' ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને જૌદ્ધને પણ માન્ય છે. પ્રમીમા પૃ ૪૦

૩૪. ૧૪. 'મનસઃ'—મનને અણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ. ૪૨.

૩૫ ૨૦ 'અનઘિગતાથ' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણુના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ ૫.

૩૬ ૧૬. 'ધારાવાહિ'—જેમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લાંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત લાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે

૩૬ ૩૧. 'પદ્મપ્રતિષ્ઠેષ'—પદ્માભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'હૈતોઃ' હેત્વાભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮ ૧૩ 'આશ્રયાસિદ્ધિ-વ્યઘિકરણાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સુ ૫૧.

૫૧ ૧૪ 'સુનિશ્ચતા' સર્વજનુ બાધક પ્રમાણુ હોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામા આગળ ઉપર કરવામા આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ યુક્ત કરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ ચુત્ર ૨૩

૩૮. ૧૪ 'ઉદેશ્યતિ'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદાહરણ છે—પરીક્ષા ૦ ૩. ૬૮

૩૮. ૧૮. 'સ્વાપાત્' આ હેતુ પશ્ચેકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે જુઓ ન્યાય-
બિન્દુ ટીકા ૨ ૫.

૩૮. ૧૯ 'પ્રતિજ્ઞાર્થેકદેશાસિદ્ધતા'—ના લક્ષણ માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુટીકા
૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'વિરુદ્ધતા' વિરુદ્ધહેત્વાલાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬.
સૂ. ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'વ્યભિચાર' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાલાસના લક્ષણ
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૪—૫૭

૪૧ ૧૨. 'તદ્દોષ' દષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૮—૭૬. પ્રસ્તુતમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માટેના
સૂ. ૬૬—૭૬ છે.

૪૩. ૧૨ 'સન્નિકર્ષ'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ
માન્યું છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની લાખ્ય-વાર્તિક-તાત્પ-
ર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં
આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ
ખૌદ્દોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી ખીજાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. જુઓ
પ્રમાણસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૬ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ
વાર્તિક પરિ. ૧. કા ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ

૪૪. ૧ 'અસિદ્ધિ'—આથી અસિદ્ધ હેત્વાલાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૪૮—૫૧.

૪૪. ૩૦ 'કારકસાકલ્ય' આ મત જ્યાંત લટકે છે તે માટે ન્યાય-
મંજરી (પ્રમાણ) પૃ. ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ખંડન માટે ન્યાયકુસુમદર્શન
પૃ. ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવાં.

૪૪. ૩૧. 'અર્થોપલબ્ધૌ'—અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત
ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે—જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ. ૫-૬

૪૫. ૨૩. 'સહકારિણઃ'—રૂપને આક્રુષ્ણ જ્ઞાનમાં સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યું
છે—જુઓ પ્રશસ્તપાદલાખ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ. ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'નિર્ગુણત્વાત્'—ગુણમાં ગુણ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે
જુઓ વૈશે. ૧. ૧. ૧૬

૪૫, ૨૫, 'યાવદ્દ્રવ્ય'—વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંદલી
૫૦ ૨૫૯

૫૦, ૨૭, 'સંહતસકલ' — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ
વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦, ૩૦, 'પ્રત્યક્ષેણ'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર લેહો જે પ્રસ્તુતમાં
જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭ ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયખિંદુ-ધર્મોત્તર
પ્રદીપ ૧. ૧ ૫૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાત્યાતિવાદી' -આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે તેના મત
માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા વિ. વિ.) ૫૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે
જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-
મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત
વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧ ૫૦ ૧૩૩
થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ
વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪ ૧૦ 'વિષ્ણો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિજ્ઞાપિતમાત્રતા-
સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦ 'અવયવો' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવો છે જ નહિ આ
મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન
માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે
સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૫. ૧૪૭ થી જુઓ વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત્'
હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત્' એ રૂપમાં
બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત
જૌદ્ધોએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી
લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયખિન્દુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા
પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં
આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨ ૪૨૮) નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

“વહિર્મુલે ચ તજ્ઞાનં માત્યર્થપ્રતિભાસવત્ ।
બુદ્ધેશ્ચ ગ્રાહિકા વૈત્તિર્નિત્યમન્તર્મુલાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિકામાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૬ થી, ૨ ૪૨૩ થી, ૨ ૪૫૬ થી અને ૨. ૪૮૫ થી આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાય-કુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૬. ૧૨ ‘પ્રામાણ્યમ્’—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ શક્તિ સ્વતઃ છે કે પરત—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ. ૧૬૫ થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘દ્વિમેદમ્’—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે. બૌદ્ધોએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુ-માનરૂપે. જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ. ૬૭ થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫. થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘પ્રાપ્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્ય-કારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. ‘અવગ્રહ’—અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬. ૨૨ ‘અવધિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરચ્છાયયોઃ’—અંધકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૯૯. ૨૫ 'ભૂમૂઘરાદિ'—આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુ ૦ પૃ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે

૨૦૧. ૩૧. 'જૈવઃ'—ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે. તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે'—દિગંઠર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન અહિં કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૮૫૨ થી

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः ।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्राः [“गुणाद्वाद् वेष्टेयम्” ७-३-९ हैम । “स्थूल-दूर-यु-वहृस्वक्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः” ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदी-यांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि-अक्षूणानि लक्ष्यमाणा-क्षोदीयोऽर्थे अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणा-क्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्-तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा, स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि-अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामु-द्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तद्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गाः, दृश्यमान-स्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गतरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रिता-निद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=दृश्यमान ... तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान . सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्गन्तरङ्गभ-ङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः, तेन भ्राजिष्णवश्च [“भ्राजिअलङ्कृग्निराकृग्.... इष्णु” ५-२-२८ हैम]भूयिष्ठा-श्च ते [“वहोर्णीष्टे भूय्” ७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभू-यिष्ठागमाः, तै. अभिरामाः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छा-अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयि-ष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छ-परिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-सन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलतृणसमूहयुक्त प्रदेगः अस्मिन् स सन्दोहः-शाद्वलः । काननस्य निकुञ्जाः=कानननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च कानननिकुञ्जाः=

आद्वलासन्नकानननिकुञ्जा', अतुलफल . . परिच्छेदसन्दोह एव आद्वलासन्नकानन-
निकुञ्जा' (II इव) यस्मिन् वा सः—अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहआद्वलासन्नकानननिकुञ्ज , तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा यस्याः सा. उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा
च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपा-
त्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापार', निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारे परायणाश्च
ते पुरुषाश्च—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन
व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः,
पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि
अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषाः—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा . . . पराय-
णपुरुषैः प्राप्यमाणा' अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् स' =निरुपममनीषामहायानपात्र-
व्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेष. तस्मिन् ।

(२) निरुपमनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्य-
माणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचना', न अवधानि=अनवधानि, वचन-
रचनया अनवधानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्पराः=वचनरच-
नाऽनवद्यगद्यपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा
एव प्रवालजालानि (II इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिल'
वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (II इव)—श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोकानि
अस्तोकानि, अतिशयेन कुमारानि सुकुमारानि अत एव कान्तानि च आलोक-
नीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि-
च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिकानि, तेषां
प्रकराः—सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकराः, तैः करम्बितः=सुकुमार-
कान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति—गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्म', न एकः—अनेक', अनेके
अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ता', अनेकान्ता यस्य स अनेकान्त', अनेकान्त-
श्चासौ वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अन्पा) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनल्पे(ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पा. एव कल्लोलाः, (II इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः, उदामानि च तानि दूषणानि च उदामदूषणानि एव अद्रयः, (II इव) उदामदूषणाद्रयः, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उदामदूषणाद्रयश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्रयः, तीर्थानि(=शास्त्राणि दर्शनानि वा) सन्ति एषा-तीर्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात्” ७-२-६ हैम, इकः] न एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नकाः (II इव) अनेकतीर्थिकनकाः, तेषां चक्राणि-अनेकतीर्थिकनक्रचक्राणि एव चक्रवालाः (II इव) अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्रिभिः विद्राव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्रि विद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, तस्मिन् ।

वि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपा. पाठीनाश्च-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छगीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छगीकरश्लेषः, तेन सजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा. यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां-अशेषाः-समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च-अशेषदोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्-अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समानाः-असमानाः, पठन्तीति पाठिनः-अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=स्वामिनः=पाठीनाः, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सम्येन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्धर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च-अशेषदोषानुमानाभिधानोद्धर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटा-पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष ..पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्—मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च—प्रचण्डच्छमत्काराः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषेण संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, अपगताः अशेषदोषानु प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मात्—अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना, तथा उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः, प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमानाः, ज्वलन्तश्च ते मणयो येषां ते—ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः), फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते—फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः, ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च—ज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषण, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ फणीन्द्रान् भीषयते [“नन्धादिभ्योऽनः” ५-१-५२ हेम०] इति—तीर्थिकग्रन्थ फणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन—मनसा) सहिता वर्तमानाः—सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा—तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वैयाकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वेष्टे) सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवय, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकता-
र्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं
च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः,
अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, श्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-
सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-
गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-
गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

(१) स्याद्वादा एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः,
तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्यादवाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

